

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ, ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱՅԻ և ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ ԼԻԱՆԱ ՄԱԼԽԱՍԻ

**Իրավունքի սկզբունքների դերը ՀՀ իրավական
համակարգում. պրակտիկ և տեսական վերլուծություն**

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԲ.00.01 «Պետության և իրավունքի տեսություն և պատմություն,
պետական և իրավական ուսմունքների պատմություն» մասնագիտությամբ
իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի աստիճանի համար

**Գիտական ղեկավար՝ իրավ.գիտ.դոկտոր,
պրոֆեսոր Հովհաննես Միքայելի Ստեփանյան**

ԵՐԵՎԱՆ 2018

Ներածություն.....	3
-------------------	---

Գլուխ 1.

Իրավունքի սկզբունքների դերը և նշանակությունը իրավական համակարգում

1.1 Իրավունքի սկզբունքների հասկացությունը, էությունը և դերը իրավակարգավորումների համակարգում.....	12
1.2 Իրավունքի սկզբունքների կառուցվածքը, գործառույթները և հատկանիշները.....	26
1.3 Իրավունքի սկզբունքը՝ որպես իրավունքի աղբյուր/ձև/.....	37

Գլուխ 2.

Իրավունքի սկզբունքների դասակարգման հիմնախնդիրները

2.1 Իրավունքի համընդհանուր սկզբունքների բնութագրական առանձնահատկությունները.....	48
2.2 Իրավունքի սկզբունքների դասակարգման ավանդական և արդիական մոտեցումների հիմնախնդիրները. համեմատական վերլուծություն.....	74

Գլուխ 3.

Իրավունքի սկզբունքների իրացման հիմնախնդիրները իրավաբանական պրակտիկայում

3.1 Իրավունքի սկզբունքների ամրագրման հիմնահարցերը իրավաստեղծ գործունեության ընթացքում.....	82
3.2 Իրավունքի սկզբունքների իրացման հիմնախնդիրներն իրավակիրառ գործունեության ոլորտում.....	95
3.3 Իրավունքի սկզբունքների իրացման հիմնահարցերը դատական պրակտիկայում.....	107
Ամփոփում.....	126
Օգտագործված գրականության ցանկ.....	130

Ներածություն

Հետազոտության թեմայի արդիականությունը: Թեմայի հետազոտության արդիականությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ իրավունքի սկզբունքների հիմնախնդիրը ոչ միայն տեսության, այլ նաև իրավաբանական պրակտիկայում դարձել են առավել քննարկվող և օրախնդիր հարցերից մեկը:

Այս առումով քննարկվող թեմայի արդիականությունը կարևորվում է իրականացված սահմանադրական փոփոխությունների համատեքստում, երբ մոտ երկու տասնյակ սկզբունքներ իրենց ամրագրումը ստացան ՀՀ փոփոխված Սահմանադրության հոդվածներում (տե՛ս, մասնավորապես՝ 3, 4, 5, 6, 7, 26, 28, 30, 39, 50, 66, 68, 71, 72, 73, 78, 79 և այլ հոդվածները): Նշված սահմանադրական սկզբունքները ըստ իմաստի և բովանդակության լինելով համապարփակ ու ընդհանուր իրավական սկզբունքներ, պետք է առավել կոնկրետացվեն գործող ճյուղային (նյութական և դատավարական) օրենսդրության մեջ, որպեսզի ապահովվեն դրանց կիրառման կառուցակարգերը (մեխանիզմները) պրակտիկայում:

Իրավունքի սկզբունքների ներուժը նաև նրանում է կայանում, որ դրանց գործադրմամբ ապահովվում է օրենսդրության միատեսակ կիրառումը պրակտիկայում, հարթեցնում է իրավական հակասությունները և անորոշությունները, ինչպես նաև լրացնում կամ վերացնում է իրավական բացերը՝ իրավակարգավորումների ոլորտում:

Իրավունքի սկզբունքների հետազոտության արդիականության կարևորությունը պայմանավորված է նաև նրանով, որ չնայած այն հանգամանքին, որ պետության և իրավունքի տեսության մեջ գոյություն ունեն իրավունքի սկզբունքների վերաբերյալ բազմաթիվ մոտեցումներ և բնութագրական ձևակերպումներ, այնուամենայնիվ պետք չէ շրջանցել այն հանգամանքը, որ իրավունքի սկզբունքների բովանդակային ողջ էությունը բավարար չափով չի արտացոլվում և պարզաբանվում նորմատիվ իրավական ակտերում:

Իրավունքի սկզբունքների հետազոտությունը արդիական է նաև, քանի որ ատենախոսության շրջանակներում առաջ քաշված և վեր հանված հարցապնդումները հասարակության կողմից ընկալվում են, որպես իրավահարաբերությունների օբյեկտիվ

և արդյունավետ կազմակերպման նորմատիվ կարգավորիչներ, ուստի իրավահարաբերություններում իրավունքի սկզբունքների ոչ լիարժեք կամ թերի գործելու հանգամանքը կարող է հանգեցնել ողջ իրավական համակարգի խաթարմանը:

Բացի վերոթվարկված պայմաններից, ատենախոսության թեմայի արդիականությունը հիմնավորվում է նաև այն հանգամանքով, որ իրավակարգավորման արդյունավետությունը լիարժեք կերպով իրականացնելու և դրա բնականոն զարգացումն ապահովելու համար անհրաժեշտ է ոչ միայն իրավունքի սկզբունքների հստակ և ճշգրիտ ամրագրում նորմատիվ իրավական ակտերում, այլ նաև անհրաժեշտ հսկողության մեխանիզմների կիրառում, իրավունքի սկզբունքների անշեղ և օպտիմալ կիրառման ընթացքում, քանի որ իրավունքի սկզբունքների պահպանման և հստակ կիրառման դեպքում միայն կարող է պետությունը համարվել իրավական, քանզի իրավունքի սկզբունքները հանդիսանում են ցանակացած իրավական համակարգի հիմանասյունը:

Վերոթվարկված հիմնախնդիրներով է պայմանավորված ատենախոսության թեմայի հետազոտության արդիականությունը:

Թեմայի գիտական մշակվածության աստիճանը: Հայրենական և արտասահմանյան իրավաբանական գրականության մեջ իրավունքի սկզբունքների բնորոշումների, առավել ևս դրանց բովանդակության, դասակարգման, ամրագրման, կիրառման վերաբերյալ մոտեցումները բազմաթիվ են, սակայն մեկ միասնական մոտեցում իրավունքի սկզբունքների հիմնախնդիրների վերաբերյալ դեռևս ձևավորված չէ, չնայած այն հանգամանքին, որ պետության և իրավունքի տեսության մեջ իրավունքի սկզբունքներին վերաբերվող հիմնահարցերը հանդիսանում են բավականին խորը ուսումնասիրության ենթարկված իրավական երևույթներից: Հայ իրավագետների՝ Վ.Ս. Ներսեսյանցի, Գ.Հ. Սաֆարյանի, Գ.Գ. Հարությունյանի, Ն.Ա. Այվազյանի, Ն.Ա. Ապիյանի, Ա.Գ. Վաղարշյանի կողմից իրավունքի սկզբունքների հիմնախնդիրները որոշակի չափով ուսումնասիրվել են, սակայն իրավունքի սկզբունքների ձևակերպման, բովանդակային պարզաբանումների, դասակարգման և ատենախոսության թեմայի շրջանակներում առաջ քաշված մի շարք այլ

հիմնախնդիրներ, այնուամենայնիվ կարիք ունեն ամբողջական և համակողմանի վերլուծության: Ի տարբերություն հայ իրավական մտքի՝ արտասահմանյան իրավաբանական գրականությունը բավականին հարուստ է իրավունքի սկզբունքների հիմնահարցերի վերաբերյալ կատարված վերլուծությունների մասով: Վ.Ն. Կարտաշովի, Ե.Ս. Ֆրոլովի, Ե.Վ. Սկուրկոյի, Վ.Ն. Կուդրյավցևի, Ն.Ն. Վոպլենկոյի, Լ.Ս. Յավիչի, Ժան Լուի Բերթելի, Իմրե Սաբոյի և այլ նշանավոր իրավագետների կողմից կատարված իրավագիտական վերլուծությունները բավականին մեծ ազդեցություն են ունեցել իրավունքի սկզբունքների հիմնահարցերի լուծման գործընթացներում:

Հետազոտության առարկա հանդիսացող հարցապնդումների վերաբերյալ պարզաբանումներ տրվել են նաև Եվրոպայի խորհրդի¹, Վենետիկի հանձնաժողովի² և Միավորված Ազգերի Կազմակերպության³ զեկույցներում և բանաձևերում:

Չնայած այն հանգամանքին, որ իրավունքի սկզբունքների վերաբերյալ թե՛ տեսական, թե՛ գործնական վերլուծությունները բազմաթիվ են և ատենախոսության հետազոտության ընթացքում հիմք են ծառայել վերոթվարկված տեսական և գործնական մշակումների համար, այնուամենայնիվ, պետք է նշել այն հանգամանքը, որ ատենախոսության թեմայի շրջանակներում առաջ քաշված հիմնահարցերի հետազոտությամբ իրավունքի սկզբունքներին վերաբերվող հիմնախնդիրները չեն սպառվում և կարիք ունեն հետագա ուսումնասիրության:

Հետազոտության նպատակը և խնդիրները: Ատենախոսության նպատակն է լիարժեք և բազմակողմանի կերպով վերլուծության ենթարկել իրավունքի սկզբունքների բովանդակային էությունը, վեր հանել իրավունքի սկզբունքների հասկացության և ձևակերպումների վերաբերյալ առկա հիմնախնդիրները, ուսումնասիրել դրանց նշանակությունը և դերը իրավունքի արդի զարգացումների շրջանակում, բացահայտել իրավունքի սկզբունքների որոշիչ ազդեցությունը իրավակարգավորումների և իրավական համակարգի վրա:

¹ Տե՛ս The Council of Europe and the Rule of Law - An Overview CM(2008)170 21 նոյեմբերի 2008թ.:

² Տե՛ս առավել մանրամասն Վենետիկի հանձնաժողովի 2011թ. ապրիլի 4-ի CDL-AD(2011)003rev. զեկույցում էջ 3-5 [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e):

³ Տե՛ս առավել մանրամասն ՄԱԿ-ի՝ 2012թ. սեպտեմբերի 24-ին ընդունած «Իրավունքի գերակայության մասին» բանաձևի դրույթներում <https://www.un.org/ruleoflaw/high-level-meeting-on-the-rule-of-law-2012/>:

Այդ նպատակին հասնելու համար առաջադրվել են հետևյալ խնդիրները՝

- բացահայտել իրավունքի սկզբունքների բովանդակային էությունը իրավական համակարգում,

- մշակել «իրավունքի սկզբունք» եզրույթի առավել համալիր և ընդգրկուն ձևակերպումը,

- վեր հանել և համակարգել իրավունքի սկզբունքների կարևորագույն գործառույթները և հատկանիշները,

- գիտականորեն հիմնավորել և դասակարգել իրավունքի սկզբունքների տեսակները,

- ներկայացնել ընդհանուր իրավական սկզբունքների առաքելությունը ազգային իրավական համակարգում,

- վերլուծել իրավունքի սկզբունքների ամրագրման հետ կապված հիմնախնդիրները իրավաստեղծ գործընթացներում,

- բացահայտել իրավունքի սկզբունքների կիրառման ընթացքում ի հայտ եկած թերությունները և բացերը, ինչպես նաև առաջարկություններ ներկայացնել դրանք շտկելու վերաբերյալ,

- ներկայացնել դատական պրակտիկայում կիրառվող իրավունքի սկզբունքների հետ կապված հիմնախնդիրները և առաջարկել դրանց համարժեք լուծումները:

Գիտական նորույթը: Գիտական նորույթը կայանում է նրանում, որ համակարգված և հանգամանալից կերպով ուսումնասիրության է ենթարկվել իրավունքի սկզբունքներին վերաբերվող տեսական և գործնական հիմնախնդիրները: Ատենախոսության շրջանակներում ուսումնասիրվել են իրավունքի սկզբունքների հիմնախնդիրներին նվիրված հայրենական և միջազգային գիտական, գործնական մշակումները, որոնց համադրման և համեմատական վերլուծությունների արդյունքում մշակվել և ներկայացվել է գիտականորեն հիմնավորված առաջարկություններ և եզրահանգումներ, որոնք զգալիորեն կնպաստեն իրավակարգավորումների արդյունավետության բարձրացմանը, ինչպես նաև առկա խնդրահարույց տեսական և գործնական խնդիրների լուծմանը: Ատենախոսության գիտական նորույթը նաև նրանում է, որ աշխատանքում բացահայտվել են իրավաստեղծ, իրավակիրառ և

դատական պրակտիկայում առկա իրավունքի սկզբունքների հիմնխնդիրները, ինչպես նաև փորձ է արվել տեսական և գործնական օրենսդրական առաջարկությունների տեսքով ներկայացնել դրանց իրավական լուծումները:

Սույն ատենախոսության մեջ թե՛ տեսական, թե՛ գործնական առումով գիտական նորույթ են պարունակում նաև պաշտպանության ներկայացվող հետևյալ դրույթները.

1. Իրավունքի սկզբունք ասելով հասկանում ենք ունիվերսալ, իրական, բազային, նորմատիվ-իրավական ամրագրում ենթադրող հիմնադրույթ, որը կանխորոշում է իրավական կարգավորման հիմնականն ուղղությունները, միաժամանակ ապահովելով իրավաբանական պրակտիկայում՝ իրավաստեղծ և իրավակիրառ մարմինների գործունեության բարձր որակը, արդյունավետությունը, որոշակիությունը և կանխատեսելիությունը:

2. Իրավունքի սկզբունքի կառուցվածքը բնորոշվում է որպես այնպիսի կազմավորում, էլեմենտների համադրություն, որը ապահովում է իրավունքի սկզբունքների ամբողջականությունը և հատկանիշային առանձնահատկությունները՝ սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ բազմաթիվ ազդեցություններից: Իրավունքի սկզբունքները կազմելով մեկ միասնական համակարգ՝ իրենց մեջ պարունակում են, մասնավորապես գենետիկական, գործառույթային, ժամանակային, տարածական, տրամաբանական, տեսական-գիտական, հորիզոնական, ուղղահայաց ենթակառուցվածքներ, որոնք էլ ապահովում են իրավունքի սկզբունքների լիարժեք և գործուն լինելու հանգամանքը՝ իրավահարաբերության ցանկացած փուլում:

3. Իրավունքի սկզբունքների, իրավական նորմերի և իրավական կանոնների համեմատական վերլուծության արդյունքում ձևավորվել են իրավունքի սկզբունքներին առավել բնորոշ նոր հատկանիշներ, որոնք համահունչ են հասարակական-իրավական արդի զարգացումներին.

3.1 Իրավունքի սկզբունքները հանդիսանում են քաղաքացիաիրավական և հասարակական բնականոն զարգացումների օբյեկտիվ արդյունք, քանի որ ժամանակակից աշխարհում քաղաքացիաիրավական հասարակությունը բնութագրվում է որպես բարձր իրավագիտակցություն ունեցող անհատների միավորում: Իսկ յուրաքանչյուր քաղաքացիաիրավական հասարակության հենքն են կազմում

իրավական սկզբունքները, որոնք առավել հղկվում և մշակվում են հենց հասարակության միջուկը կազմող բարձր իրավագիտակցություն ունեցող անհատների կողմից առաջ քաշված օբյեկտիվ, բայց ոչ երբեք սուբյեկտիվ մոտեցումների և գաղափարների ճնշման ներքո:

3.2 Իրավունքի սկզբունքներին ներհակ և առավելապես նոր բնութագրական հատկանիշ է համարվում համապարտադիրությունը և իմպերատիվ բնույթը: Արդի իրավակարգավորումների շրջանակներում պետությունը, հռչակվելով իրավական, պարտավորվում է պետական արտաքին և ներքին գործառույթների օգնությամբ և միջոցով ապահովել ցանկացած քաղաքացու հիմնարար իրավունքների և ազատությունների համակարգի անխաթար և անշեղ գործարկումը: Իսկ մարդու իրավունքները և հիմնարար ազատությունները կարող են լիարժեքորեն իրացվել միայն այն իրավական պետությունում, որտեղ իրավունքի սկզբունքները ունեն պետության կողմից հստակ պահպանվելու գործուն երաշխիքներ:

3.3 Իրավունքի սկզբունքներին հատուկ և միաժամանակ նոր բնութագրական հատկանիշ կարելի է համարել իրավական սկզբունքների տրանսֆորմացվելու հատկությունը: Այս հատկանիշի էությունը կայանում է նրանում, որ ցանկացած իրավական սկզբունք, ունենալով կայուն գաղափարական հենք և ներդրվելով իրավակարգավորումների համակարգում, կրում է որոշակի փոփոխություններ՝ կախված տվյալ պետության քաղաքական ռեժիմից, հասարակական պահանջմունքներից:

Իրավունքի սկզբունքների հատկանիշների շնորհիվ իրավունքի սկզբունքը տարբերվում է իրավական կանոններից և իրավական նորմերից, իրավագաղափարական կայուն, սակայն ճկուն հենքով:

4. Իրավունքի սկզբունքներն իրավական աղբյուրների համակարգում զբաղեցնելով առանձնահատուկ տեղ՝ հանդիսանում են յուրաքանչյուր իրավական աղբյուրի գաղափարական և իրավական հիմքը՝ միաժամանակ արտացոլվելով դրանցից յուրաքանչյուրում: Իրավագիտության մեջ խնդրահարույց է իրավական սկզբունքներն որպես իրավունքի աղբյուր ճանաչելու հանգամանքը: Այս առումով, սույն ատենախոսական աշխատանքում, իրավական սկզբունքները որպես իրավական

աղբյուր ճանաչելու անհրաժեշտությունը, բխում է նաև իրավակիրառ պրակտիկայի պահանջմունքներից:

5. Իրավունքի սկզբունքների գործառույթները հանդիսանում են հիմնական ողղենիշներ, որոնք ազդելով օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ իրականության վրա, կանխորոշում են անհատի կենսագործունեության փոփոխությունները տարբեր ոլորտներում: Ատենախոսությունում բացահայտվում է իրավական սկզբունքների գործառույթների և ենթագործառույթների առանձնահատկությունները:

6. Կախված իրավահարաբերությունների կարգավորման ոլորտից, տեսակից, ձևից, բովանդակային առանձնահատկություններից՝ իրավունքի սկզբունքների դասակարգումը սույն ատենախոսական աշխատանքում իրականացվել է տարբեր եղանակներով: Իրավունքի սկզբունքները, որպես կանոն ամրագրված լինելով նորմատիվ իրավական ակտերում իրականացնում են իրավահարաբերությունների կարգավորում, որն էլ կանխորոշում է իրավական սկզբունքների դասակարգման տեսական և կիրառական չափանիշները:

7. Համընդհանուր իրավական սկզբունքները զբաղեցնելով յուրահատուկ տեղ իրավունքի աղբյուրների համակարգում բնորոշվում են՝ որպես առաջնային, ելակետային, հիմնական նախասկիզբ, որոնց միջոցով և օգնությամբ բացահայտվում են իրավունքի առանձնահատկությունները, իրավունքի բովանդակության յուրահատկությունը և էությունը, որպես հասարակական հարաբերությունների հիմնական նորմատիվ կարգավորիչ: Համընդհանուր իրավական սկզբունքները՝ որպես իմպերատիվ կարգադրագրեր տարածվում են իրավունքի բոլոր ճյուղերի վրա և պարտադիր են իրավունքի ճյուղերի կողմից կարագավորվող իրավահարաբերությունների բոլոր մասնակիցների համար:

8. Առաջարկում ենք իրավունքի համընդհանուր սկզբունքների լիարժեք ամրագրում իրավունքի առանձին ճյուղերում: Մասնավորապես՝ առաջարկում ենք հետևյալ օրենսդրական փոփոխությունները և լրացումները ՀՀ քրեական օրենսգրքի առաջին գլխի 4-րդ հոդվածում հետևյալ խմբագրությամբ. «Հայաստանի Հանրապետության քրեական օրենսգիրքը և քրեական քաղաքականությունը ղեկավարվում է՝ իրավաօրինականության, օրենքի և դատարանի առաջ

իրավահավասարության, պատասխանատվության անխուսափելիության, անձնական պատասխանատվության, ըստ մեղքի պատասխանատվության, սոցիալական արդարության, պատասխանատվության անհատականացման, իրավական որոշակիության և բանականության, կրկնակի պատասխանատվության անթույլատրելիության և մարդասիրական սկզբունքներով»:

Հետազոտության օբյեկտը: Ատենախոսության հետազոտության օբյեկտն է հանդիսանում իրավունքի սկզբունքների բազմակողմանի, համալիր և համակարգված ուսումնասիրությունը:

Հետազոտության առարկան: Ատենախոսության հետազոտության առարկան է հանդիսանում իրավունքի սկզբունքների հասկացության, բովանդակության, դասակարգման, ամրագրման և կիրառման ընթացքում ի հայտ եկած խնդիրների և թերությունների համակողմանի և հանգամանալից վերլուծությունը:

Հետազոտության մեթոդաբանական հիմքը: Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքն են կազմում, ինչպես ընդհանուր գիտական, այնպես էլ մասնավոր գիտական մեթոդները: Աշխատանքում առաջ քաշված նպատակը լուծելու համար կիրառվել է համընդհանուր դիալեկտիկայի մեթոդը, իսկ մասնավոր գիտական մեթոդներից՝ ձևական-իրավաբանական վերլուծության, համեմատական-իրավական, համակարգային-կառուցվածքային մեթոդները:

Հետազոտության տեսական հիմքը: Ատենախոսության տեսական հիմքն են կազմում հայրենական, խորհրդային և արտասահմանյան հեղինակների՝ Վ.Ս.Ներսիսյանցի, Գ.Հ. Սաֆարյանի, Գ.Գ. Հարությունյանի, Ա.Գ. Վաղարշյանի, Մ.Ի. Բայտինի, Ս.Ս. Ալեքսեևի, Մ.Ն. Մարչենկոյի, Ա.Վ. Մալկոյի, Օ.Ի. Յիբուլևսկայայի, Վ.Ն. Կուդրյավցևի, Վ.Ն. Կարտաշովի, Լ.Ս. Յավիչի, Ս.Ե. Ֆրոլովի, Իմրե Սաբոյի, Ժան-Լուի Բերժելի և այլոց աշխատությունները:

Հետազոտության նորմատիվ հիմքը: Ատենախոսության նորմատիվային հիմքն են կազմում՝ ՀՀ փոփոխված Սահմանադրությունը, վավերացված մի շարք միջազգային պայմանագրերը, վճռաբեկ դատարանի, սահմանադրական դատարանի և ՄԻԵԴ որոշումները, ինչպես նաև ներպետական նորմատիվ իրավական ակտերը, որոնք

առնչվում են թեմայի շրջանակներում առաջ քաշված նպատակների և հիմնախնդիրների լուծմանը:

Հետազոտության տեսական նշանակությունը: Ատենախոսության շրջանակներում առաջ քաշված հիմնախնդիրների վերլուծության արդյունքները կարող են օգտագործվել պետության և իրավունքի տեսության, այդ թվում նաև իրավունքի փիլիսոփայության դասընթացներում, ինչպես նաև գիտական հետազոտություններում և աշխատություններում: Հետազոտության արդյունքները իրենց մեջ պարունակելով տեսական նոր մոտեցումներ, կարող են գիտական, ոլորտում իրավունքի սկզբունքների հիմնախնդիրների լուծումներ հանդիսանալ:

Հետազոտության գործնական նշանակությունը: Ատենախոսության գործնական նշանակությունը կայանում է նրանում, որ հետազոտության ընթացքում ուսումնասիրված հիմնահարցերի արդյունքները կարող են նպաստել օրենսդրական բարեփոխումներին՝ ապահովելով օրենսդրական համակարգի հետագա պահանջների որոշակի կատարելագործումը:

Հետազոտությունների արդյունքների փորձաքննությունը: Սույն ատենախոսական աշխատանքը կատարվել է ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի պետաիրավական հետազոտությունների բաժնում, որտեղ էլ կազմակերպվել է աշխատության քննարկումը և գրախոսությունը: Սույն աշխատության մեջ առաջ քաշված հիմնական հարցապնդումները և դրույթները արտացոլվել են հեղինակի երկու մենագրություններում և յոթ գիտական հոդվածներում:

Ատենախոսության կառուցվածքը: Ատենախոսությունը բաղկացած է բովանդակությունից, ներածությունից, երեք գլուխներից, ութ ենթագլուխներից, ամփոփումից, օգտագործված գրականության ցանկից: Ատենախոսության յուրաքանչյուր ենթագլխում մանրամասն քննարկվում է ատենախոսության թեմայի շրջանակներում առաջ քաշված իրավունքի սկզբունքներին վերաբերվող հիմնախնդիրները:

ԳԼՈՒԽ 1

Իրավունքի սկզբունքների դերը և նշանակությունը իրավական համակարգում

1.1 Իրավունքի սկզբունքների հասկացությունը, էությունը և դերը իրավակարգերի համակարգում

«Սկզբունք» եզրույթը լատիներենից թարգմանված «principum» բառն է: Այն լատիներենից տառացի թարգմանած նշանակում է առաջնորդող, նախնական, հիմնարար գաղափար, ինչ-որ ուսմունքի կամ երևույթի ելակետային վիճակ, ինչպես նաև ներքին համոզմունքներով ձևավորված վարքագծի կանոն:⁴

«Սկզբունք» եզրույթը մետաֆիզիկայում բնութագրվում և ձևակերպվում է, որպես ղեկավարվող, հիմնարար, սկզբնական առաջնային գաղափար, այս կամ այն առարկայի, գործունեության հիմք, որից բխում է յուրաքանչյուր երևույթ:

Միաժամանակ «սկզբունքը» հանդիսանում է մարդու ներքին համոզմունքը, որը ձևավորում է անհատի վերաբերմունքը իրականությանը: Ցանկացած հարաբերություն կառուցվում և կարգավորվում է որոշակի սկզբունքների հիման վրա: Յուրաքանչյուր բնագավառում անհատը, քաղաքացին հիմնվում է գաղափարական սկզբունքների վրա: Արիստոտելը «սկզբունքը» եզրույթը դիտարկում էր, որպես առաջնային հիմք, որից սկիզբ է առնում ամեն ինչ:⁵ Նման մոտեցումը, երբ դիտարկում ենք մարդաբանության (antropologia) տեսանկյունից, «սկզբունքը» եզրույթը կարելի է բնորոշել, որպես մարդու ներքին համոզմունքների ամբողջական համակարգ, որից բխում է մարդու վերաբերմունքը իրականությանը, ձևավորվում է իր համար ընդունելի և ընկալելի վարքագծի կանոնները և վերջինիս գործունեության ոլորտում առավել նախընտրելի գործողությունների ամբողջությունը: Այս տեսանկյունից իրավունքի համակարգը նույնպես բացառություն չէ: Իրավունքը կառուցվում և գործում է որոշակի սկզբունքների հիման վրա, որոնցում արտահայտվում է իրավունքի էությունը և

⁴ Մանրամասն տե՛ս Պետության և իրավունքի տեսություն: Ուսումնական ձեռնարկ: Գլխ. խմբ. Ա. Ղամբարյան, Մ.Մարգարյան: Երևան, 2016, Լուսաբաց, էջ 232-234

⁵ Տե՛ս **Аристотель**. Метафизика, М., 2015, Эксмо, с. 151-160:

սոցիալական նշանակությունը:⁶ Իրավունքը, ըստ Հեգելի, ազատության իրականությունն է կամ ազատության գաղափարը, որով արտահայտվում է ազատ կամքի կեցությունը:⁷ Իրավունք ասելով՝ նկատի է ունեցվում սոցիալական, իրավական հավակնությունները:⁸

Պետությունը ըստ Հեգելի նույնպես բնութագրվում է որպես իրավունք, իրավունքի համակարգ, որը ներառում է իր մեջ իրավական բոլոր գործընթացները և իրավական երևույթները:⁹ Իրավունքը համակարգված բազմաբնույթ երևույթ է, որն ապահովում է հասարակության ինքնազարգացումը:¹⁰ Այդիսկ պատճառով՝ պետությունը որպես ինստիտուցիոնալ կառույց ձևավորվելու հետ զուգահեռ, ի հայտ եկան վարքագծի կանոններ, կամ այլ կերպ ասած հասարակության համար ընդունելի բարոյական և մասնավոր սկզբունքներ, որոնք ժամանակի ընթացքում հղկվելով վերածվեցին իրավունքի սկզբունքների: Նմանօրինակ սկզբունքներ են հանդիսանում կրոնական պատվիրանները, որոնք իրենց հստակ ձևակերպումն են գտել Ղուրանում և Աստվածաշնչում: Ըստ էության այդ սկզբունքները հանդիսանում են բարոյական սկզբունքներ, իսկ մասնավոր սկզբունքների միջոցով անհատը հղկում և վերանայում է իր վարքագիծը: Սկզբունքը, որպես երևույթ դրսևորվելով փոխհարաբերություններում բնութագրում է փոխհարաբերության մասնակից հանդիսացող անհատի մասնագիտական, մարդկային հատկանիշները, անհատի վերաբերմունքը շրջապատին, տվյալ անհատի կողմից ընդունելի բարոյական արժեքները, էթիկայի կանոնները, ինչպես նաև չարի ու բարու ընկալումները: Այսպիսով սկզբունքը օբյեկտիվ առումով հանդիսանում է հիմնարար և առաջնային գաղափար, որի վրա կառուցվում է ցանկացած մարդկային փոխհարաբերություն:

Իրավահարաբերությունը հանդիսանալով մարդկային փոխհարաբերությունների արտահայտման որոշակի տեսակ նույնպես կառուցվում և զարգանում է հիմնվելով առավել հստակ ձևակերպում ունեցող իրավական սկզբունքների վրա: Եթե

⁶ Սաֆարյան Գ. Հ. Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, 1996, Մխիթար Գոշ, էջ 37-38:

⁷ Гегель Г.В.Ф. Философия права, М., 1990, Мысль, с. 89.

⁸ Տե՛ս Սախկալյան Վ.Է. Իրավունքի էությունը և սոցիալական նշանակությունը. Պատմական-տեսական վերլուծություն: Սեղմագիր իրավ.գիտ.թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն: Երևան, 2016, 18-20 էջ:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 91-93:

¹⁰ Нерсисянц В.С., Общая теория права и государства, М., Норма, 2012, с.93.

փիլիսոփայության մեջ «սկզբունք» եզրույթը բնութագրվում է, որպես կառուցակարգերի, հիմնադրույթների և ղեկավար գաղափարների ամբողջական համակարգ, որոնք կրելով կարգադրողական բնույթ, իրենց են ենթարկեցնում հաջորդող ցանկացած գործընթաց, ապա իրավաբանական գրականության մեջ իրավունքի սկզբունքը, բացի կարգադրողական բնույթից կրում է նաև կարգավորող հատկանիշ:

Իրավունքի սկզբունքի հիման վրա ձևավորվում են իրավունքի այլ համակարգեր, իրավունքի ինստիտուտներ և ճյուղեր: Հիմնվելով սկզբունք տերմինի բովանդակային բացատրության վրա նախևառաջ իրավունքի սկզբունք ասելով պետք է հասկանալ հիմնական գաղափարների ամբողջական համակարգ, որոնք հանդիսանալով որպես ելակետային դրույթներ, պետության իրավաստեղծ մարմինների գործունեության ընթացքում, ձևակերպվում են իրավական նորմերի բովանդակության մեջ և նորմատիվ իրավական ակտի կիրառման ընթացքում հանդես են գալիս որպես իրավահարաբերությունների կարգավորման գլխավոր ուղենիշ: Իրավունքի սկզբունքները հանդիսանալով հիմնարար սկիզբ, գաղափար կրթում են բարձր իրավագիտակցություն ունեցող անհատներ, խմբեր դրանով իսկ ձևավորելով հասարակական գիտակցությունը: Ինչպես իրավացիորեն նշում էր Գ. Հ. Սաֆարյանը իրավունքի սկզբունքները արտահայտվում են իրավահայեցողության մեջ, օրենքներում, իրավական համակարգերում:¹¹ Իրավունքի սկզբունքները իրավական կարգավորման առարկայի և իրավաբանական պրակտիկայի հետ միասին ստեղծում են համընդհանուր նշանակություն ունեցող համակարգման մեխանիզմ, որի նպատակն է իրավական և հասարակական համակարգերում իրականացնել կարգավորում:

Իրավունքի ընդհանուր տեսության մեջ հեղինակների մեծ մասն «իրավունքի սկզբունք» եզրույթը բնորոշվում է, որպես իրավունքի բովանդակությունը, դրա էությունը և նշանակությունը հասարակության մեջ բնութագրող ելակետային գաղափար:¹²

¹¹ Սաֆարյան Գ.Հ. Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, 1996, Մխիթար Գոշ, էջ 38:

¹² См. у Борисов Г.А. Общие принципы социалистического строя и совестское право: Авто.реф. дисс. канд. юрид. наук., Харьков, 1977, с. 19-21:

Իրավունքի սկզբունքները ընդհանուր առմամբ հանդիսանում են օբյեկտիվ իրականության, միջազգային պրակտիկայի, հասարակական զարգացման արտացոլումը, որոնք ձևավորվել են դարերի ընթացքում: Իրավունքի սկզբունքները չեն հանդիսանում արստրակտ գաղափարներ, այլ դրանք համահունչ են և համապատասխանում են արդի հասարակական հարաբերություններին և դրանց արդյունքում ձևավորված պահանջմունքներին: Մարքսը կարծում էր. «Հենց այն անհատները, որոնք սկիզբ են դնում հասարակական հարաբերություններին, համապատասխան իրենց նյութական արտադրողականության զարգացմանը զուգահեռ, ձևավորում են նաև սկզբունքներ, գաղափարներ և հիմքեր, որոնք համապատասխանում են իրենց կողմից ձևավորված հասարակական հարաբերություններին»:¹³

Իրավունքի սկզբունքներն ընկած են իրավական պետության, պետական իշխանության բոլոր մարմինների գործունեության հիմքում: Իրավական պետությունը, որն ենթադրում է մարդու և քաղաքացու հիմնարար իրավունքների և ազատությունների անարգել իրացման համար երաշխիքների համակարգի ստեղծում, ինչպես նաև իրավահարաբերություններում կամայականության բացառում, ենթադրում է, որ ցանկացած գործընթաց, իրավական պետությունում իրականանում է իրավունքի սկզբունքների վրա խարսխվելով: Ըստ էության իրավական պետության գործունեության համար ևս անհրաժեշտ են հետևյալ սկզբունքները՝

1. մարդու և քաղաքացու իրավունքների ամբողջական պահպանում,

2. պետական ռեժիմի և քաղաքական իշխանության ձևավորման ընթացքում իրավունքի հետ սերտորեն փոխգործակցում:¹⁴

Վերոգրյալից կարելի է եզրակացնել, որ ուղղակի առումով իրավական պետությունը հիմնվում է որոշակի իրավական սկզբունքների վրա և փոխադարձաբար ապահովում է իրավական սկզբունքների անարգել իրացումը՝ զերծ պահելով տվյալ գործընթացը սուբյեկտիվ գործոնների հնարավոր ազդեցությունից:

¹³ **Маркс К. и Энгельс Ф.** Сочинения, М., 1955, том 4, с.133.

¹⁴ Տե՛ս **Սադոյան Ա.Ռ.** Ազգային իրավական համակարգը և զարգացման հիմնախնդիրները զլոբալացման պայմաններում(պատմատեսական-իրավական վերլուծություն): Սեղմագիր իրավ.գիտ.թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն: Երևան, 2016թ, էջ 17-19:

Այս հանգամանքով պայմանավորված իրավունքի նորմերի բազմության մեջ առանձնանում են իրավահարաբերության սուբյեկտների կողմից հիմնարար ճանաչում ունեցող ելակետային դրույթներ, որոնք անվանվում են իրավունքի սկզբունքներ: Իրավունքի սկզբունքների տարբերակումը սովորական կամ պարզ իրավական կանոններից կայանում է նրանում, որ իրավունքի սկզբունքները ի տարբերություն իրավական կանոնների ունեն առավել բարձր իրավական կարևորություն և տարբերվում են իրենց բովանդակությամբ: Իհարկե իրավական ցանկացած կանոն ընկալվում է ընդհանուր կերպով, սակայն իրավական կանոնի ձևակերպումը իր մեջ չի ներառում իրավունքի սկզբունքը: Իրավական ցանկացած կանոն համարվում է ընդհանրական, սակայն իրավունքի սկզբունքը բացի ընդհանուր համարվելուց, նաև կանոնակարգում է իրավունքի առավել նեղ կարգավորման ոլորտ: Այս կապակցությամբ Վ.Ն. Կարտաշովը գտնում էր, որ ի տարբերություն իրավաբանական իդեալների և իրավական կանոնների, որոնք հանդիսանում են գիտական մտքի արդյունք՝ կազմելով հասարակական և իրավական գիտակցության մի մասը, իրավական սկզբունքները արտահայտվում են համընդհանուր և համապարտադիր պահանջմունքի տեսքով և կազմում են իրավական համակարգի կարևորագույն բաղադրատարրը:¹⁵ Բացի այդ, ի տարբերություն իրավական իդեալների, իրավունքի սկզբունքները ամրագրվում են նորմատիվ իրավական ակտում և դրանով իսկ ապահովում են հասարակության բնականոն զարգացումը և իրավական համակարգի անխափան գործելը:

Արդեն նշվեց, որ իրավունքի սկզբունքները իրավունքի համակարգում դրսևորվում են համեմատաբար ինքնուրույն տարրերի տեսքով և բնորոշվում են որպես իրավական սկզբունքներ: Իրավունքի սկզբունքների տակ պետք է հասկանալ, ելակետային նորմատիվ ղեկավարման սկիզբը /իմպերատիվ պահանջը/, որոնք որոշում են հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման ընդհանուր ուղղվածությունը:¹⁶

Ընդհանուր առմամբ իրավունքի սկզբունքը արտահայտում է իրավունքի ողջ բովանդակային էությունը, որպես հատուկ հասարակական կարգավորիչ:¹⁷ Չնայած այս

¹⁵ St'и **Карташов В. Н.** Теория государства и права, Ярославль., 2012, с.83-85:

¹⁶ St'и **Смоленский М. Б.** Теория государства и права: Учебник, М., 2013, Инфра-м, с. 107-110:

¹⁷ **Матузов Н.И., Малько А.В.**, Теория государства и права, Учебник, М., 2004, с.111:

հանգամանքին իրավունքի էությունը, չի կարող բացահայտվել միայն իրավական սկզբունքների միջոցով, քանի որ իրավունքը կարելի է ճանաչել և բացահայտել միայն իրավական կատեգորիաների ամբողջական համակարգի ուսումնասիրության արդյունքում, որի մի մասն են կազմում իրավական սկզբունքները:

Իրավունքի սկզբունքների հասկացության բնորոշումները տրվել են բազմաթիվ իրավագետների կողմից՝ տարբեր ժամանակներում, սակայն ժամանակակից աշխարհում, որտեղ գլոբալիզացիոն պրոցեսները արագ են զարգանում և առաջացնում են բազմաթիվ խնդիրներ և հարցապնդումներ «իրավունքի սկզբունք» եզրույթի բովանդակային նշանակությունը և ձևակերպումը, որպես երևույթ նույնպես անմասն չի մնում վերոհիշյալ գործընթացներից: Ուստի անհրաժեշտություն է առաջնում իրավունքի սկզբունքի հասկացության ձևակերպման և բովանդակային նշանակության տրանսֆորմացիայի, ինչպես նաև հասարակության մեջ գոյություն ունեցող հարցապնդումների վերաբերյալ պատասխանների մշակման և բնականաբար իրավական նորմերում դրանք հստակ ամրագրելու խնդիր:

Իրավունքի սկզբունքների բովանդակային էությունը լիարժեք բացահայտելու համար անդրադառնանք իրավունքի տեսության մեջ գոյություն ունեցող իրավաբան-գիտնականների կողմից հղկված այնպիսի դրույթների, որոնք հանդիսանում են հիմնարար գաղափարներ և մտքեր՝ արտացոլում են հասարակական հարաբերությունների, իրավական մտքի ձեռքբերումների, նորարական մոտեցումների և իրավաբանական փորձի օբյեկտիվ օրինաչափությունները: Վերոգրյալ դրույթները իրականում հանդիսանում են իրավագիտակցության, իրավաբանական քաղաքականության կարևորագույն մասնիկը, սակայն պարտադիր չեն իրավահարաբերության սուբյեկտների համար:

Պետության և իրավունքի ընդհանուր տեսության մեջ «իրավունքի սկզբունք» եզրույթը բնորոշվում է, որպես հիմնադրույթ, գաղափար, որն արտացոլելով իրավունքի բովանդակությունը՝ բխում է արդարության և ազատության գլխավոր և գերագույն գաղափարներից:¹⁸ Իրավունքի սկզբունքի այս բնորոշումը, լինելով տարածվածներից մեկը ներթափանցել է պետության և իրավունքի տեսության ուսումնական

¹⁸ Ромашов Р.А., Теория государства и права, П., СПб, 2010, с. 237:

գրականության մեջ՝ որպես իրավագետների առավել լայն շրջանների կողմից ընդունելի սահմանում: Սակայն գոյություն ունեն նաև իրավունքի սկզբունքների այլ ավելի լայն, բովանդակալից ու խորը բնորոշումներ: Փորձենք դիտարկել իրավագետների առավել տարածված մոտեցումներից մի քանիսը:

Ցիբուլևսկայա Օ.Ի.-ն իրավունքի սկզբունքը բնութագրում էր, որպես իրավունքի հիմնական հիմք, որն ունի կարգավորիչ հատկանիշ, արտահայտում է օբյեկտիվ օրինաչափությունները, համակցում է հասարակական զարգացումները և պահանջմունքները, ամրագրվում է որպես համապարտադիր կանոն և կազմում է ողջ իրավական համակարգի բովանդակությունը: Ըստ նրա իրավունքի սկզբունքները ունեն բարոյական հիմք, քանի որ միմիայն իրավունքի համապատասխանությունը հասարակական բարոյական արժեքներին, կարող է ապահովել առողջ և առաջադիմական զարգացումներ:¹⁹

Լիվշից Բ.Ջ. կարծում էր, որ ինչպես, որ իրավունքը չի հանգում վերջնական գաղափարների, այն իր մեջ ներառում է և՛ նորմերը, և՛ սոցիալական հարաբերությունները, այնպես էլ իրավական սկզբունքները դուրս գալով միայն գաղափարների սահմաններից ձեռք են բերում նորմատիվային ու իրավակիրառական բովանդակություն:²⁰

Լաշին Ա.Գ. գտնում էր, որ իրավունքի սկզբունքները ձևավորվում են անհատների կողմից օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների ներքո:²¹ Լաշինը տվյալ գործոնների թվին էր դասում պետական քաղաքական ռեժիմը, իշխող էլիտան, հասարակության դաստիարակության և կրթվածության մակարդակը:²²

Ըստ Կերիմով Դ.Ա. իրավունքի սկզբունքները հանդիսանում են առավել կայուն և հիմնարար գաղափարներ, տարբերվում են իրավաբանական գաղափարներից այնքանով, որ իրավունքի սկզբունքներն արտահայտվում են օրենքում և հանդիսանում են պետության կողմից ճանաչված և երաշխավորված հիմնադրույթներ, որոնք ունեն պաշտոնական նշանակություն:²³

¹⁹Цыбулевская О.И., Нравственные основания современного российского права, Саратов, 2004, с.14.

²⁰Տե՛ս Լившиц Р.З., Теория государства и права, М., Бек, 1994, с.195-197:

²¹Лашин А.Т. Развитие форм социалистического государства. М., МГУ, 1965, с. 86.

²²Տես նույն տեղում էջ 90-92:

²³Տե՛ս Керимов. Д. А , Общая теория права и государства, М. 1977, Юридическая литература, с. 87-92:

Ալեկսեն Ա.Ս.-ի մոտեցման համաձայն իրավունքի սկզբունքներում արտացոլվում են իրավունքի գլխավոր հատկանիշները, առանձնահատկությունները, հիմնավորված, արդարացված ազատությունը կամ վարքագծի դրսևորման հնարավորությունը, որը ճանաչվում է հասարակության կողմից:²⁴

Մալկո Ա.Վ.-ի բնորոշմամբ իրավունքի սկզբունքները հանդիսանում են հասարակական հարաբերությունների գլխավոր կարգավորիչ, արտահայտում են իրավունքի օրինաչափությունները, նրա էությունը և սոցիալական առաքելությունը, իրենցից ներկայացնում են առավել ընդունելի համընդհանուր վարքագծի կանոններ, որոնք կամ ուղիղ կերպով արտահայտվում են նորմում կամ բխում են նորմի ընդհանուր բովանդակությունից:²⁵ Վերջինս նաև նշում էր, որ իրավունքի սկզբունքներում պետք է արտահայտվեն այն հիմնական բարոյական արժեքները, որոնց վրա կառուցվում է իրավունքի համակարգը:²⁶

Բայտինի Մ.Ի.-ի կարծիքով՝ իրավունքի սկզբունքները համապարտադիր, ձևական որոշակի նորմերի համակարգ է, որն արտացոլում է հասարակության պետական կամքը, նրա ընդհանուր մարդկային և դասակարգային բնույթը, հրապարակվում կամ սանկցավորվում է պետության կողմից և պահպանվում է խախտումներից հարկադրանքի կիրառման հնարավորությամբ, հանդիսանում է հասարակական հարաբերությունների իշխանապաշտական կարգավորիչ:²⁷ Չնայած Բայտինի ձևակերպումը ընդունվում է բազմաթիվ իրավագետների կողմից, այնուամենայնիվ հեղինակը կարծում է, որ տվյալ բնորոշումը բավարար չափով չի արտահայտում իրավունքի սկզբունքների ողջ էությունը, քանի որ Բայտինը լինելով նորմոտիվիստական տեսաբան, գտնում էր, որ իրավունքի սկզբունքների ամրագրումը և հրապարակումը կարող է կրել ձևական բնույթ և շատ հաճախ դրանց ուղղակի իրացումը կախված է պետական ռեժիմից: Ալեկսևի մոտեցումը լինելով լակոնիկ ավելի հստակ է արտահայտում իրավունքի սկզբունքների էությունը: Վերջինս նշում էր, որ դրանք արտացոլում են իրավունքի բնույթը՝ հատուկ շեշտելով այն պարտադիր հանգամանքը,

²⁴Теория государства и права.под.ред. Алексеев С.С., Архипов С.И. и др., М., 2005, Норма, с.161.

²⁵ Տե՛ս **Н.И. Матузова, А.В. Малько**, Теория государства и права: Учебник, М., 2017, Юрист с.111-112.

²⁶ Տե՛ս Теория государства и права, Учебник , А.В. Малько, В.В. Нырков, К.В. Шундигов. - М., 2013, Норма с. 200-205.

²⁷ **Байтин М.И** Сущность права /Современное нормативное правопонимание на грани двух веков: М., 2005., Право и государство, с. 150.

որ դրանք պետք է ընդունված լինեն հասարակության կողմից: Եթե փորձենք համեմատել Բայտինի և Ալեկսենի մոտեցումները, կարելի է ասել, որ ըստ Ալեկսենի հասարակությունը անուղղակի կերպով ստեղծում է իրավունքի սկզբունքների համակարգը: Այսինքն հասարակությունը ձևավորում է իշխանությունը, որը ամրագրում է հասարակության կողմից ճանաչված իրավական սկզբունքները: Իսկ Բայտինը հասարակության դերը համարում է երկրորդական՝ առաջնային համարելով պետական ռեժիմը, քանի որ ռեժիմը ներկայացնող իշխանությունը ընտրվելով հասարակության կողմից՝ լայն իրավասություն է ստանում իրավունքի սկզբունքների դերը մղել երկրորդական պլան կամ առաջնորդվել միայն դրանցով:

Ներսիսյանցի Վ.Ս.-ի դիրքորոշման համաձայն՝ իրավունքի սկզբունքներն ամրագրում են իրավահարբերությունների համար ելակետային նշանակություն ունեցող ղեկավար կանոններ և հանդիսանում են իրավունքի ամբողջ համակարգի հիմք:²⁸

Վիտրուկ Ն.Վ.-ն գտնում էր, որ առաջին հերթին իրավունքի սկզբունքները իրավական փաստերի և իրավական փորձի համակցված արտահայտումն է, որի արդյունքում ծնվում է հիմնարար գաղափարը՝ իրավունքի սկզբունքը:²⁹ Երկրորդ՝ իրավունքի սկզբունքը հենց օրենքն է, քանի որ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով արտահայտվում է օրենքում՝ արտացոլելով իրականում գոյություն ունեցող հասարակական հարաբերությունների ողջ էությունը:³⁰

Կուդրյավցև Վ.Ն.-ի մոտեցումներում իրավունքի սկզբունքը դիտարկվում է որպես այնպիսի սկզբնական գաղափարներ, որոնք արտահայտում են կարևորագույն օրինաչափությունները և հասարակական-տնտեսական կառուցվածքի պահանջները:³¹

Լունեն Ա.Ե.-ն իրավունքի սկզբունքը բնութագրում էր, որպես տնտեսական գաղափարներ, որոնք օբյեկտիվ կերպով արտացոլում են գտնում պետական և հասարակական զարգացումների օրինաչափություններում:³²

²⁸Ներսիսյանց Վ.Ս. Պետության և իրավունքի տեսություն Եր., 2001, Նաիրի, էջ 209:

²⁹St'u Принципы права: матерялы всероссийской научно-теоретической конференции. СПб.,2007. с.341-347:

³⁰St'u Принципы права: матерялы всероссийскойнаучно-теоретической конференции. СПб.,2007. с.341-345:

³¹С.Г. Келина, В.Н. Кудрявцев, Принципы советского уголовного права, М., 1988, Наука, с.12.

³²Лунев А. Е. Теоретические проблемы государственного управления, М, 1974, Наука, с. 73.

Կարտաշով Վ.Ն.-ն իրավունքի սկզբունքները դիտարկում է լայն իմաստով, որպես իրավունքի հարաբերականորեն ինքնուրույն բաղադրատարր, իսկ հասկացությունը հեղինակը բնորոշում է հետևյալ կերպ, որ իրավունքի սկզբունքները համարվում են ելակետային նորմատիվ-դեկլարար հիմնդրույթներ կամ իրավական պահանջներ, որոնք որոշում են հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման ընդհանուր ուղղությունը:³³

Ֆրոլով Ս.Ե.-ի դիրքորոշման համաձայն իրավունքի սկզբունքները բնութագրվում են որպես կանոններ, որոնք հանդիսանում են հասարակական հարաբերությունների շարժիչը և այդ հարաբերությունների գլխավոր և հիմնական կարգավորման արտահայտման ձևը:³⁴ Ֆրոլովի մոտեցումներում իրավունքի սկզբունքների իրավական ամրագրման խնդրին նշանակություն չի տրվում, ելնելով այն հանգամանքից, որ դրանք ուղղակի կախված են հասարակության պահանջմունքներից:

Սկուրկո Ե.Վ.-ն իրավունքի սկզբունքները համարում էր իրավական կատեգորիաներից բխող, իրավաբանի մտածողության արդյունքի արտահայտում, որոնք որպես սուբյեկտիվ իրավունքից օբյեկտիվ իրավունքին անցման անտիժաններ, չեն հասնում դրականության:³⁵

Առավել հստակ մոտեցում է առաջարկում Լ.Ս. Յավիչը: Յավիչը գտնում էր, որ «իրավունքի սկզբունքները մեկնարկային գաղափարներ են, որոնք համարվում են կարևորագույն օրինաչափություններ և կազմում են տվյալ հասարակության սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիայի հենքը և համասեռ իրավական նորմերի էությունը, ունեն բազմակողմանիության և համընդհանրության հատկանիշներ, օժշտված են բարձրագույն իրավաբանական ուժով (իմպերատիվությամբ), ինչպես նաև համապատասխանում են իշխող ռեժիմի օբյեկտիվ պահանջներին»:³⁶ Յավիչի և Բայտինի դիրքորոշումները իրավունքի սկզբունքների մասով շատ ավելի հստակ են արտացոլում դրանց էությունը: Վերջիններս առանձնակի ուշադրություն են դարձնում այն հանգամանքին, որ իրավունքի սկզբունքների իրացումը խիստ կախված է

³³ **Карташов В. Н.** Теория государства и права, Ярославль., 2012, с.85.

³⁴ Տե՛ս **Фролов С. Е.** Принципы права (Вопросы теории и методологии): Автореф. дисс. канд. наук.: Н. Новгород, 2011, с. 49-59:

³⁵ Տե՛ս **Скурко Е.В.**, Принципы права, М., 2018, с. 34-37:

³⁶ **Явич Л.С.**, Теория государства и права, Ленинград, ЛГУ, 1975, с.153.

պետական ռեժիմից: Իսկապես, իրավունքի սկզբունքներ են հանդիսանում այն նորմերը, որոնք առավել կարևորություն ունենալով իրավահարաբերությունների կարգավորման հարցում, պարտադիր են իրավունքի բոլոր սուբյեկտների համար: Առանձին պետություններ, հասարակության մեջ առկա խմբեր կամ անհատներ չեն կարող չեղյալ հայտարարել կամ փոփոխել դրանք: Սակայն ականատես ենք լինում բազմաթիվ պետություններում առկա օրենսդրական բացերի, որոնք գրեթե միշտ հանգեցնում են իրավական կոռուիվիաների:

«Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի» որոշումների մեծ մասում ճանաչվում է իրավունքի որևէ սկզբունքի սահամանափակում կամ իրացման համար խոչընդոտների առկայություն:³⁷

Իրավական կոռուիվիաների արմատները շատ ավելի խորն են, քան կարող ենք պատկերացնել: Նույնիսկ եվրոպական մայրցամաքի զարգացած երկրներում՝ հասարակությունը ունենալով բարձր իրավագիտակցություն, բախվում է նմանատիպ օրենսդրական բացերի հետ: Խնդիրը չի կայանում նրանում, որ օրենսդրական ակտերը հիմնված չեն իրավունքի սկզբունքների կամ դրանց կիրառման ընթացքում ի հայտ եկած նորամուծությունների վրա, պարզապես իրավակիրառ մարմինները շատ հաճախ անտեսում են այն հանգամանքը, որ հասարակությունը ունի լիարժեք հնարավորություն մասնակցելու անուղղակի օրինաստեղծ գործունեությանը: Նմանատիպ վարքը այս կամ այն օրինաստեղծ և իրավակիրառ մարմինների կողմից շատ խորը և լուրջ հետևանքներ է պարունակում, քան կարող ենք պատկերացնել: Պետական պաշտոնատար անձանց սուբյեկտիվ վարքը պայթյունավտանգ է ոչ միայն անհատ քաղաքացիների, հասարակության համար, այլ նաև լուրջ մարտահրավեր է նետում պետության անվտանգությանը: Ուստի պետք է նշել, որ իրավունքի սկզբունքների ամրագրումը բավարար պայման չէ դրանց լիարժեք գործունեության համար: Անհրաժեշտ է իրավունքի սկզբունքների ճշգրիտ կիրառում:

Բայտինի և Յավիչի դիրքորոշումները ընդհանրացնելով՝ կարելի է եզրահանգել հետևյալին. իրավունքի սկզբունքներն, իսկապես, ուղղակի արտահայտում են տվյալ

³⁷Human rights watch report «Жалоба 2947/06: Исмаилов и другие против России» Представление, внесенное в Европейский суд по правам человека Хьюман Райтс Вотч и Центром Aige ориг. англ., 05.08.2007г.

հասարակության պահանջմունքները, սոցիալ-տնտեսական ասպեկտները, սակայն միայն իրավունքի սկզբունքների ամրագրվածությունը նորմերում չի կարող լինել երաշխիք դրանց անարգել իրացման համար: Քանզի իրավունքի սկզբունքների գործուն լինելու հանգամանքը մեծ հաշվով կախված է իշխող ռեժիմից:

Իրավագետների ճնշող մեծամասնությունը ունենալով տարբեր մոտեցումներ իրավունքի սկզբունքի հասկացության նկատմամբ, իրենց բնորոշումներում հանգում են այն եզրակացությանը, որ իրավունքի սկզբունքների միջոցով արտահայտվում է իրավունքի էությունը, սոցիալական նշանակությունը և նրա դերը հասարակական հարաբերություններում, ինչպես նաև իրավունքի սկզբունքները կարող են հատուկ ամրակայվել ընդհանուր իրավաբանական նորմերում՝ սահմանադրություններում, օրենքների ներածական մասերում (պրեամբուլաներում), օրենսգրքերում կամ ներթափանցելով իրավական նորմերի ներքին բովանդակության մեջ կազմել հենց իրավունքի նյութը: Բացի այդ և՛ իրավունքը, և՛ սկզբունքները ամբողջությամբ վերցրած ունեն օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ հատկանիշներ: Օբյեկտիվ են այն իմաստով, որ դրանց գոյությունն ուղղակի առումով պայմանավորված է սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական, կրոնական և հասարակական հարաբերությունների ուժով, սուբյեկտիվ են՝ պայմանավորված այն հանգամանքով, որ իրավունքի սկզբունքները հանդիսանում են գիտակցական, կամային և իրավաստեղծագործության արդյունք:

Տեսաբանների բնորոշումները համադրելով, կարելի է տալ իրավունքի սկզբունքների առավել ընդգրկուն ձևակերպումը: Իրավունքի սկզբունքները դրանք հիմնարար գաղափարներ են, որոնք արտահայտում են հասարակական կյանքի օբյեկտիվ օրինաչափությունները, ուղղակի կամ անուղղակի ձևով ամրագրվում են իրավական նորմերում, հանդիսանում են իրավական համակարգի հենասյունը, կոչված են կարգավորելու հասարակական հարաբերությունները, ունեն համապարտադիրության հատկանիշ և դրանց ուղղակի իրացումը կախված է գործող ռեժիմի գործողություններից կամ անգործությունից:

ՀՀ Սահմանադրություն գլուխ 2-րդ՝ «Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները և ազատությունները» բաժնում, ուղղակի և անուղղակի կերպով

ամրագրված են իրավունքի որոշ սկզբունքներ:³⁸ Օրինակ՝ «Բոլոր մարդիկ հավասար են օրենքի առջև: Խտրականությունը, կախված սեռից, ռասայից, մաշկի գույնից, էթնիկական կամ սոցիալական ծագումից, գենետիկական հատկանիշներից, լեզվից, կրոնից, աշխարհայացքից, քաղաքական կամ այլ հայացքներից, ազգային փոքրամասնությանը պատկանելությունից, գույքային վիճակից, ծնունդից, հաշմանդամությունից, տարիքից կամ անձնական կամ սոցիալական բնույթի այլ հանգամանքներից, արգելվում է»:³⁹ Մեկ այլ հոդվածով սահմանվում է, որ «Սահմանադրությունը ունի բարձրագույն իրավաբանական ուժ, և նրա նորմերը գործում են անմիջականորեն»:⁴⁰

ՀՀ սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում ամրագրված իրավունքի սկզբունքները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ քաղաքակիրթ աշխարհի առողջ զարգացումն ապահովող իրավունքի սկզբունքները դարձել են նաև ՀՀ իրավական համակարգի հիմնասյունը:

Վերոգրյալից կարելի է եզրակացնել, որ իրավունքի սկզբունքների ամրագրումը առաջադեմ երկների մայր կամ հիմնական օրենքներում՝ քաղաքացիների համար ստեղծում է հենարան ազատ ծավալելու ցանկացած գործունեություն օրենքի շրջանակներում: Այդ է պատճառը, որ իրավունքի սկզբունքները ներթափանցելով իրավական համակարգի մեջ, կազմելով պետության ամբողջ իրավական համակարգի միջուկը, հանդիսանում են պետության զարգացման խթանը: Այստեղից էլ բխում է իրավունքի սկզբունքների որոշիչ նշանակությունը իրավաբանական պրակտիկայում հասարակական հարաբերությունների կարգավորման համար: Իրավունքի սկզբունքների ամրագրումը, ճշգրիտ և անշեղ իրականացումը թույլ է տալիս, ոչ միայն պրակտիկայում կիրառվող իրավունքի սկզբունքների կյանքի կոչում, հասարակության իրավագիտակցության բարձրացում, այլ նաև իրավունքի հիմնարար սկզբունքներով առաջնորդվող իրավական պետության ստեղծում: Այս հիմնավորմամբ էլ իրավունքի սուբյեկտները իրավական բնույթի հարցեր լուծելիս պետք է առաջին հերթին

³⁸ ՀՀ Սահմանադրություն /ընդունված 1995թ. հուլիսի 5-ին, Հանրաքվե, 2015թ. դեկտեմբերի 6-ի փոփոխություններով /գլուխ 2-րդ Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները և ազատությունները 25, 27, 31, 32, 33, 34, 40, 41, 44, 45, 46 հոդվածներ:

³⁹ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն հոդված 14.1:

⁴⁰ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն հոդված 5:

անդրադառնան պատմության ընթացքում ձևավորված իրավունքի սկզբունքներին: Նորմերի կիրառման արդյունքում՝ հղում անելով իրավունքի սկզբունքներին, կընդունվեն պետական մարմինների կողմից իրավական և հիմնավորված օրենսդրական ակտեր և որոշումներ: Սա նշանակում է, որ հասարակական հարաբերությունների յուրաքանչյուր համակարգ կարգավորում է ոչ թե ինքնակամորեն, այլ օբյեկտիվ պահանջներին համապատասխան, որոնք այս կամ այն ձևով արտացոլվում են իրավունքի համակարգում և կազմում նրա էությունը: Սակայն պետք է նշել այն հանգամանքը, որ իրավունքի սկզբունքների ամրագրումը օրենսդրական ակտերում և դրանց կիրառումը հասարակական հարաբերությունների կարգավորման ընթացքում, պայմանավորված է պետական իշխանության կառուցվածքով, հասարակության քաղաքական համակարգով, հասարակության սոցիալ-տնտեսական իրավիճակով, ինչպես նաև պետություն-քաղաքացի, պետություն-հասարակություն իրավահարաբերությունների շրջանակով:

Վերոշարադրյալից կարելի է եզրակացնել, որ իրավունքի սկզբունքները հիմնարար և առաջնային գաղափարներ են, որոնք կոչված են կարգավորելու հասարակական հարաբերությունները, ուստի սկզբունքների սխալ կիրառելիության կամ բացակայության պարագայում պետությունը, հասարակությունը և անհատը կարող է կանգնել լուրջ և անհաղթահարելի սոցիալական անարդարության առաջ:

Իրավաստեղծ, իրավակիրառ, դատական և իրավաբանական պրակտիկայի արդյունավետ և բնականոն գործունեությունը ընդհանուր առմամբ կախված է իրավական սկզբունքների հստակ ամրագրումից և գրագետ կիրառումից: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ իրավունքի բոլոր սկզբունքները սերտորեն փոխկապակցված են միմյանց հետ և իրավունքի սկզբունքներից մեկի թերի լինելու կամ բացակայելու հանգամանքը կարող է հանգեցնել սոցիալական անարդարության, այնուհետև պետություն և անհատ փոխհարաբերությունների վատթարացման, ընդհուպ մինչև դրանց խզմանը: Արիստոտելը նշում էր. «Արդարությունը սերտորեն կապված է մարդկանց հավասարության և օրինականության հասկացությունների հետ, քանի որ արդարությունը հանդես է գալիս, որպես օրինական և հավասար, իսկ

անարդարությունը՝ որպես անհավասար վերաբերմունք դեպի անհատը»:⁴¹ Այս հանգամանքով է պայմանավորված այն փաստը, որ իրավունքի սկզբունքների ճիշտ ամրագրման, հմտորեն կիրառման և դրանց անարգել իրացման դեպքում, ինչպես նաև քաղաքացիների և պաշտոնատար անձանց կողմից իրենց պրակտիկ գործունեության ընթացքում իրավունքի սկզբունքներից գրագետ օգտվելը միայն մեզանից յուրաքանչյուրին կարող է հնարավորություն ընձեռել ապրելու իրավական պետությունում, որն էլ հանդիսանում է յուրաքանչյուր քաղաքացու ամուր հենարանը սեփական իրավունքները և ազատությունները կյանքի կոչելու հիմնախնդրում:

Ընդհանրացնելով իրավունքի սկզբունքի հասկացության մոտեցումները կարելի է ասել, որ իրավունքի սկզբունք հասկացությունը հիմնարար, ղեկավար, առաջնային գաղափար է, ելակետային հիմնադրույթ, որը գործում է իրավունքի ծագման, ձևավորման, զարգացման, ամրագրման, պահպանման և կիրառման ոլորտներում, իր բովանդակությունից բխող պահանջներով հանդերձ ներթափանցում է իրավական համակարգ և ձևակերպվում է նորմատիվ իրավական ակտերում՝ ստանալով պետական երաշխավորություն միաժամանակ կրելով համապարտադիր և համընդհանուր բնույթ:

1.2. Իրավունքի սկզբունքների կառուցվածքը, գործառույթները և հատկանիշները

Իրավունքի սկզբունքների կառուցվածքը ընդհանուր առմամբ այնպիսի համակարգ, հիմնական տարրերի բաղադրություն, կապի և միջոցների համադրություն, որն ապահովում է իրավունքի սկզբունքների ամբողջականությունը, անհրաժեշտ հատկանիշների և ֆունկցիաների պահպանումը սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ, անհատական և ոչ անհատական, ներքին և արտաքին, նորմատիվ և այլ օբյեկտիվ իրականության այլ գործոնների ազդեցությունից: Հարկ է նշել, որ իրավունքի սկզբունքների համակարգը և իրավունքի սկզբունքը նախևառաջ պետք է դիտարկել առանձին, քանի որ և՛ իրավունքի սկզբունքների համակարգը, և՛ իրավունքի սկզբունքը, որպես ինքնուրույն երեկույթ հանդիսանում են կիսակառուցվածքային

⁴¹ **Аристотел** Политика, Сочинения в 4-х томах, том 4, М., 1983, Мысль, с.99.

ձևավորումներ, որոնք մասնավորապես իրենց մեջ ներառում են տրամաբանական, գենետիկական և ֆունկցիոնալ, ժամանակային և տարածական, հորիզոնական և ուղղահայաց, սիներգետիկ և ռեկուրսիվ, ցիկլային կառուցվածքի տեսակներ և միայն միասնական դառնալու դեպքում են կազմում մեկ ամբողջական համակարգ:

Ցանկացած երևույթ, այդ թվում իրավունքի սկզբունքները կոչված են իրականացնելու, որոշակի գործողություն: Գնոսելոգիական տեսանկյունից իրավունքի սկզբունքները իրենցից ներկայացնում են մտքեր և գաղափարներ, որոնք մի կողմից արտահայտում են իրավունքի գերիշխող գաղափարախոսությունը իրավունքի հարցապնդումների վերաբերյալ տվյալ պատմական ժամանակաշրջանի համար, մյուս կողմից ձևավորում են պահանջմունքների համակարգ, որն ուղղակի կերպով վերաբերվում է դատավորներին և փաստաբաններին, հայցվորներին և պատասխանողներին, մեղադրյալներին և տուժողներին: Այդ իսկ պատճառով իրավունքի սկզբունքները գոյություն ունեցող իրականության և արստրակտ ցանկությունների ամբողջություն չէ, այլ հանդիսանում է իրավահարաբերությունների իրական և գործուն կարգավորիչ: Ն.Ն. Վոպլենկոն այս կապակցությամբ արտահայտել է իր հետևյալ մոտեցումը. իրավունքի սկզբունքները անցնում են զարգացման հետևյալ էտապները՝ իրավունքի թեզի ձևավորում, իրավունքի նորմերի համակարգի կազմավորում, իրավակարգավորում:⁴² Սակայն պետք է նշել, որ Վոպլենկոյի կողմից նման մոտեցումը, ընդունելի է եղել տվյալ ժամանակաշրջանի համար, սակայն մեր օրերում իրավունքի սկզբունքի ձևավորման գործընթացը առավել բարդ է, քանի որ անհատը և հասարակությունը նույնպես ուղղակի և անուղղակի կերպով ազդում են իրավունքի սկզբունքների ձևավորման գործընթացի վրա:

«Գործառույթ» եզրույթը մետաֆիզիկայում է բնորոշվում է որպես որևէ երևույթի դերը բանութագրելու և սոցիալական արժեքը բացահայտելու կարևորագույն բաղադրիչ:

Իրավաբանական գրականության մեջ «իրավունքի սկզբունքի գործառույթ» եզրույթը մեկնաբանվում և ընկալվում է տարբեր ձևերով: Անդրադառնանք դրանցից մի քանիսին: Ա.Ա. Մակրեցովան իրավունքի սկզբունքի գործառույթը բնորոշում է որպես

⁴² **Вопленко Н.Н.** Сущность, принципы и функции права. Волгоград, 1998, с. 24.

հասարակական հարաբերությունների նկատմամբ, այնպիսի գործոն, որի օգնությամբ հասարակական հարաբերությունները ստանում են զարգացման կոնկրետ ուղղվածություն:⁴³

Վ.Ն. Դմիտրովի կողմից իրավունքի սկզբունքի գործառույթը մեկնաբանվում էր իրավական հարաբերությունների վրա իրավական ազդեցության գլխավոր ուղղություն:⁴⁴

Վ.Ն. Կարտաշովը նշում էր, իրավունքի սկզբունքի գործառույթները անհատի վարքագծի, հասարակական հարաբերությունների վրա ներգործող ուղղություններն են:⁴⁵

Իրավունքի էությունը եւ սոցիալական նպատակը դրսևորվում են նրա գործառույթներում: Դրանք արտացոլում են անհատի և հասարակության վարքագծի վերաբերյալ իրավունքի ազդեցության հիմնական ուղղությունները, ինչպես նաև թույլ են տալիս տալ իրավական սկզբունքների գործածության ընդհանուր նկարագիրը:

Եթե փորձենք ամփոփել «իրավունքի սկզբունքի գործառույթ» եզրույթի բնորոշումը, ապա կարող ենք ասել, որ իրավունքի սկզբունքի գործառույթը ունենալով սոցիալական նշանակություն՝ ազդում է հասարակական հարաբերությունների վրա՝ կանխորոշելով դրանց ուղղվածությունը:

Առաջին հերթին, իրավունքի սկզբունքները ազդում են հասարակության կյանքի տարբեր ոլորտների՝ տնտեսության, քաղաքականության, հոգևոր հարաբերությունների վրա, և, հետևաբար, իրականացնում են ընդհանուր սոցիալական գործառույթներ:

Տնտեսական գործառույթը ապահովում է իրավական սկզբունքների այնպիսի մոտեցումների և դրույթների անարգել իրականացումը, որոնք ուղղված են տնտեսական իրավահարաբերությունների իրավակարգավորմանը: Իրավական սկզբունքների տնտեսական գործառույթի գործուն լինելու հանգամանքը կախված է նրանից, թե տվյալ հասարակությունում ինչպիսի տնտեսական մոդել է գործում:

⁴³ **Макрецова А.А.**, Принципы гражданского права переходного периода. Автореф. дисс. канд. юрид. наук. М., 1996, с. 33:

⁴⁴ Տե՛ս **Дмитрук В.Н.** Теория государства и права, Минск, 1998, с. 57-63:

⁴⁵ **Карташов В. Н.** Теория государства и права, Ярославль., 2012, с.86.

Քաղաքական գործառույթը ապահովում է մարդու քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքների անարգել իրականացման համար երաշխիքների ստեղծում: Ինչպես նաև պետության, քաղաքական կուսակցությունների, շարժումների, հասարակական միավորումների և այլ կառույցների միջև պահովում է իրավահարաբերությունների բնականոն ստեղծում և զարգացում:

Իրավական սկզբունքների **կրթական գործառույթը** ուղղված է անհատի, հասարակության, պաշտոնատար անձանց մոտ իրավագիտակցության ձևավորմանը և զարգացմանը, ինչպես նաև գաղափարական և բարոյական արժեքային համակարգի ստեղծմանը:

Այս պարագայում իրավունքի սկզբունքների սոցիալական գործառույթի առաքելությունը կայանում է վերոթվարկված գործառույթների հետ միասին ապահովել սոցիալական հարաբերությունների անխափան և համաչափ զարգացումը:

Իրավունքի սկզբունքների գործառույթները ցույց են տալիս սկզբունքների դերը և նշանակությունը հասարակական հարաբերություններում, սոցիալական իրականության մեջ, իրավական համակարգում:

Ե.Վ. Սկուրկոն առանձնացնում էր իրավունքի սկզբունքների հետևյալ գործառույթները՝ ինտեգրատիվ (միավորող), կարգավորիչ, իրավապահպան, կոմունիկատիվ, օբյեկտիվ իրավունքի համակարգման և նախադեպային:⁴⁶

Ըստ Ժան-Լուի Բերժելի իրավունքի սկզբունքների գործառույթները տարանջատվում են՝ բարոյականի և փիլիսոփայականի, ֆունդամենտալի և տեխնիկականի: Սակայն Բերժելը առավել կարևոր էր համարում՝ ֆունդամենտալ և տեխնիկական գործառույթները: Ֆունդամենտալ գործառույթների թվին էր դասում՝ կարգավորող և իրավապահպան գործառույթները, իսկ տեխնիկական գործառույթը, ըստ Բերժելի իրավական սկզբունքների նորարական և գաղափարական գործառույթներն են, որոնք ըստ էության իրավական սկզբունքները համապատասխանեցնում է ժամանակի հասարակական իրավական պահանջմունքներին:

⁴⁶ Скурко Е.В. Принципы права, М., Ось-89 2008, с. 45-48.

Բացի վերոթվարկված գործառույթներից, պետության և իրավունքի տեսության դասական գրականության մեջ գոյություն ունեն իրավունքի սկզբունքների հետևյալ գործառույթները՝ կայունացման, նորացման, արժեքաբանական-գնահատող, լրացնող, միավորող-ինտեգրող, պահպանող, կարգավորող:

Իրավունքի սկզբունքներից **կայունացման գործառույթը** ապահովում է իրավական համակարգի բնականոն գործունեությունը: Իրավական համակարգի բնականոն գործունեությունն ապահովելու նպատակով իրավունքի սկզբունքների կայունացման գործառույթը ընդդիմանում է արհեստածին, սուբյեկտիվ, մարդու կողմից կամայականորեն ստեղծված և փոփոխելի իրավունքին: Կայունացման գործառույթը երաշխավորում է պետական իշխանության հենքը, ինչը շատ կարևոր է հասարակության բնականոն զարգացման և հարատևման համար: Իրավունքի սկզբունքների կայունացման գործառույթը, բացի վերոթվարկված առաքելությունից նաև նպաստում է իրավական համակարգի կայունությանը և սահմանափակում է իրավական համակարգի կենսագործման ընթացքում անհատի կամայական քմահաճույքների և պատահականությունների ի հայտ գալը:

Իրավունքի սկզբունքների **նորացման գործառույթի** էությունը կայանում է նրանում, որ ինքնին իրավունքը քարացած երևույթ չէ և պայմանավորված հասարակական զարգացումներով և պահանջմունքներով անընդհատ ենթարկվում է փոփոխության՝ միաժամանակ պահպանելով իրավական համակարգի կմախքը: Իրավունքի սկզբունքների նորացման գործառույթը ինքնակատարելագործման կոչ է և ուղղենիշ իրավական ցանակացած երևույթի համար: Նորացման գործառույթը կենսագործվում է պոզիտիվ իրավունքի բարեփոխման, կամ արմատական (հեղափոխական) ճանապարհով: Պետության և իրավունքի տեսության առաջընթացը և իհարկե իրավական սկզբունքների ձևավորումը և զարգացումը ապացուցում են նորացման գործառույթի գործուն լինելու հանգամանքը:

Իրավունքի սկզբունքների **արժեքաբանական-գնահատողական գործառույթը** կոչված է ապահովելու իրավունքի սկզբունքի էության արժեքավորման և հասարակության կողմից իրավական սկզբունքների օբյեկտիվ ընկալման առաքելությունը: Քանի որ իրավունքը հանդիսանում է գերակա, ապա դրա միջոցով

գնահատվում, արժեքավորվում է օրենքում ամրագրված իրավունքի սկզբունքները և ապահովում է իրավունքի սկզբունքների հստակ կիրառումը: Մյուս կողմից, իրավունքի սկզբունքների արժեքաբանական-գնահատողական գործառնությունը է պայմանավորված պոզիտիվ իրավունքի զարգացումը, ինչպես նաև այն գաղափարները, նպատակները, որոնց միջոցով ապահովվում է իրավական համակարգի բնականոն զարգացումը: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ արժեքաբանական-գնահատողական գործառնությունը կոչված է լրացնելու իրավունքի սկզբունքները և իրականացնելու համապատասխանեցում արդի իրավական պահանջմունքներին:

Իրավունքի սկզբունքների **ինտեգրող (միավորող)** գործառնությունը ցանկացած երկրի իրավական համակարգում կատարում է միջազգային և ներպետական իրավական սկզբունքների միաձուլման գործառնությո՜ւն: Ինտեգրող (միավորող) գործառնությո՜ւնը հնարավորություն է ընձեռում ընկալել և կառուցել այնպիսի իրավական կառուցվածքային միավոր, որը հանդիսանում է ոչ թե նորմերի քառսային և ոչ համակարգված կույտ, այլ համարվում է լիարժեք, միասնական, սեփական, կենտրոնական միջուկով՝ հիմնարար գաղափարների, արժեքների և օբյեկտիվ դրույթների համակարգ: Այս գործառնությո՜ւնը պայմանավորված է իրավահասկացողության բնությո՜ւնով և տեսակով:⁴⁷ Վերոգրյալով է պայմանավորված, որ արդի իրավահասկացողությունների համակարգերի առանցքը կազմում են մարդու իրավունքները, որոնք էլ, որպես համաշխարհային և միջազգային իրավական իրողություն, կատարում են միավորող (ինտեգրող) գործառնությո՜ւն առանձին իրավական համակարգի պարագայում:

Կարգավորող գործառնությո՜ւնը ապահովում է հասարակական զարգացումների առավել հստակ արտացոլումը իրավական սկզբունքներում, ինչպես նաև ստեղծում է երաշխիքներ մարդու եւ քաղաքացու, իրավաբանական անձանց, իրավասու մարմինների եւ պաշտոնատար անձանց հիմնարար և սուբյեկտիվ իրավունքների բնականոն և անարգել իրագործման համար: Այս գործառնությո՜ւնը առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ դրա միջոցով տեսանելի է դառնում օրենքում ամրագրված իրավունքի սկզբունքի էությունը և բնությո՜ւնը:

⁴⁷ **Ասատրյան Ա.Լ.** Իրավունքի գերակայության սկզբունքը արդի իրավական համակարգի խորապատկերում, Ատենախոսություն, Երևան, 2013, էջ 66:

Կարգավորող գործառույթի միջոցով իրավահարաբերության մասնակիցներն իրենց լիազորությունների շրջանակներում գործում են ազատորեն, իրենց սեփական հայեցողությամբ: Իրավունքի սկզբունքի կարգավորող գործառույթի օգնությամբ, օրենքը սահմանում է, թե ինչպիսին պետք է լինի անհատի վարքագիծը: Այս գործառույթը իրականացվում է պարտադիր նորմերի միջոցով: Այսպիսով կարելի է եզրակացնել, որ, կարգավորող գործառույթի շնորհիվ օրենքով սահմանում է, ոչ միայն իրավահարաբերության մասնակիցների կողմից պարտականությունների շրջանակը /հարկերը վճարելը, պայմանագրով նախատեսված պարտավորությունները կատարելը և այլն/, այլև սահմանում է իրավահարաբերության մասնակիցների իրավունքների երաշխիքները:

Իրավունքների սկզբունքների **պաշտպանիչ գործառույթը** կոչված է ապահովելու իրավունքի սկզբունքների գործունեության իմպերատիվ բնույթը: Այս գործառույթի միջոցով իրավասու մարմինները, պետական, պաշտոնատար անձինք հնարավորություն են ստանում իրականացնել և կազմակերպել իրավական համակարգի հենքը կազմող իրավական սկզբունքների պաշտպանության ապահովում: Պահպանող գործառույթը նպաստում է օրենքի զարգացմանը, որպես անհատական և հասարակական արժեքների գլխավոր և հիմնարար կարգվորիչի: Տվյալ գործառույթը իրականացվում է հատուկ պաշտպանական նորմերի կիրառմամբ:

Ամփոփելով «իրավունքի սկզբունքի գործառույթ» հասկացության բովանդակային էությունը, կարելի է ասել, որ իրավունքի սկզբունքների գործառույթների համակարգը բարդ համակարգ է, որը բնորոշում է հասարակական հարաբերությունների կարգավորման հիմնական ուղենիշները:

Իրավունքի սկզբունքների կառուցվածքին, գործառույթներին անդրադառնալուց հետո նաև անհրաժեշտ է ուսումնասիրել իրավական սկզբունքներին բնորոշ հատկանիշները:

Իրավունքի սկզբունքների հասկացության նշանակությունը մեծ է այնքանով, որքանով որ էական են առարկան ընդհանրացնող հատկանիշները: Փիլիսոփայական-իմացաբանական դիրքերից ամեն մի առարկա և երևույթ իրականում օժշտված է անթիվ և բազմապիսի առանձնահատկություններով: Այդ է պատճառը, որ ցանկացած

երևույթի ձևակերպման մեջ ներառվում են նաև հատկանիշները, որոնք արտացոլում են ամենաէական յուրահատկություններով:⁴⁸

Իրավունքի սկզբունքները հանդիսանալով իրավական երևույթներ արտացոլում են իրավունքի ողջ էությունը: Իրավունքի սկզբունքների էությունը դրսևորվում է նրա հատկանիշ-օրինաչափություններում, իսկ իրավունքի սկզբունքները հանդիսանալով որպես իրավական երևույթ, փոխադարձաբար արտացոլում են իրավունքի օրինաչափությունները: Իրավունքի և պետության տեսության մեջ տեսաբանների լայն շրջանակների կողմից իրավունքի սկզբունքների առավել ընդունելի հատկանիշներ են համարվում համապարտադիրությունը, ձևային որոշակիությունը, կամասահմանվածությունը կամ գիտակցական-կամային բնույթը, պետական երաշխավորվածությունը, ազատության արդարացի և հավասարաչափ լինելը: Իրավունքի սկզբունքներին վերաբերվող հատկանիշների շրջանակի վերաբերյալ մոտեցումները բազմազան են, սակայն իրավագետների մի մասը իրավունքի սկզբունքների հատկանիշներում ներառում է միմիայն ձևակազմական բնույթի հատկանիշներ, իսկ մյուս մասը իրավական սկզբունքներին ավելացնում է նաև բովանդակային հատկանիշներ: Օրինակ, Վ.Յ. Լյուբաշիցը իրավունքի սկզբունքների հատկանիշներ էր համարում նորմատիվությունը, պետության կողմից պաշտոնապես սահմանվելը և պահպանվելը, համակարգայնությունը, ձևային որոշակիությունը և հեղինակավորությունը:⁴⁹ Վերոհիշյալ հեղինակի մոտեցումը իրավական սկզբունքների հատկանիշների մասով կարելի է համարել ոչ ամբողջական, քանի որ թվարկված հատկանիշները ամբողջովին չեն արտահայտում իրավունքի սկզբունքների էությունը, իսկ իրավունքի սկզբունքների բովանդակային էությունը բացահայտվում է հենց դրանց հատկանիշներով:

Պետության և իրավունքի դասական տեսության մեջ առանձնացվում են իրավունքի սկզբունքների հետևյալ հատկանիշները.

⁴⁸ **Теория государства и права.**, под. ред. Алексеев С.С., Архипов С.И. и др., М., 2016, Норма, с.92.

⁴⁹ См'у **Любашиц В.Я., Мордовцев А.Ю., Мамычев А.Ю.**, Теория государства и права. Практикум: Учебное пособие, М., Инфра-М, 2015 с. 179-187.

1. իրավունքի սկզբունքների առաջնային հատկանիշներից է համարվում այն, որ դրանք հասարակական հարաբերությունների օրինաչափություններն արտահայտող հիմնական գաղափարներ են:

Ժամանակակից իրավական սկզբունքները արտացոլում են բնական իրավունքի հիմունքները, քանզի արտահայտում են հասարակական հարաբերությունների ձևավորման, զարգացման արդի և օբյեկտիվ օրինաչափությունները: Իրավունքի սկզբունքները համարվում են օբյեկտիվ օրինաչափություններ, սակայն անհատը միշտ էլ լինելով սուբյեկտիվ, սեփական արժեքային համակարգի, բարձր կամ ցածր գիտելիքների պաշարի, դաստիարակության օգնությամբ և միջոցով է ընկալում ցանկացած երևույթ: Անհատի սուբյեկտիվ լինելը օրինաչափություն է: Իսկ իրավունքի սկզբունքները լինելով օբյեկտիվ օրինաչափություններ՝ միաժամանակ պայմանավորված են սուբյեկտիվ գործոններով: Իրավունքի սկզբունքները համարվելով առաջնային և հիմնարար գաղափարներ ձևավորվում, զարգանում և ամրագրվում են իրավական նորմերում մարդկային գործոնի ուղղակի մասնակցությամբ: Բացի դրանից իրավական ցանկացած սկզբունք ձևավորվում է հասարակության սոցիալական, քաղաքական, կրոնական, տնտեսական պահանջմունքների արդյունքում: Վերոգրյալի վառ ապացույցն է այն, որ սոցիալիստական իրավական համակարգի սկզբունքները իրենց էությամբ և բովանդակությամբ տարբերվում են ռոմանո-գերմանական և անգլո-սաքսոնական իրավական համակարգի իրավունքի սկզբունքներից, քանի որ սոցիալիստական իրավական համակարգի սկզբունքները, ձևավորվել և գործել են մարդու տնտեսական և սոցիալական պահանջմունքների հիման վրա, իսկ ռոմանո-գերմանական և անգլո-սաքսոնական իրավական համակարգի իրավունքի սկզբունքների առանցքը կազմել են և շարունակում են կազմել անհատի հետ անխզելիորեն կապված իրավունքները և ազատությունները:

2. Իրավունքի սկզբունք միայն կարող է համարվել այն ելակետային, հիմնարար գաղափարը, որը որպես կանոն ստանում է իրավական ամրագրում:

Իրավունքի սկզբունքի հաջորդ և տարբերակիչ հատկանիշն այն է, որ իրավական սկզբունքներն ուղղակի և անմիջական կերպով ամրագրվում են նորմատիվ իրավական

ակտում: Անկախ այն հանգամանքից, թե հասարակական պահանջմունքների արդյունքում ինչպիսի գաղափար կամ հիմնադրույթ է ձևավորվում, միևնույն է չի կարող այդ գաղափարը կրել իրավական բնույթ և կարգավորել իրավահարաբերություններ, քանի դեռ չի ստացել պետաիշխանական բնույթի իրավական ամրագրում: Եթե սկզբունքը գիտության կողմից ճանաչվել և հիմնավորում է ստացել, բայց որևէ կերպ նորմատիվ իրավական ակտում չի արտացոլվել, ապա այն կարելի է համարել իրավագիտական մտքի արդյունք, իրավական քաղաքականության գործոն, բայց ոչ համընդհանուր նշանակության հիմնարար իրավական դրույթ:⁵⁰ Իրավունքի սկզբունքների պետաիշխանական բնույթի իրավական ամրագրման հանգամանքը դրսևորվում է սահմանադրություններում, օրենսգրքերում, օրենքներում, ենթաօրենսդրական ակտերում և դատական նախադեպերում:

Պետության և իրավունքի տեսության մեջ իրավական սկզբունքների ամրագրման վերաբերյալ կան երկու մոտեցումներ. տեսաբանների մի մասը գտնում է, որ իրավական սկզբունքների իրավական նորմում ուղղակի և հստակ ամրագրումը պարտադիր է: Այս մոտեցման կողմնակիցներ են նորմատիվիստական դպրոցի հետևորդները: Սակայն նման մոտեցումը ունի թերություններ և բացեր միաժամանակ հակասում է իրավունքի տեսության և օրենսդրական գործունեության հիմունքներին:

Սակայն տեսաբանների մյուս մասն էլ հակված է այն մոտեցմանը, որ նորմատիվ ակտում իրավունքի սկզբունքը կարող է դրսևորվել անուղղակի ձևով և արտահայտվել նորմի բովանդակային ձևակերպմամբ:

Ա.Գ. Վաղարշյանը այս կապակցությամբ օրինակ է բերում հետևյալը. «Ոչ ոք չի կարող լինել դատավոր սեփական գործում» սկզբունքը տառացիորեն չի ամրագրված որևէ օրենքում, ինչը արգելք չէ այն որպես իրավական սկզբունք ճանաչելու համար, որովհետև դատավարական օրենքներում այդ սկզբունքը արտահայտված է բացարկի և ինքնաբացարկի ինստիտուտներով: Ա.Գ. Վաղարշյանը շարունակելով իր միտքը շեշտում է «... ուստի նշված սկզբունքը վերացարկման միջոցով բխեցվում է բացարկի կարգավորմանը նվիրված իրավական նորմերի բովանդակությունից»:⁵¹

⁵⁰ См. Старков О.В., Упоров И.В., Теория государства и права. М., 2017, изд. Дашков и К, с. 194-197.

⁵¹ Վաղարշյան Ա.Գ. Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, 2011, ԵՊՀ, էջ 47:

Չնայած նման տարակարծությանը, այնուամենայնիվ պետք է նշել, որ սկզբունքը ստանում է իրավական բնույթ միայն այն դեպքում, երբ ուղղակի կամ անուղղակի ձևով արտահայտվում է նորմում:

Վերոգրյալից կարելի է եզրակացնել, որ իրավունքի սկզբունքի այս հատկանիշը հնարավորություն է տալիս սկզբունքը համարել ելակետային գաղափար և հիմնադրույթ, որով էլ պայմանավորված սկզբունքը վեր է ածվում իրավական սկզբունքի՝ ամրագրվելով նորմում կամ բխելով նորմի բովանդակային էությունից:

3.Իրավունքի սկզբունքի՝ հիմնարար, առաջնային իրավական հիմնադրույթի համապարտադիրության հատկանիշը:

Իրավաբանական գաղափարները իրենց էությամբ հանդիսանում են հիմնավոր և որոշիչ մտքեր, որոնք ձևավորվում են գիտական մտքի, փորձի զարգացման և համեմատական վերլուծության արդյունքում: Այս առումով իրավական գաղափարները իրավունքի սկզբունքների հետ միասին կազմում են իրավաբանական գաղափարախոսության համակարգի կմախքը: Արդեն նշվեց, որ իրավաբանական իդեալները և գաղափարները վեր են ածվում իրավունքի սկզբունքի, երբ դրանց տրվում է նորմատիվ բնույթ՝ իրավական ակտերում և իրավունքի այլ ձևերում: Ի տարբերություն իրավաբանական գաղափարների, որոնք ուղղակի իմաստով գիտական մտքի արդյունք են, իրավունքի սկզբունքները կրում են համապարտադիրության հատկանիշ՝ իրավահարաբերության մասնակիցների համար:

4.Իրավունքի սկզբունքները արտացոլելով իրավունքի էությունը, միաժամանակ հանդիսանում են իրավական նորմերի հիմքը: Իրավական սկզբունքները ամրագրվելով իրավան նորմերում՝ կոչված են կանոնակարգելու իրավական համակարգը: Իրավունքի սկզբունքները բնութագրում են ոչ միայն իրավունքի բովանդակությունը, այլև արտացոլում են նրա ներքին կառուցվածքը, զարգացման ուղղությունը, իրավունքի կիրառման ամբողջ ընթացակարգը:⁵² Իրավունքի սկզբունքը, իրավունքի համար հանդիսանալով հենասյուն, միաժամանակ, տարբերվում է իրավական նորմից: Իրավական նորմը ի տարբերություն իրավունքի սկզբունքի իր մեջ պարունակում է սանկցիա:

⁵² Վաղարշյան Ա.Գ. Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, 2011, ԵՊՀ, էջ 48:

5.Իրավունքի սկզբունքների հաջորդ հատկանիշը հանդիսանում է կայունությունը: Այս հատկանիշը դրսևորվում է հետևյալում. եթե իրավական նորմը փոփոխական է, ապա իրավունքի սկզբունքը առավել կայուն է, քանի որ իրենից ներկայացնում է բարոյական առումով մարդկության կողմից ընդունելի, համընդհանուր ճանաչում ունեցող բովանդակային հիմք: Իսկ իրավական նորմը, փոփոխվում է համապատասխանելով հասարակական պահանջմունքներին և իրավական զարգացումներին:

6.Իրավունքի սկզբունքները կրում են և օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ հատկանիշ: Օբյեկտիվ են, քանի որ ուղղակի առումով արտահայտում են տնտեսական, սոցիալական, կրոնական, հոգևոր, քաղաքական իրավահարաբերությունների էությունը: Սուբյեկտիվ են, քանի որ այդ հարաբերությունների կարգավորման ընթացքում իրավասու պաշտոնատար անձինք, անկախ այն հանգամանքից նորմում իրավունքի սկզբունքը ունի ուղղակի, թե անուղղակի ամրագրում, տվյալ նորմի մեկնաբանման ժամանակ օգտագործում են սեփական գաղափարախոսությունը, արժեքային համասկարգը և այլ անհատական գործոններ, որոնցով պայմանավորված իրավունքի սկզբունքը ձեռք է բերում սուբյեկտիվության հատկանիշ:⁵³

Ամփոփելով իրավունքի սկզբունքների հատկանիշների վերաբերյալ արված վերլուծությունը, կարելի է ասել, որ իրավունքի սկզբունքների հատկանիշների հստակ ընկալմամբ է պայմանավորված իրավաստեղծ, իրավակիրառ, դատական պրակտիկայի գործունեության արդյունավետությունը, ինչպես նաև իրավաբանական պրակտիկայում իրավական սկզբունքների հատկանիշների բացահայտմամբ է պայմանավորված իրավունքի բացերը լրացնելուն ուղղված գործընթացների նպատակային և իրավաչափ լինելու հանգամանքը:

1.3 Իրավունքի սկզբունքը՝ որպես իրավունքի աղբյուր/ձև/

Մասնագիտական գրականության մեջ իրավունքի աղբյուրը բնութագրվում է որպես իրավունքի դրսևորման արտաքին ձև: Առանց իրավունքի աղբյուրների, հասարակական հարաբերությունների կարգավորման հարցում իրավունքի նորմերը

⁵³ Տե՛ս **Смоленский М.Б.**, Теория государства и права: Учебник, М., 2015, НИЦ ИНФРА-М, с. 167-169:

չեն կարող կատարել իրենց առաքելությունը: Հետևաբար, կարելի է ասել, որ իրավունքի ձևը կամ աղբյուրը բնութագրվում է որպես վարքագծի իրավաբանական կանոնների ամբողջություն և պետական կամքի արտահայտման եղանակ:⁵⁴

Իրավունքի ձև և իրավունքի աղբյուր հասկացությունների վերաբերյալ պետության և իրավունքի տեսության մեջ գոյություն ունի հետևյալ մոտեցումները՝ առաջին մոտեցման համաձայն երկու ձևակերպումն էլ բովանդակային առումով նույնն են, երկրորդ մոտեցման համաձայն իրավունքի աղբյուր բնորոշումը շատ ավելի լայն է, քան իրավունքի ձև հասկացությունը: Իրավունքի աղբյուրը համարել առավել լայն սահմաններ ունեցող ձևակերպում շատ ավելի ընդունելի է, քանի որ «աղբյուր» եզրույթը բնութագրվում է որպես ամենինչի հիմք և նախասկիզբ:

Վ.Ն. Կարտաշովի դիրքորոշման համաձայն իրավունքի աղբյուրը բնութագրվում է հետևյալ կերպ՝

- նյութական առումով իրավունքի աղբյուրը բնութագրվում է որպես հասարակական հարաբերությունների օբյեկտիվ պահանջմունքների հանրագումար, որոնցով պայմանավորված ձևավորվում են իրավական բնույթի կարգադրագրերը,

- իրավաբանական իմաստով իրավունքի աղբյուրը կամ իրավունքի ձևը իրենից ներկայացնում է իրավական կարգադրագրերի արտահայտման հիմնական եղանակ, որից բխում է իրավունքի ողջ բովանդակությունը,

- գաղափարական իմաստով իրավունքի աղբյուրը իրենից ներկայացնում է գիտական և գաղափարական մտքի, նորարարական զարգացումների, ուսմունքների, պատկերացումների և հայեցակարգերի հանրագումար, որոնց բովանդակությամբ պայմանավորված բնորոշվում է իրավունքի էությունը:⁵⁵

Ելնելով վերոգրյալից կարելի է ասել, որ իրավունքի աղբյուրները նորմի արտահայտման, ամրագրման, փոփոխելու կամ չեղյալ հայտարարելու պաշտոնական արտահայտման ձևերն են պետության ներքին իրավական համակարգում: Իրավունքի դասական տեսության մեջ աղբյուրներ են համարվում սովորույթային իրավունքը, նորմատիվ իրավական ակտը, դատական նախադեպը, նորմատիվ իրավական

⁵⁴ См. **Рассказов Л. П.**, Теория государства и права. Углубленный курс: Учебник, М., НИЦ РИОР, 2015, с. 251-257:

⁵⁵ **Карташов В. Н.** Теория государства и права, Ярославль., 2012, с.87.

պայմանագիրը, իրավական դոկտրինան, կրոնական նորմերը: Վերոթվարկված աղբյուրներից բացի արդի իրավական համակարգերում որպես աղբյուր կարող են համարվել նաև իրավական սկզբունքները, իրավագիտակցությունը, ինչպես նաև ժողովրդի ուղիղ կամահայտնության մի շարք այլ ձևեր:

Մինչ անդրադառնալն իրավական սկզբունքներն որպես իրավունքի աղբյուր համարելու հանգամանքին, փորձենք ընդհանրական կերպով բացահայտել իրավունքի մյուս աղբյուրների բովանդակային տարբերությունները:

Իրավական սովորույթը համարվում է ամենասկզբնական և ամենահին իրավական աղբյուրի տեսակ: Սովորույթը երկար ժամանակ փաստական կիրառման հետևանքով ձևավորված վարքագծի կանոն է:⁵⁶ Սակայն պետք է նշել այն հանգամանքը, որ ոչ բոլոր սովորույթները կարող են հանդիսանալ իրավական աղբյուր: Իրավունքի աղբյուր կարող է համարվել այն սովորույթը, որը համակեցության մեջ դրսևորվում է որպես համապարտադիր վարքագծի կանոն:⁵⁷ Սովորույթը, հակառակ օրենքի անդդեմ է, նրա հեղինակն անհայտ է, այն ծագում է հասարակության մեջ, ինչպես լեզուն՝ բանահյուսության:⁵⁸ Իրավական սովորույթը պետք է առանձնացնել ուղղակի սովորույթից, քանի որ իրավական սովորույթը ժամանակի ընթացքում ձևավորված վարքագծի կանոն է, որի հիմնական հատկանիշը համապարտադիրությունն է, իսկ ուղղակի սովորույթը պարտադիր չէ հասարակական հարաբերությունների մասնակիցների համար և կրում է զուտ բարոյական բովանդակություն: Սովորույթային իրավունքի դերը մեր օրերում բավականին նվազել է, այնուամենայնիվ սովորույթը շարունակում է պահպանել իր ուրույն դերը իրավունքի սկզբունքների համակարգում: Սովորույթը վեր է ածվում համապարտադիր վարքագծի կանոնի, եթե այդ հնարավորությունը տալիս է պետությունը: Պետության կողմից հնրավորության տրամադրումը, ուղակի առումով ենթադրում է՝ իրավական սովորույթի ամրագրում նորմի տեսքով, կիրառում, պահպանում և իհարկե պետական

⁵⁶ **Սաստրյան Ա.Լ.** Իրավունքի աղբյուրները, Երևան, 2016, Հայրապետ, էջ 5:

⁵⁷ Տե՛ս **Օհանյան Վ.Ա.** Իրավունքի աղբյուրների հիմնախնդիրը Հայաստանի Հանրապետությունում (տեսագործական վերլուծություն): Սեղմագիր իրավ.գիտ.թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն: Երևան, 2009, էջ 14-17:

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում էջ 42:

երաշխավորում: Սովորույթը վեր է ածվում իրավական սովորույթի, եթե ճանաչվում է /կամ թույլատրվում է/ պետության կողմից:⁵⁹

Նորմատիվ ակտը բնութագրվում է որպես իրավաստեղծ իրավասություն ունեցող մարմինների կողմից ընդունված իրավական ակտ, որը պարունակում է համապարտադիր վարքագծի կանոն: Նորմատիվ իրավական ակտը ըստ էության իրավաբանական պրակտիկայում ամենատարածված իրավունքի աղբյուրն է: Նորմատիվ իրավական ակտի առավելությունը իրավունքի մյուս աղբյուրներից կայանում է նրանում, որ այն ուղղակի առումով բխում է պետությունից: Նորմատիվ իրավական ակտերի դասակարգումը կարելի է կատարել ելնելով տարբեր չափանիշներից, բայց ատենախոսությունում նախապատվությունը կտրվի ըստ իրավաբանական ուժի դասակարգմանը:

Ըստ իրավաբանական ուժի տարբերվում են՝ օրենքներ /Սահմանադրություններ, սահմանադրական օրենքներ, օրենսգրքեր և այլն/, ենթաօրենսդրական ակտեր /նախագահի հրամանագրեր, կառավարության որոշումներ, վարչապետի հանձնարարականներ, նախարարների հրամաններ, նախարարությունների որոշումներ, հրամաններ, մունիցիպալ մարմինների կողմից ընդունված նորմատիվ ակտեր և այլն/:

Նորմատիվ իրավական ակտի բովանդակությունը բացահայտելու ընթացքում չենք կարող չանդրադառնալ այն հանգամանքին, որ նորմատիվ իրավական ակտի կարևորագույն առանձնահատկությունը դրանում պարունակվող նորմերի գերակա լինելու հանգամանքն է: Այս կապակցությամբ, Գ.Գ. Հարությունյանը իրավական պետության գլխավոր բնութագրիչներից մեկը համարում էր երկրի հիմնական օրենքի գերակայության ապահովումը:⁶⁰

Սահմանադրությունը հանդիսանալով ամենագլխավոր օրենքը բնութագրվում է որպես նորմատիվ ակտ, որն ընդունվում է ժողովրդի ուղղիղ կամահայտնության արտահայտման արդյունքում (հանրաքվե) կամ օրենսդիր մարմնի կողմից, կարգվորում

⁵⁹ Տե՛ս **Саломатин А.Ю., Малько А.В.**, Основы правовой политики: Учебное пособие для магистров М., 2013, ИЦ РИОР: НИЦ Инфра-М, с. 101-107:

⁶⁰ **Հարությունյան Գ.Գ.**, Սահմանադրական արդարադատությունը Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, Նժար, 2001, էջ 3:

է առավել հատուկ հասարակական հարաբերությունների շրջանակ և օժտված է իրավաբանական բարձրագույն ուժով:

Օրենքը հանդիսանալով առավել տարածված նորմատիվային ակտի տեսակ, կրում է հետևյալ հատկանիշները՝ ընդունվում է օրենսդիր մարմնի կողմից, ստեղծման, մշակման և հրապարակման կարգը սահմանվում է տվյալ պետության մայր օրենքով /սահմանադրությամբ/, արտահայտում է հասարակության պահանջմունքները և շահերը, կարգավորում է առավել հատուկ հասարակական հարաբերություններ և իհարկե օժտված է բարձրագույն իրավաբանական ուժով:

Իրավունքի աղբյուրների համակարգում հաջորդ առավել կիրառելի և ընդունելի իրավունքի աղբյուրը հանդիսանում է դատական նախադեպը: Դատական նախադեպը /*praecedens*/ լատիներենից թարգմանաբար նշանակում է նախորդող, որը ըստ էության հանդիսանում է վերդաս դատական ատյանի որոշումը կոնկրետ գործով և հիմք է հանդիսանում դատական ստորադաս ատյանների համար նմանատիպ դատական գործեր լուծելու հարցում:

Նորմատիվ իրավական պայմանագիրը հանդիսանում է իրավունքի աղբյուրների դրսևորման մյուս տեսակը, որը բնորոշվում է որպես միակողմանի կամ բազմակողմանի պայմանագիր կամ կոնսենսուս: Պետության և իրավունքի տեսության մեջ նորմատիվ իրավական պայմանագիրը բնորոշվում է որպես իրավաստեղծ սուբյեկտների միջև ձեռք բերված համաձայնություն, որի արդյունքում ստեղծվում է իրավունքի նորմ: Ա. Դեմինը բնորոշելով նորմատիվ իրավական պայմանագիր հասկացությունը գտնում էր, որ այն հանդիսանում է իրավական նորմեր պարունակող և հաստատող կամահայտնության ձև, որը պարտադիր բնույթ է կրում անորոշ և բազմաթիվ մարդկանց շրջանակների համար, ունի բազմակի օգտագործման հատկություն, գործում է անկախ իրավահարաբերությունների ստեղծումից, փոփոխումից կամ դադարումից:⁶¹

Ինչպես իրավացիորեն նշում էր Գ. Հ. Սաֆարյանը նորմատիվ իրավական պայմանագիրը, որպես իրավունքի աղբյուր պարունակում է իրավունքի նորմեր: Ի տարբերություն անհատական պայմանագրերի նորմատիվ պայմանագրերը կարող են

⁶¹ См'у **Демин А.В.**, Теория государства и права, М., Инфра-М, 2002, с.98-101:

պարունակել ոչ միայն իրավունքի նորմեր, այլ նաև իրավունքի սկզբունքներ:⁶² Քանի որ նորմատիվ իրավական պայմանագրերը, որպես իրավական աղբյուր առավել կիրառել են միջազգային հանրային իրավունքում և աշխատանքային իրավունքում, ուստի պետք է նշել այն կարևոր հանգամանքը, որ սովորաբար իրավունքի այս ճյուղերի համար իրավական աղբյուր համարվող նորմատիվ իրավական պայմանագիրը իր մեջ պարունակում է տվյալ իրավունքի ճյուղերին բնորոշ իրավունքի սկզբունքներ:

Իրավական դոկտրինան հանդիսանում է գիտական մշակումների և իրավական մտքի արդյունքը: Իրավական դոկտրինան ուղղակի կամ անուղղակի ազդեցություն է ունենում իրավունքի համակարգի վրա, սակայն միայն այն դեպքում, երբ պետության կողմից իրավական-գիտական գաղափարները ստանում են պետական ճանաչում և երաշխավորություն: Ազգային իրավական համակարգում իրավական դոկտրինան չի ճանաչվում, որպես իրավունքի աղբյուր, ի տարբերություն եվրոպայի մայրցամաքի երկրների, որտեղ իրավական դոկտրինան իրավունքի աղբյուրների համակարգում ունի իր ուրույն տեղը:

Կրոնական նորմերը հանդիսանում են հասարակական կյանքի կարգավորման հիմնական ուղենիշները պատմական գրեթե բոլոր ժամանակշրջաններում: Կրոնական նորմերը նույնպես կոչված են իրականացնելու որոշակի առաքելություն: Տվյալ նորմերի որպես իրավունքի աղբյուր առավել արդիական և կիրառելի են մուսուլմանական, ինդուիստական և այլ իրավական համակարգերի համար: Սակայն պետք է նշել այն հանգամանքը, որ ռոմանո-գերմանական և անգլո-սաքսոնական իրավական համակարգերի պարագայում կրոնական նորմերի դերը, որպես աղբյուր ևս գնահատելի է, քանի որ դրանք իրենց ազդեցությունն են ունենում յուրաքանչյուր հասարակության իրավագիտակցությունը ձևավորելու հարցում: Բնականաբար կրոնական այն նորմերը, որոնք առավել ընդունելի են դառնում հասարակության կողմից՝ սովորաբար ստանում են նորմատիվ իրավական ամրագրում և կիրառվում են պետության կողմից:

Իրավագիտակցությունը հանդիսանալով իրավունքի աղբյուրների ոչ հատուկ տեսակ ևս հասարակական հարաբերություններում կատարում է որոշակի

⁶² Սաֆարյան Գ.Հ. Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, 1996 Մխիթար Գոշ, էջ 38:

առաքելություն: Նախ և առաջ պետք է նշել այն հանգամանքը, որ իրավագիտակցության վրա մեծ ազդեցություն են ունենում տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական և մշակութային գործոնները: Լայն իմաստով իրավագիտակցությունը բնորոշվում է որպես գաղափարների, հայացքների, զարգացումների, ավանդույթների, ապրումների համակցություն, որոնք արտահայտում են մարդկանց վերաբերմունքը հասարակական կյանքի իրավական երևույթների նկատմամբ:⁶³

Վերոթվարկված իրավունքի բոլոր աղբյուրները հասդիսանում են իրավունքի հիմնական աղբյուրներ, սակայն, որքան կարևոր է հիմնական աղբյուրների դերը իրավական համակարգում, նույնքան կարևոր է նաև ցանկացած իրավական համակարգում իրավունքի սկզբունքները՝ որպես իրավունքի ինքնուրույն և լիարժեք աղբյուր համարելու փաստը:

Ընդհանրական կերպով ներկայացնելով իրավունքի աղբյուրների/ձևերի/ տեսակները և բովանդակային տարբերությունները, այժմ փորձենք հետազոտել և բացահայտել իրավունքի սկզբունքների դերը իրավունքի աղբյուրների համակարգում: Բազմիցս նշվեց, որ իրավունքի սկզբունքները ելակետային գաղափարներ և հիմնադրույթներ են, որոնք արտահայտում են իրավունքի բովանդակությունը, արտացոլվելով իրավական նորմում ուղղակի կամ անուղղակի կերպով:

Գ.Ֆ. Պուխտան գտնում էր, որ պոզիտիվ իրավունքը իրեն հատուկ թերությունները միշտ արտահայտում է իրավունքի սկզբունքների տեսքով, որի վրա հենվում է տվյալ իրավական համակարգը, այն բնական պատճառահետևանքային կապով, որի սահմաններում տեղավորվում են հասարակական պահանջմունքները:⁶⁴

Ռ. Իերինգի պնդմամբ իրավունքի աղբյուրների համակարգում իրավունքի սկզբունքների դերը ավելին է քան կարող ենք պատկերացնել: Ըստ նրա իրավական համակարգը և իրավունքի աղբյուրները անխզելի կերպով կապված են միմյանց հետ, քանզի պոզիտիվ իրավունքից իրավական սկզբունքների միջոցով և տեսքով վեր է

⁶³ Վաղարշյան Ա.Գ. Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, ԵՊՀ, 2011, էջ 224:

⁶⁴ Ст'я Дячбек Т.И., Правовое учение Георга Фридриха Пухты: Догматический аспект, диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Санкт-Петербургский государственный университет, 2009, 70-81с.:

հանվում օրենսդրության ողջ բովանդակությունը և հակառակը՝ իրավական սկզբունքների հիման վրա կառուցվում է ողջ օրենսդրական համակարգը:⁶⁵

Մ. Սոլոմոնի և Գ. Դերինբուրգի մոտեցումների համաձայն օենսդրական բացերի լրացման առավել նպատակահարմար և պատշաճ ձևը ենթադրում է ոչ թե իրավական սկզբունքների հստակ ամրագրումը նորմում, այլ նորմից դրանց ուղղակի բխեցումը, քանի որ իրավունքի սկզբունքը չլինելով քարացած երևույթ, մեկնաբան և կիրառման ընթացքում այսպես թե այնպես պահանջում է իրավունքի տվյալ նորմի բովանդակային էության բացահայտում՝ ժամանակի և հասարակական պահանջմունքների հետ համահունչ:⁶⁶

Գերմանական օրթոդոքսալ դպրոցի տեսաբանների այն մոտեցումը, որ իրավունքի սկզբունքները պոզիտիվ իրավունքի համար հանդիսանում են իրավունքի աղբյուր, քանի որ պոզիտիվ կամ օրենսդրական իրավունքը կառուցվում է և բխեցվում է իրավական սկզբունքներից, հանդիպեց լուրջ հակադրության ամերիկյան այսպես կոչված «ազատ իրավունքի դպրոցի» հետևորդների կողմից: Վերոհիշյալ իրավական դպրոցի ակտիվ հետևորդ Ռ. Պաունդը գտնում էր, որ իրավական սկզբունքները հանդիսանում են հիմք իրավական համակարգի համար և արտահայտում են իրավունքի էությունը, բայց դրանք համարել կամ դիտարկել որպես իրավունքի ինքնուրույն աղբյուր սխալ կլինի:

Իրավունքի սկզբունքները համարել, թե չհամարել որպես իրավունքի ինքնուրույն աղբյուր հիմնախնդրին է անդրադարձել Ռ.Դվորկինը: Վերջինս նշում էր, որ իրավունքի սկզբունքները բխեցվում են ոչ միայն պոզիտիվ իրավունքի նորմերից, այլ նաև հասարակական բարոյականությունից:⁶⁷ Ըստ նրա դրանով է պայմանավորված նորմի և իրավունքի սկզբունքի էական տարբերությունը, ուստի հենց այս հանգամանքով պայմանավորված իրավունքի սկզբունքը լիարժեք իմաստով կարելի է համարել իրավունքի աղբյուր:⁶⁸

⁶⁵ Տե՛ս **Гражданское право**. Учебник, под.ред. Степанова С.А., М., Проспект, т.2, Институт частного права, 2011, с. 108-114.

⁶⁶ Տե՛ս **Гражданское право**. Учебник, под.ред. Степанова С.А., М., Проспект, т.2, Институт частного права, 2011, с. 108-114.

⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում էջ 109-114

⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում էջ 110-115

Եթե արտասահմանյան բազմաթիվ իրավագետներ իրավունքի աղբյուրների համակարգում իրավունքի սկզբունքը համարում են որպես լիարժեք իրավական աղբյուր, ապա հայ իրավագետների շրջանում, իրավունքի սկզբունքը չի ընդունվում որպես իրավական աղբյուրի տեսակ: Օրինակ Գ. Հ. Սաֆարյանի կողմից իրավական աղբյուրների տեսակներ են համարվում՝ սովորույթը, իրավաբանական նախադեպը, նորմատիվ իրավական ակտը, նորմատիվ իրավական պայմանագիրը:⁶⁹ Ա.Գ.Վաղարշյանի մոտեցման համաձայն իրավունքի հիմնական աղբյուրների շարքին են դասվում՝ իրավական սովորույթը, իրավաբանական /դատական/ նախադեպը, նորմատիվ-իրավական ակտը: Այս դեպքում էլ իրավունքի սկզբունքները չեն ներառվում իրավական աղբյուրների համակարգում: Փոխարենը, միջազգային իրավունքի օժանդակ աղբյուրներ են համարում իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները, որոնք կազմում են ցանկացած իրավական համակարգի կարևորագույն բաղադրիչը: Օժանդակ իրավական աղբյուրներ են համարվում նաև միջազգային կազակերպությունների բաժները և որոշումները, որոնք չունեն պարտադիր իրավաբանական ուժ, բայց դրանցում սահմանվում են սկզբունքներ և նորմեր, որոնք ենթակա են կենսագործման հետագայում կնքված պայմանագրերում:⁷⁰

Վ.Ս. Ներսեսյանցը առանձնանում է պոզիտիվ իրավունքի աղբյուրների (ծների) հետևյալ հիմնական տեսակները. 1) իրավական սովորույթը (սովորութային իրավունք), 2) դատական նախադեպը, 3) իրավաբանական վարդապետությունը (այսպես կոչված՝ «իրավաբանների իրավունքը»), 4) կրոնական հուշարձանը (տարբեր կրոնների «Սուրբ գրքերը»), 5) նորմատիվ-իրավական պայմանագիրը, 6) նորմատիվ-իրավական ակտը, 7) բնական իրավունքը:⁷¹ Ներսեսյանցի կողմից թվարկված աղբյուրների տեսակները, բավականին ընդգրկում են, սակայն այս դասակարգման մեջ էլ իրավունքի սկզբունքը չի համարվում իրավական աղբյուրի հիմնական տեսակ:

Այժմ փորձենք համեմատականներ անցկացնել իրավունքի սկզբունքների և իրավունքի համակարգի մասը կազմող մյուս իրավական աղբյուրների միջև: Իրավական սովորույթի և իրավունքի սկզբունքի էական նմանությունը կայանում է

⁶⁹ Տե՛ս Սաֆարյան Գ.Հ. Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, Մխիթար Գոշ, 1996, էջ 22-24:

⁷⁰ Վաղարշյան Ա.Գ. Պետության և իրավունք տեսություն, Երևան, 2011, ԵՊՀ, էջ 116:

⁷¹ Нерсисянц В.С., Общая теория права и государства, М., 2012, Норма с. 174

նրանում, որ իրավական սովորույթը և իրավունքի սկզբունքը ստանում են համապարտադիրության հատկանիշ միայն այն ժամանակ, երբ ամրագրվում են նորմատիվ իրավական ակտում: Բացի այդ և իրավական սովորույթը, և իրավունքի սկզբունքը իրենց արժեքաբանական բովանդակությամբ բարոյական նորմեր են, որոնք ժամանակի ընթացքում ճանաչվելով պետության կողմից վեր են ածվում նորմերի:

Դատական նախադեպը և իրավունքի սկզբունքը ըստ էության նմանություն չունեն, քանի որ դատական նախադեպը ձևավորվում և կառուցվում է իրավունքի սկզբունքների համակարգի վրա: Դատական նախադեպը իրավունքի սկզբունքի համար հանդիսանում է խախտված իրավական սկզբունքը առավել գործուն դարձնելու մեխանիզմ: Սովորաբար դատական նախադեպի միջոցով իրավական սկզբունքները ստանում են նոր շունչ: Բացի այդ իրավունքի սկզբունքները լինելով ավելի կայուն, ինչ-որ տեղ նաև չփոփոխվող նորմեր, դատական նախատեպի օգնությամբ ստանում են արդի հասարակական և իրավական պահանջմունքներին համապատասխան բովանդակային և խորը մեկնաբանված իրավական ակտի տեսք, որոնց օգնությամբ պոզիտիվ իրավունքը հետագայում լրացվում և մշակվում է:

Նորմատիվ իրավական ակտի և իրավունքի սկզբունքի նմանությունները բավականին շատ են: Նախ պետք է նշել այն հանգամանքը, որ նորմատիվ իրավական ակտը հանդիսանում է պետության օրինաստեղծ գործունեության արդյունք: Նորմատիվ իրավական ակտը իր բովանդակային էությամբ նույնպես կառուցվում է որոշակի սկզբունքների հիման վրա: Բարոյական, սովորույթային նորմը կարող է դառնալ համապարտադիր նշանակության վարքագծի կանոն միայն նորմատիվ իրավական ակտում ամրագրման դեպքում: Իրավունքի սկզբունքները այս համատեքստում ևս բացառություն չեն: Ցանակացած իրավական սկզբունք որքան էլ ընդունելի լինի հասարակության կողմից կամ համապատասխանի հասարակական պահանջմունքներին չի կարող հանդես գալ որպես իրավահարաբերություններ կարգավորող վարքագծի կանոն, քանի դեռ իրավաբանորեն չի ստացել իր ամրագրում նորմատիվ ակտում: Այս պարագայում կարևոր է նշել այն հանգամանքը, որ ըստ էության իրավունքի սկզբունքը նորմատիվ իրավական ակտի համար հանդիսանում է իրավական աղբյուր, քանի որ ցանկացած իրավունքի սկզբունք իր մեջ կրում է բարոյա-

փիլիսոփայական հենք, բայց միևնույն ժամանակ իրավունքի սկզբունքի համընդհանուր վարքագծի կանոնի վերածվելը կախված է իրավունքի սկզբունքի նորմատիվ ամրագրումից:

Ամփոփելով իրավունքի սկզբունքների դերի և նշանակության հիմնախնդիրը իրավական աղբյուրների համակարգում, միանշանակ պետք է նշել, որքան էլ փոքր է իրավունքի սկզբունքների կարևորությունը որպես իրավական աղբյուր հայ իրավագիտության մեջ, այնուամենայնիվ միջազգային պրակտիկայի վերլուծությունը ցուց տվեց, որ իրավունքի սկզբունքները իրավական աղբյուրների համակարգում ունեն իրենց ուրույն տեղը և լիարժեք կերպով կարող են համարվել որպես իրավունքի աղբյուր:

Գլուխ 2

Իրավունքի սկզբունքների դասակարգման հիմնախնդիրները

2.1 Իրավունքի համընդհանուր սկզբունքների բնութագրական առանձնահատկությունները

Անդրադառնալով իրավունքի սկզբունքների դասակարգմանը, պետք է ասել, որ առավել լայն տարածում ունի այն ընդհանրական մոտեցումը, որ իրավունքի սկզբունքները բաժանվում են երեք խմբի՝ կախված այն հանգամանքից, թե իրավունքի սկզբունքները ազդեցությունը իրավական որ ոլորտների վրա է տարածվում: Իրավունքի սկզբունքները բաժանվում են հետևյալ հիմնական խմբերի՝ համընդհանուր, միջճյուղային, ճյուղային իրավունքի սկզբունքներ:

Համընդհանուր իրավական սկզբունքները, բնորոշվում են որպես առաջնային նախասկիզբ, որոնց միջոցով որոշվում է իրավունքին հատուկ առավել բնորոշ գծերը ամբողջությամբ վերցրած, իրավունքի բովանդակության յուրահատկությունը և էությունը՝ որպես հասարակական հարաբերությունների կարգավորման հիմնական հենասյուն: Համընդհանուր իրավական սկզբունքները տարածվում են իրավունքի բոլոր ճյուղերի վրա, պարտադիր են իրավունքի ճյուղերի կողմից կարագավորվող իրավահարաբերությունների մասնակիցների համար:

Այժմ անդրադառնանք համընդհանուր իրավական սկզբունքներին բնորոշ հատկանիշներին՝

- համընդհանուր իրավական սկզբունքները հանդիսանում են ցանակացած իրավական համակարգի հենքը,
- համընդհանուր իրավական սկզբունքներն այլ իրավական և սոցիալական նորմերի հետ համեմատած ունեն առաջնայնության հատկանիշ,
- պոզիտիվ իրավունքում առկա հակասությունների և թերությունների դեպքում նախապատվությունը տրվում է համընդհանուր իրավական սկզբունքներին, այսինքն այլ նորմատիվ ակտերի նկատմամբ իրավունքի համընդհանուր սկզբունքները ունեն գերակայության հատկանիշ,

- համընդհանուր իրավական սկզբունքներն ի տարբերություն իրավաբանական գաղափարների և իրավական նորմերի օժշտված են կայունության հատկանիշով,

- համընդհանուր իրավական սկզբունքները կրում են համապարտադիր բնույթ իրավունքի բոլոր ճյուղերի կողմից կարգավորովող հարաբերությունների նկատմամբ,

- համընդհանուր իրավական սկզբունքները պետք է համապատասխանեն պոզիտիվ իրավունքում ամրագրված նորմերին:

Վերոթվարկված հատկանիշները թույլ են տալիս եզրահանգելու այն մտքին, որ համընդհանուր իրավական սկզբունքները ոչ միայն արտացոլում են իրավունքի բովանդակությունը և էությունը, այլ նաև հանդիսանում են հիմք իրավական համակարգի բնականոն զարգացման և գործունե լինելու համար:

Արդեն նշվեց, որ իրավունքի սկզբունքների դասակարգման համակարգում իրենց ուրույն տեղն են զբաղեցնում համընդհանուր իրավական սկզբունքները, որոնք կարգավորում են իրավահարաբերությունների լայն շրջանակ: Համընդհանուր իրավական սկզբունքների շարքին են դասվում՝

- իրավունքի գերակայության սկզբունքը,
- իրավասօրինականության սկզբունքը,
- իրավահավասարության սկզբունքը,
- իրավաբանական իրավունքների և պարտականությունների միասնության սկզբունքը,

- սոցիալական ազատության սկզբունքը,
- արդարության սկզբունքը,
- ժողովրդավարության սկզբունքը,
- հումանիզմի /մարդասիրության/ սկզբունքը,
- մեղքի համար պատասխանատվության սկզբունքը:

Իրավունքի սկզբունքների համակարգում իրավունքի գերակայության սկզբունքի վերաբերյալ մինչ օրս գոյություն չունի հստակ մոտեցում, չնայած այն հագնամաքին, որ իրավունքի գերակայության սկզբունքը հանդիսանում է համընդհանուր իրավական սկզբունքներից մեկը, այնուամենայնիվ իրավունքի գերակայության սկզբունքի հասկացության վերաբերյալ դեռևս հանընդհանուր մոտեցում ձևավորված չէ:

Իրավունքի գերակայության սկզբունքին վերաբերվող հիմնախնդիրներից մեկը հանդիսանում է հենց այս սկզբունքի ձևակերպումը: Իրավունքի գերակայության սկզբունքի էությունը բացայտելու համար անդրադառնանք այն մոտեցմանը, որ պետության և իրավունքի տեսության մեջ տարբերակվում են օրենքի գերակայություն և իրավունքի գերակայություն հասկացությունները: Տեսականորեն ստացվում է այնպես, որ այս սկզբունքի բովանդակային էությունը հանգում է իրավունք և օրենք հասկացությունների հարաբերակցությանը: Այս հիմնախնդիրը թե տեսաբանների, թե պրակտիկ իրավաբանների կողմից համարվում է իրավագիտության բարդ հիմնախնդիրներից մեկը: Օրենքը բնութագրվում է որպես նորմատիվ իրավական ակտ, որն ընդունվում է իրավաստեղծ մարմնի կողմից կամ հանրաքվեի միջոցով, օժտված է իրավաբանական բարձրագույն ուժով և ունի համապարտադիրության հատկանիշ: Իսկ իրավունքը հանդիսանում է օրենքից վեր գտնվող իրավական երևույթ, որի հիման վրա կառուցվում է օրենսդրական համակարգը:

Իրավունքի գերակայության սկզբունքի հասկացության վերաբերյալ իրավագետների մոտեցումները ընդհանրացնելու և իրավունքի գերակայության սկզբունքի բովանդակային նշանակությունը մեկնաբանելու համար նախ և առաջ անհրաժեշտ է բացահայտել «իրավունքի գերակայություն» հասկացության վերաբերյալ հայեցակարգային մոտեցումները: «Իրավունքի գերակայություն» հասկացության բովանդակայինը նշանակությունը և էությունը փորձ է արվել բացահայտել բազմաթիվ իրավագետների կողմից, սակայն մինչ օրս գոյություն չունի իրավաբանների լայն շրջանակների կողմից ընդունված և փոխհամաձայնեցված մոտեցում: Իրավագետների շրջանում վիճելի է ոչ միայն «իրավունքի գերակայություն» եզրույթի բովանդակային նշանակությունը, այլ նաև հենց եզրույթի ընկալումը շատ հաճախ առաջացնում է տեսակետների բախում: Օրինակ՝ ռոմանո-գերմանական իրավական համակարգում «իրավունքի գերակայություն» հասկացությանը համարժեք, անգլո-սաքսոնական իրավական համակարգում կիրառվում է եզրույթ «իրավական պետություն» եզրույթը: Փոխարենը «իրավունքի գերակայություն» (Rule of law) տերմինը անգլո-սաքսոնական իրավական համակարգում չի դիտարկվում որպես «Rechtsstaat», «Estado de Direito» կամ «Etat de droit» տերմինների հավասարազոր հոմանիշ, քանի որ վերոթվարկված

երեք տերմիններն անգլո-սաքսոնական համակարգում ընկալվում և մեկնաբանվում են, որպես «իրավական պետություն» հասկացությանը հավասարազոր հոմանիշներ: Չնայած այս հանգամանքին, Եվրոպայի խորհրդի կողմից ընդունված բազմաթիվ իրավական ակտերում վերոթվարկված հասկացությունները ամրագրվում են՝ որպես «Rule of law» եզրույթին համարժեք:⁷²

«Իրավունքի գերակայություն» հասկացության վերաբերյալ արդի մոտեցումները շարադրված են բրիտանացի իրավագետ, պրոֆեսոր Ա.Վ. Դայսիի աշխատությունում:⁷³ Իրավունքի գերակայության հասկացության ձևակերպման և դրա բաղադրիչների սահմանման վերաբերյալ մինչ օրս էլ անգլո-սաքսոնական և ռոմանո-գերմանական իրավական համակարգերի ներկայացուցիչների միջև փոխհամաձայնություն չի կայացել, փոխարենը և՛ իրավունքի գերակայության հասկացության, և՛ դրա բաղկացուցիչների մասին հստակ մոտեցումները շարադրված են Եվրոպայի խորհրդի նախարարների կոմիտեի 2008թ. նոյեմբերի 21-ի ՑՄ(2008)170 հանձնարարականում⁷⁴, ՄԱԿ-ի՝ 2012թ. սեպտեմբերի 24-ին ընդունված «Իրավունքի գերակայության մասին» բանաձևի դրույթներում⁷⁵, Եվրախորհրդի Վենետիկի հանձնաժողովի 2011թ. ապրիլի 4-ի CDL-AD(2011)003rev. զեկույցում:⁷⁶ Իրավունքի գերակայության ժամանակակից ընկալումների դրսևորումներից է հանդիսանում նաև ՄԱԿ-ի նախկին նախագահ Քոֆի Անանի զեկույցում տրված մեկնաբանությունները:⁷⁷ Իրավունքի գերակայության սկզբունքի արդիականության նշանակությանը ընդհանուր առմամբ պայմանավորված է իրավունքի գերակայության հասկացության ժամանակակից մոտեցումներում առկա տարբերություններով: Ըստ Քոֆի Անանի «իրավունքի գերակայությունը հանդիսանում է կառավարման այնպիսի սկզբունքներից մեկը, որի համաձայն բոլոր անհատները, և՛

⁷² Տե՛ս Совет Европы и верховенство права, Обзор – CM(2008)170, 21 ноября 2008:

⁷³ Տե՛ս Իրավունքի գերակայության ժամանակակից հայեցակարգի հիմքերը մշակել է Ա. Դայսին իր 1885 „ Հրապարակված «Սահմանադրական իրավունքի հետազոտման ներածություն» հիմնարար աշխատությունում: Տե՛ս ռուսերեն հրատարակությունը **А. В. Дайси. Основы государственного права Англии** (Introduction to the study of the law of the constitution). Пер. О. В. Полтороцкой, под ред. П. Г. Виноградова. Изд. Л. Ф. Пантелеева. С.-Петербург, 1891):

⁷⁴ Տե՛ս “The Council of Europe and the Rule of Law – An Overview CM(2008)170 21 նոյեմբերի 2008:

⁷⁵ Տե՛ս առավել մանրամասն ՄԱԿ-ի՝ 2012թ. սեպտեմբերի 24-ին ընդունված «Իրավունքի գերակայության մասին» բանաձևի դրույթներում <https://www.un.org/ruleoflaw/high-level-meeting-on-the-rule-of-law-2012/>:

⁷⁶ Տե՛ս առավել մանրամասն Վենետիկի հանձնաժողովի 2011թ. ապրիլի 4-ի CDL-AD(2011)003rev. զեկույցում էջ 3-5 [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e):

⁷⁷ Верховенство закона и правосудие на переходном этапе в обществах в состоянии конфликта и постконфликтных обществах. Доклад генерального секретаря, Doc. S/2004/616, 23 августа 2004 года.

պետական, և՛ մասնավոր կազմակերպությունները և մարմինները, այդ թվում նաև պետությունը պատասխանատու են այն օրենքների առաջ, որոնք ընդունվում են հասարակական փոխհամաձայնության արդյունքում, իրացվում են իրավահավասարության հիմքով և ամրապնդվում են անկախ դատական համակարգի որոշումներում՝ համապատասխանելով միջազգային իրավունքի նորմերին և համընդհանուր ճանաչում ունեցող մարդու հիմնարար իրավունքներին: Վերջինս իրավունքի գերկայության լիարժեք իրացման համար առանձնացնում էր իրավունքի գերակայության հետևյալ բաղադրիչները՝

- օրենքի առաջ բոլորի հավասարություն,
- օրենքի առաջ պատասխանատվություն,
- արդարություն օրենքի կիրառման ժամանակ,
- իշխանությունների տարանջատում,
- հասարակության մասնակցությունը որոշումների ընդունման ընթացակարգին,
- կամայականության արգելքի ապահովման համար երաշխիքների ստեղծում,
- իրավական որոշակիություն,
- իրավական և ընթացակարգային թափանցիկության ապահովում:⁷⁸

Իրավունքի գերակայության հասկացության վերաբերյալ առավել խորը մանագիտական վերլուծությունները ձևակերպված են Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախադեպային որոշումներում: ՄԻԵԴ-ի կողմից ընդունված նախադեպային որոշումներում շեշտը դրվում է ոչ թե «իրավունքի գերակայություն» հասկացության, այլ այս եզրույթի բովանդակային պարզաբանման և հստակ չափորոշիչների սահմանման վրա: Դատարանի նախադեպային պրակտիկայում հստակ նշվում է, որ դեմոկրատական արժեքները ճանաչող իրավական համակարգերում իրավունքի գերակայությունը դիտարկվում է, որպես համընդհանուր սկզբունք՝ անկախ այն հանգամանքից ունի տվյալ պետությունը բարձրագույն իրավաբանական ուժ ունեցող իրավական ակտում /սահմանադրությունում/ հստակ

⁷⁸ Верховенство закона и правосудие на переходном этапе в обществах в состоянии конфликта и постконфликтных обществах. Доклад генерального секретаря, Doc. S/2004/616, 23 августа 2004 года, см. пункт 6.

ամրագրում ձևակերպման տեսքով, թե ոչ:⁷⁹ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախադեպերի ուսումնասիրության արդյունքում, հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ իրավունքի գերակայությունը գտնվում է առավել բարձր հարթության վրա և իրավակիրառ մարմինները պետք է առաջնորդվեն ոչ միայն սահմանադրություններում, օրենքներում ամրագրված բնական իրավունքի չափանիշներով, այլև առաջնորդվեն համամարդկային արժեքներով, անկախ այն հանգամանքից ամրագրված է արդյո՞ք իրավական ակտերում իրավունքի գերակայության հասկացությունը:

Իրավական համակարգում իրավունքի սկզբունքները կարող են նաև չունենալ իրավական ամրագրում, սակայն անկախ իրավական ամրագրման փաստից իրավունքի գերակայության սկզբունքը ժամանակակից իրավական համակարգերում առկա և գործող սկզբունք է, որը դրսևորվում է իրավաբանական գործողություններ իրականացնող սուբյեկտի իրավամտաձողության արդյունքում: Ըստ Դայսիի նորմատիվ իրավական ամրագրումը, որքան էլ օբյեկտիվ հիմքեր ունենա, միևնույն է «իրավունքի գերակայության» սկզբունքը կախված է տվյալ պետության կառավարման ռեժիմից և գոյություն ունեցող իրավական համակարգից և չի կարող արտահայտվել իր ողջ բովանդակային էությամբ:⁸⁰

Արդի հասարակական զարգացումների արդյունքում ձևավորվող իրավական և բարոյական արժեքները հաստատում է այն հանգամանքը, որ այնուամենայնիվ իրավական համակարգը նախադրյալներ և երաշխիքներ է ստեղծում իրավունքի սկզբունքների ամբողջական գործարկման և լիարժեք իրականացման համար: Իրավունքի գերակայության սկզբունքը հանդիսանալով իրավական համակարգի երեք հիմնական օբյեկտների՝ անհատի, հասարակության և պետության միջև՝ որպես միջնորդավորված օղակ, ապահովում է վերոհիշյալ երեք օբյեկտների իրավական կարգավորման հավասարակշռությունը: Չնայած այս հանգամանքին, իրավունքի գերակայության սկզբունքի նշանակությունը իրավական համակարգի յուրաքանչյուր

⁷⁹ Տե՛ս **Европейский суд по правам человека**. Большая палата. Дело Стаффорд против Соединенного Королевства (Stafford v. UK). (Жалоба N 46295/99) постановление, Страсбург, 28 мая 2002.

⁸⁰ Տե՛ս **Дайси А. В.** Основы государственного права Англии (Introduction to the study of the law of the constitution). Пер. О. В. Полтороцкой, под ред. П. Г. Виноградова. Изд. Л. Ф. Пантелеева. С.-Петербург, 1891, էջ 55:

օբյեկտի համար նույնական չէ, քանզի թվարկված յուրաքանչյուր օբյեկտի համար իրավական պահանջը ունի տարբեր դրսևորում: Իրավունքի գերակայության սկզբունքը մեծ ազդեցություն ունի անհատի գործողությունների և հասարակական զարգացումների վրա: Իրավունքի գերակայության սկզբունքի գործարկման արդյունքում անհատը փոխակերպվում է իրավական էակի, իսկ հասարակությունը իրավական հասարակության:⁸¹ Իսկ պետության փոխակերպումը իրավականի ուղղակի կերպով կախված է անհատի և հասարակության փոխակերպումից:

Ինչպես արդեն նշվեց «իրավունքի գերակայություն» հասկացության վերաբերյալ արդի մոտեցումները շարադրված են բրիտանացի իրավագետ, պրոֆեսոր Ա.Վ. Դայսիի աշխատությունում:⁸² Ըստ ժամանակակից տեսաբան Դայսիի իրավունքի գերակայության տեսության համաձայն՝ իրավունքի գերակայությունն ունի երեք հիմնական հատկանիշներ՝ 1) պատիժ կարող է նշանակվել միայն հետադարձ ուժ չունեցող օրենքում հստակորեն որոշված դրույթների խախտման համար, որպեսզի հնարավոր լինի ուղղորդել մարդկանց գործողությունները և թույլ չտալ, որ նրանք պատժվեն հետահայաց (ռետրոսպեկտիվ) կարգով, քանի որ հետահայաց լիազորությունները կարող են հանգեցնել կամայականության, 2) ոչ ոք չպետք է վեր լինի օրենքից, և հասարակության բոլոր խավերը պետք է հավասարապես ենթարկվեն օրենքին, 3) իրավունքի գերակայության գաղափարը պետք է բխի ոչ թե գրված սահմանադրությունից, այլ ընդհանուր (նախադեպային) իրավունքից:

Վենետիկյան հանձնաժողովի զեկույցում նշվում է, որ «ժամանակի ընթացքում մի շարք երկրներում իրավունքի գերակայության հասկացության էությունն աղավաղվել է, և այն համարվում է «օրենքի հիման վրա կառավարելու» կամ «օրենքի գերակայություն», նույնիսկ՝ «օրենքի հիման վրա իրավունքներ» հասկացություններին» համարժեք: Սակայն պետք է նշենք, որ նման մոտեցումը սխալ է և «օրենքի գերակայություն» հասկացության համարժեքությունը «իրավունքի գերակայություն»

⁸¹ Տե՛ս **Ասատրյան Ա.**, Իրավունքի գերակայության սկզբունքը արդի իրավական համակարգի խորապատկերում: Ատենախոսություն Երևան, 2013, էջ 164:

⁸² Տե՛ս Իրավունքի գերակայության ժամանակակից հայեցակարգի հիմքերը մշակել է Ա. Դայսին իր 1885 թ. Հրապարակած «Սահմանադրական իրավունքի հետազոտման ներածություն» հիմնարար աշխատությունում: Տե՛ս ռուսերեն հրատարակությունը А. В. Дайси. Основы государственного права Англии (Introduction to the study of the law of the constitution). Пер. О. В. Полтороцкой, под ред. П. Г. Виноградова. Изд. Л. Ф. Пантелеева. С.-Петербург, 1891):

հասկացությանը ոչ իրավաչափ է, քանի որ օրենքը, ինչպես նաև այլ նորմատիվ իրավական ակտերը /հրամանագրեր, որոշումներ, հրաման և այլն/ հանդիսանում են իրավունքի արտահայտման ձև: Ուստի նույնականացնել այդ հասկացությունները սխալ է: Իրավունքը կախված չէ պետության կամքից, իսկ օրենքը հանդիսանում է իրավունքի աղբյուրներից մեկը:

Պետության և իրավունքի տեսության մեջ տարբերակվում է «օրենքի գերակայություն» և «իրավունքի գերակայություն հասկացությունները»: Տեսականորեն ստացվում է այնպես, որ այս սկզբունքի բովանդակային էությունը հանգում է «իրավունք» և «օրենք» հասկացությունների հարաբերակցությանը: Այս հիմնախնդիրը թե՛ տեսաբանների, թե՛ պրակտիկ իրավաբանների կողմից համարվում է իրավագիտության բարդ հիմնախնդիրներից մեկը: Օրենքը բնութագրվում է որպես նորմատիվ իրավական ակտ, որն ընդունվել է իրավաստեղծ մարմնի կողմից կամ հանրաքվեի միջոցով, օժտված է իրավաբանական բարձրագույն ուժով և ունի համապարտադիրության հատկանիշ:

Եթե օրենքը բնութագրվում է որպես նորմատիվ իրավական ակտ, որն ունի բարձրագույն իրավաբանական ուժ, ապա իրավունքը ծագում և զարգանում է բնական իրավունքի՝ մարդու հետ անխզելիորեն կապված իրավունքների հիմքի վրա: Իրավունքի աղեցության շրջանակները բավականին մեծ են արդի քաղաքացիական հասարակության և յուրաքանչյուր անհատի կյանքում, ինչպես նաև պետության գործունեության ընթացքում:

Իրավագիտության մեջ «իրավունք» եզրույթը ընկալվում է տարբեր ձևերով, անդրադառնանք դրանցից մի քանիսին.

- իրավունքը բնութագրվում է որպես անհատների, հսարակակական խմբերի սոցիալ-իրավական պահանջմունքների համակարգ,

- իրավունքը համարվում է իրավական նորմերի ամբողջություն,

- իրավունքը իր մեջ ներառում է այն գաղափարական և փիլիսոփայական պատկերացումներ ու մոտեցումներ, որոնց միջոցով և օգնությամբ բացահայտվում է, իրավունքի բնույթը,

- իրավունքը հանդիսանում է իրավաբանական բոլոր երևույթների համակցություն,

- իրավունքը հանդիսանում է իրավահարաբերության սուբյեկտների պետականորեն ճանաչված իրավունքների ամբողջական համակարգ:

Վերոթվարկված բոլոր բնորոշումները իրավունքի վերաբերյալ թույլ են տալիս ձևավորելու այն կարծիքը, որ որևէ պարագայում սխալ կլինի, իրավունք և օրենք հասկացությունները դիտարկել որպես հոմանիշներ:

Այս կապակցությամբ Ս.Ս. Ալեկսենը նշում էր, որ օրենքի գերակայությունը ենթադրում է, որ նորմի ամրագրումը օրենսդիր մարմնի կողմից օրենքին հաղորդում է բարձրագույն իրավաբանական ուժ, իսկ դա ըստ էության նշանակում է, որ 1) մյուս բոլոր իրավական ակտերը պետք է բխեն միայն օրենքներից, 2) բացի օրենսդիր մարմնից՝ որևէ այլ պետական մարմին չի կարող ընդունել, փոփոխել կամ վերացնել օրենքը:⁸³

«Օրենքի գերակայություն սկզբունքի» հայեցակարգի հիմնադիր, ակադեմիկոս Վ.Ս. Ներսեսյանցն նշում էր, որ օրենքի բովանդակությունը պետք է համապատասխանի հավասարության, ազատության և արդարության սկզբունքներին:⁸⁴ Օրենքը պետք է գործի իրավական ձևերով և իրավունքին համապատասխան, որ օրենքը ոչ միայն իրավունքի ճանաչումն է, այլև դրա բանական սահմանափակումը, իշխանության գործողությունների առջև սահման դնողը, կամայականություններն արգելակողը:⁸⁵

Իրավունքի և օրենքի գերակայության սկզբունքների վերաբերյալ պետության և իրավունքի տեսության մեջ առկա են տարբեր մոտեցումներ: Անդրադառնանք դրանցից մի քանիսին: Օրինակ՝ Ս.Վ. Բոշնոյի մոտեցման համաձայն իրավական պետության գլխավոր հատկանիշներից մեկը հանդիսանում է իրավունքի և օրենքի գերակայությունը: Ըստ նրա իրավունքի գերակայության սկզբունքը որպես բարդ համակցություն իրենից ներկայացնում էր համամարդկային բարոյա-իրավական

⁸³ Տե՛ս **Алексеев С. С.**, Теория права. М., Бек, 1995, с. 210-213:

⁸⁴ Տե՛ս **Нерсесянц В.С.**, Общая теория права и государства, М., Норма, 2012, с. 151- 155:

⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում էջ 151- 155:

արժեքների համակարգ, որով պայմանավորված ապահովվում էր հանրային իշխանության լեգիտիմության աստիճանը:⁸⁶

Պետությունը ընդհանուր առմամբ հանդիսանում է հասարակական-իրավական պահանջներին կարգադրագրերի բնույթ հաղորդող կառույց, կամ ձևական-իրավական բնույթ է հաղորդում ժողովրդի կողմից՝ հանրաքվեի միջոցով արտահայտված կամահայտնությանը: Իրավունքի գերակայությունը ըստ էության առաջացել է շատ ավելի վաղ, քան պետականությունը: Իսկ օրենքի գերակայության տեսության համաձայն՝ յուրաքանչյուր պետական մարմին և պաշտոնատար անձ, ֆիզիկական և իրավաբանական անձ, ինչպես նաև իրավահարաբերության ցանկացած սուբյեկտ չի ազատվում օրենքին ենթարկվելու պարտականությունից: Այս դեպքում օրենքը ընկալվում է, որպես նորմատիվ բնույթ կրող վարքագծի կանոն՝ ընդունված իրավաստեղծ լիազորությունների շրջանակ ունեցող մարմնի կողմից:

Վ.Դ. Զորկինը կարծում էր, որ իրավունքը իր էությամբ հանդիսանում է ազատության նորմ, որը բնութագրվելով որպես հավասարության և արդարության միաձուլվածք, քաղաքական համակարգում գտնում է իր արտացոլումը օրենքի բովանդակային տեսքով:⁸⁷ Ըստ Զորկինի օրենքը իրավունքի առավել քաղաքակիրթ ձևն է: Սակայն նույնականացնել իրավունքի և օրենքի գերակայությունները սխալ կլինի, քանի որ դրանք փոխկապակցված լինելով հանդերձ նույնական չեն:⁸⁸

Մ.Մ. Մարչենկոն որպես իրավական պետության կարևորագույն առանձնահատկություն /հատկանիշ/ առանձնացնում էր օրենքի գերակայությունը: Մարչենկոյի մոտեցման համաձայն՝ ոչ ոք չի ազատվում օրենքին ենթարկվելու պարտականությունից:⁸⁹ Բացի այդ, օրենքի գերակայությունը հասկացվում է իր ուղղակի նշանակությամբ, իսկ ավելի հստակ, եթե պարզաբանենք, այն ընկալվում է որպես օրենսդիր մարմնից կողմից ընդունված և բարձրագույն իրավաբանական ուժով օժտված նորմատիվ իրավական ակտ:

⁸⁶ Տե՛ս Право и современные государства научно-практический журнал № 5 2013, с. 17-25:

⁸⁷ Տե՛ս **Зорькин В.Д.**, Позитивистская теория права в России, М., 1978, изд. Московского университета, с. 11-18:

⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում էջ 12-19:

⁸⁹ Տե՛ս **Марченко М.Н., Бабурин С. Н., Байтин М. И.**, Общая теория государства и права, Академический курс., т..2, М., 2012, Норма с. 98-105:

Այժմ փորձենք անդրադառնալ իրավունքի գերակայության՝ որպես համընդհանուր իրավական սկզբունքի հիմնախնդրին: Ինչ վերաբերվում է մասնագիտական գրականության մեջ իրավունքի գերակայության սկզբունքի իրավական դրսևորումների վերաբերյալ մոտեցումներին, ապա այն ևս խնդրահարույց է: Իրավունքի սկզբունքների տեսության մեջ իրավունքի գերակայության սկզբունքի ամրագրված լինելու հանգամանքը նույնպես վիճելի է: Արտասահմանյան մի շարք հեղինակների մոտեցումների համաձայն/ Ա. Գ. Ինդիկ, Օ.Պ. Եգորշինա, Ռ. Ա. Ռոմաշով⁹⁰, Ա.Ն. Գոլովիստիկովա⁹¹ և այլք/ պետությունը իրավական ճանաչելու հանգամանքը, դե ֆակտո հանգեցնում է իրավունքի գերակայության սկզբունքի ամրագրմանը, քանի որ իրավունքի գերակայության հաստատմամբ հասարակությունը վերածվում է ազատ, ինքնակառավարվող օբյեկտի, իսկ պետությունը և պետական կառավարում իրականացնող իշխանությունը ենթարկվում է իրավունքի գերիշխանությանը:

Վ.Ն. Ներսեսյանցն իրավունքի գերակայության սկզբունքը համարում է իրավական պետության անբաժանելի հատկանիշներից մեկը, ըստ որի պետությունը՝ որպես իրավաբանորեն կազմակերպված սուբյեկտ, պետք է գործի իրավական ձևերով և իրավունքին համապատասխան:⁹²

Իրավունքի գերակայության սկզբունքը իր մեջ ներառում է և՛ օրենքի գերակայությունը, և՛ սահմանադրականության գերակայությունը: Այս պարագայում էլ վերոբերված հասկացությունները նույնական չեն:

Զարգացած իրավական համակարգերում՝ իրավունքի գերակայության սկզբունքն դիտարկվում է որպես հիմնական սկզբունք:

Իրավունքի գերակայությունը՝ որպես ժողովրդավար պետության սկզբունք, ենթադրում է՝

- անձի իրավական կարգավիճակի երաշխավորված պաշտպանություն,
- բոլորի հավասարությունը օրենքի և դատարանի առջև,

⁹⁰ См'у Ромашов Р.А., Индык А.Г., Егоршина О.П., Теория государства и права, Санкт-Петербург, 2002, с. 500-503:

⁹¹ См'у Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А., Проблемы теории государства и права., М, Эксмо, 2005, с.374-378:

⁹² См'у Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства. М., 2014, Норма, էջ 202-207:

- իրավական նորմերի բովանդակային համապատասխանությունը իրավական որոշակիության պահանջին,

- դատական իշխանության ինքնավարություն, անաչառություն և անկախություն,

- պետությունը պետք է կրի պոզիտիվ պարտականություն, միաժամանակ ստանձնելով և՛ հանրային, և՛ իրավական պատասխանատվություն,

- իշխանության իրացումը պետք է խարսխված լինի միմիայն հակակշիռների և զսպումների միաժամանակյա և ներդաշնակ գործառույթների և լիազորությունների վրա,

- օրինականության սկզբունքի վրա պետք է կառուցվի հանրային իշխանության իրացումը,

- պետք է երաշխավորվի կամայականության արգելքի սկզբունքը և հստակ ձևով սահմանվի հանրային իշխանության մարմինների հայեցողական լիազորությունների սահմանները:

Վերոթվարկվածները հանդիսանալով իրավունքի գերակայության սկզբունքի բաղադրիչներ, պետք է հստակ ձևակերպվեն օրենքներում, քանի որ միայն իրավունքի գերակայություն տերմինի ամրագրումով չի կարող ապահովել և երաշխավորվել իրավունքի գերակայության սկզբունքի լիարժեքությունը: Միայն բոլոր վերոթվարկված իրավապայմանների միաժամանակյա առկայության պարագայում և դրանց լիարժեք ամրագրման դեպքում կապահովվի իրավունքի գերակայության սկզբունքի լիարժեք իրացումը և երաշխավորվածությունը: Միևնույն ժամանակ, եթե իրավական ակտերում ամրագրված են իրավունքի գերակայության սկզբունքի բաղադրիչները, սակայն դատական իշխանության կողմից պատշաճ ձևով չի ապահովվում մարդու իրավունքների և ազատությունների իրավական պաշտպանությունը, ապա այս դեպքում էլ կարող ենք ասել, որ իրավունքի գերակայության սկզբունքը լիարժեք չի գործում: Նման մոտեցումը բխում է նաև իրավունքի գերակայության վերբերյալ ՄԱԿ-ի կողմից ընդունված «Իրավունքի գերակայության մասին» բանաձևի⁹³, Վենետիկի հանձնաժողովի CDL-AD(2011)003 rev. զեկույցում ներկայացված պահանջներից:⁹⁴

⁹³ A/67/L.1, 19 September 2012, http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/67/L.1.

⁹⁴ Վենետիկի հանձնաժողովի (CDL-AD(2011)003rev) 2011թ. ապրիլի 4-ին ընդունված բանաձև:Տե՛ս [http://concourt.am/armenian/news/doc/CDLAD\(2011\)003rev-e.pdf](http://concourt.am/armenian/news/doc/CDLAD(2011)003rev-e.pdf):

Վենետիկյան հանձնաժողովի զեկույցի հեղինակները հանգում են հետևյալ եզրակացությանը. «Իրավունքի գերակայության գաղափարն իր իսկական իմաստով ցանկացած ժողովրդավարական հասարակության անբաժանելի մասն է, և վերջինիս համաձայն՝ որոշումներ ընդունող անձինք պարտավոր են հարգել բոլոր անձանց արժանապատվությունը և նրանց վերաբերվել հավասարության և բանականության սկզբունքներին և օրենքներին համապատասխան, ինչպես նաև բոլորը պետք է հնարավորություն ունենան անկախ և անաչառ դատարաններում վիճարկել որոշումների օրինականությունը՝ արդար դատավարության միջոցով: Այսպիսով, իրավունքի գերակայությունը վերաբերում է իշխանության իրականացմանը և անհատի ու պետության փոխհարաբերություններին»:⁹⁵

Իրավունքի գերակայության սկզբունքը ընկած է ժողովրդավարական իշխանության գործունեության կազմակերպման և ուղղորդման հիմքում և հանդիսանում է ընդհանուր և հիմնարար, համակարգաստեղծ իրավական սկզբունք, որի համաձայն՝ պետական բոլոր մարմինները և պաշտոնատար անձինք, պարտավոր են առաջնորդվել, ինչպես միջազգային, այնպես էլ ներպետական իրավական համակարգում առկա և գործող իրավական օրենքներով և այլ նորմատիվ իրավական ակտերով:

Չնայած այն հանգամանքին, որ իրավունքի գերակայության սկզբունքի ձևակերպման և դրա բաղադրիչների սահմանման վերաբերյալ մինչ օրս էլ անգլո-սաքսոնական և ռոմանո-գերմանական իրավական համակարգերի ներկայացուցիչների միջև փոխհամաձայնություն չի կայացել, այնուամենայնիվ ընհանրացնելով ատենախոսական աշխատանքում քննարկված հեղինակների կարծիքները և նորմատիվ իրավական ակտերում ձևակերպված մոտեցումները, հանգում ենք այն եզրակացության, որ իրավունքի գերակայության սկզբունքը հանդիսանում է ժողովրդավարական, իրավական և լեգիտիմ իշխանության գործելակերպի ընդհանուր և հիմնարար ուղենիշը: Իրավունքի գերակայության սկզբունքի լիարժեք կերպով գործելու համար անհրաժեշտ են երաշխիքներ, որոնցից կարևորագույնը՝ պետությունը իրավական ճանաչելն է: Պետությունը իրավական

⁹⁵ Տե՛ս ՀՀ ՍԴ տեղեկագիր է 1(79)2016 էջ 17, առավել մանրամասն տե՛ս Վենետիկյան հանձնաժողովի զեկույցը, էջ 6:

ճանաչելու և իրավական պետության հատկանիշներին նորմատիվ իրավական ամրագրում տալու հանգամանքը, ենթադրում է, որ իրավունքի գերակայության սկզբունքի հիման վրա ստեղծված Սահմանադրությամբ, իրավական օրենքներով և այլ նորմատիվ իրավական ակտերով առաջնորդվելու դեպքում անհատը ստանում է լիարժեք հնարավորություն ապրելու քաղաքացիական հասարակությունում:

Իրավունքի գերակայության սկզբունքը հանդիսանալով իրավական պետության հիմքը, ենթադրում է փոխապայմանավորված և փոխլրացնող այն բոլոր իրավապայմանների միաժամանակյա առկայություն, որոնց համար անհրաժեշտ է օրենսդրական և հատկապես սահմանադրական երաշխիքների ապահովում: Լինելով իրավունքի գերակայության սկզբունքի իրացման և իրագործման պատասխանատու, պետք է գիտակցենք, որ ցանկացած ոչ իրավաչափ գործողություն կարող է կանգնեցնել իրավական պետություն կերտելու գործընթացը:

Ամփոփելով վերոգրյալը կարող ենք ասել, որ իրավունքի գերակայության սկզբունքը հանդիսանալով համընդհանուր իրավական սկզբունք տարածվում է իրավական համակարգի յուրաքանչյուր ոլորտում՝ ապահովելով պետության և հասարակության բնականոն զարգացումը: Ինչպես նաև իրավունքի գերակայության սկզբունքը գործում է իրավունքի բոլոր ոլորտներում, ապահովում է իրավունքի ձևավորումը, կիրառումը և զարգացումը: Իրավունքի գերակայության սկզբունքը ապահովելով պետական իշխանության և իրավական համակարգի կայունությունը, բացառում է կամայական, արհեստածին, սուբյեկտիվ գործողությունների իրականացումը, միաժամանակ երաշխավորելով իրավական և հասարակական գործընթացների անարգել և անցնցում իրականացումը:

Վերոթվարկված համընդհանուր սկզբունքներից հաջորդը օրինականության սկզբունքն է: Օրինականության սկզբունքը ամընդհանուր իրավական սկզբունքների մեջ հանդիսանում է առավել կարևոր սկզբունք, քանի որ կոչված է ապահովելու իրավունքի բոլոր սուբյեկտների կողմից իրավական նորմերի ճշգրիտ և անշեղ իրականացումը: Այս սկզբունքը ապահովում է իրավունքի նորմերի կենսագործումը, զուգահեռաբար նպաստելով վերոթվարկված մյուս հատուկ իրավական սկզբունքների անարգել իրագործմանը: Ինչպես իրավունքի գերակայության սկզբունքը, այնպես էլ

օրինականության սկզբունքը իրավական պետության հենքն է: Օրինականության սկզբունքը իրավունքի գերակայության հետ կազմելով ցանկացած իրավական պետության հիմնասյունը, ուղղակի կերպով իր արտահայտումն է գտնում պետական մարմինների, պաշտոնատար անձանց, անհատների և քաղաքացիների, իրավաբանական անձանց, հասարակական և քաղաքական միավորումների վարքագծում և գործողություններում: Օրինականության սկզբունքի նմանատիպ առավելությունը ընդգծելով չենք կարող չնշել այս սկզբունքին բնորոշ երկու հատկանիշ.

- Օրինականության սկզբունքի միջոցով խստագույն կերպով պաշտպանվում և պահպանվում է մարդու իրավունքներն և ազատությունները ցանկացած կամայական գործողություններից, այդ թվում պաշտոնատար անձանց սուբյեկտիվ գործոնից: Այս հատկանիշի էությունը կյանում է նրանում, որ պետությունը ճանաչելով օրինականություն սկզբունքը օրենքով նախատեսում է երաշխիքներ, այն մասով որ բացի օրինականություն սկզբունք եզրույթի ամրագրումը, միաժամանակ ամրագրում է այն իրավական իրողությունը, որ ցանկացած նորմատիվ իրավական ակտ պետք է համապատասխանի այս սկզբունքի օբյեկտիվ պահանջներին:

- Օրինականություն սկզբունքի երկրորդ հատկանիշը կարելի է մեկնաբանել հետևյալ կերպ. իրավահարաբերության մասնակիցների կողմից նորմերի անշեղ իրականացումը և հասարակական կարգի պահպանումը հնարավորություն է տալիս օրինականության սկզբունքին պահպանել իր սոցիալական արժեքը, իմաստային բովանդակությունը և նշանակությունը: Այս սկզբունքի բովանդակային պահանջն է իրավահարաբերության մասնակիցների կողմից անշեղ և բարեխղճորեն պահպանել նորմատիվ իրավական ակտերը: Այս կապակցությամբ ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված է, որ պետական եւ տեղական ինքնակառավարման մարմիններն ու պաշտոնատար անձինք իրավասու են կատարելու միայն այնպիսի գործողություններ, որոնց համար լիազորված են Սահմանադրությամբ կամ օրենքներով:⁹⁶

Անդրադառնալով օրինականության սկզբունքին, մի շարք իրավագետներ համարում են հատուկ իրավական սկզբունքների համակարգում առավել կարևորագույն սկզբունքը, քանի որ այս սկզբունքի կենսագործումից է կախված մյուս

⁹⁶ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն հոդված 5:

սկզբունքների իրավական կարգավորման հիմնախնդիրը: Նման դիրքորոշման կողմնակիցներ են, Վ. Ն. Կուդրյավցևը,⁹⁷ Վ.Վ. Բորիսովը,⁹⁸ Լ. Ս. Յավիչը:⁹⁹ Վերջիններիս կարծիքով օրինականության սկզբունքը լինելով իրավական պետության հիմք ապահովում է մնացած համընդհանուր իրավական սկզբունքների ազատ իրագործումը: Օրինակ Վ. Ն. Կուդրյավցևի մոտեցման համաձայն օրինականության սկզբունքը հանդիսանում է իշխանության իրացման ամենադեմոկրատ սկզբունքը:¹⁰⁰ Ամենադեմոկրատ սկզբունքը լինելու էությունը կայանում է նրանում, որ պետությունը /անկախ կառավարման համակարգից/, իշխանության ճյուղերը, հասարակությունը, անհատը պարտավոր են պահպանել իրավունքի այս հիմնարար սկզբունքը:¹⁰¹ Այս տեսակետը արդիական կլիներ, եթե խոսքը վերաբերվեր ժողովրդավար պետություններին: Սակայն, եթե որևէ ավտորիտար կառավարման ձև ունեցող երկրում իշխանությունը ի սկզբանե ոչ լեգիտիմ է, ինչպես կարելի է ասել, թե օրինականության սկզբունքը անկախ այդ հանգամանքից պետք է պահպանվի կամ գերիշխի: Այս տեսակետը առավել վիճարկել է դառնում, երբ ծանոթանում ես Մ. Ն. Մարչենկոյի և Ե. Մ. Դերյաբինի մոտեցումներին: Այս հեղինակների կարծիքով օրինականության սկզբունքը ստանում է հնարավորություն իրագործվելու, եթե դրա համար կան անհրաժեշտ սահմանադրական երաշխիքներ: Օրինակ՝ Մ. Ն. Մարչենկոն կարծում էր, որ՝ իրավունքի ցանկացած սկզբունք ստանում է առավելություն, եթե դրա համար ստեղծվում են անհրաժեշտ նորմատիվ ակտեր, որոնց մեջ իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները այս կամ այն ձևով գտնում են իրենց արտացոլումը¹⁰²: Վերոհիշյալ հեղինակների դիրքորոշման մեջ չի նշվում ցանկացած կառավարման համակարգի պայմանը, ուստի կարելի եզրահանգել այն տեսակետին, որ օրինականության սկզբունքի ամրագրումը նորմատիվ ակտերում կարևոր հանգամանք է, բայց դրա

⁹⁷Տե՛ս **Келина С.Г., Кудрявцев В.Н.**, Принципы советского уголовного права, М.,Наука, 1988, с. 102-105:

⁹⁸ Տե՛ս **Борисов Г.А.**, Теория государства и права, Белгород, БелГУ, 2007, с. 107-113 с:

⁹⁹ Տե՛ս **Явич Л.С.**, Сущность права, Ленинград., ЛГУ, 1985, с. 138-141:

¹⁰⁰ Տե՛ս **Келина С.Г., Кудрявцев В.Н.**, Принципы советского уголовного права, М.,Наука, 1988, с. 102-106.

¹⁰¹ **Казимирчук В.П., Кудрявцев В.Н.**, Современная социология права, М., 1995., Юрист, с. 196.

¹⁰² Տե՛ս **Марченко М.Н., Дерябина Е.М.**, Теория государства и права: учебно-методическое пособие 2-е изд., Москва, 2012, с. 103-106:

իրագործման երաշխիքների ստեղծման պարտականությունը այնուամենայնիվ դրվում է պետության վրա:

Ա.Գ. Վաղարշյանը անդրադառնալով օրինականության սկզբունքին նշում էր, օրինականության սկզբունքը ավանդաբար մեկնաբանվում է որպես ընդհանուր պահանջ ուղղված բոլորին և յուրաքանչյուրին ամենուր անշեղորեն իրացնել իրավունքի նորմերը:¹⁰³ Այս մոտեցումը հիմնականում ճիշտ է: Սակայն միակողմանի է արտահայտում օրինականության սկզբունքի իմաստը: Հետևաբար, ավելի ճիշտ է իրավունքի համաիրավական սկզբունք համարել իրավական օրինականությունը, որը պետությունից և նրա մարմիններից առաջին հերթին պահանջում է իրավունքի (բնական իրավունքի) արտացոլում օրենքում, իսկ այնուհետև իրավական օրենքի գերակայությունից և համապարտադիրությունից բխող ընդհանուր պահանջների կատարում՝ ուղղված յուրաքանչյուրին և բոլորին՝ անշեղ կենսագործելու այդ օրենքները:¹⁰⁴

Մեր օրերում սահմանադրությունները ամրագրում են ոչ այնքան օրինականության սկզբունքի հստակ ձևակերպումը, որքան այս սկզբունքի իրավապահանջները: Թվարկենք դրանցից մի քանիսը՝

- մարդու իրավունքներն անօտարելի և բարձրագույն արժեքներ են,
- մարդու իրավունքների պահպանումը և դրանց հանդեպ հարգանքը հանդիսանում են խաղաղության և արդարության երաշխիքներից մեկը,
- մարդու իրավունքների պահպանությունը, դրանց անարգել իրականացման հնարավորության ընձեռումը և պաշտպանությունը, հանդիսանում են պետության պարտականությունը,
- պետական ցանկացած գործառույթ իրականացվում է ի շահ անհատի և հասարակության,
- մարդու արժանապատվությունը հարգվում և պահպանվում է պետության կողմից,
- պետությունը սահմանափակված է մարդու իրավունքներով և ազատություններով,

¹⁰³ Վաղարշյան Ա.Գ. Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, ԵՊՀ, 2011 էջ 51-53:

¹⁰⁴ Վաղարշյան Ա.Գ., Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, 2011, ԵՊՀ, էջ 62:

- բոլոր մարդիկ հավասար են օրենքի առջև,

- մարդու իրավունքներն ու ազատությունները չեն կարող սահմանափակվել կամ աղավաղվել այլ նորմատիվ ակտերով:

Վերոգրյալից կարելի է եզրակացնել, որ օրինականության սկզբունքը հատուկ իրավական սկզբունքների համակարգում հանդիսանում է իրավական պետության հենասյունը և մյուս համընդհանուր իրավական սկզբունքների բնականոն գործելու երաշխիքը:

Իրավահավասարության կամ իրավաբանական հավասարության սկզբունքը

Ենթադրում է օրենքի առաջ բոլորի հավասարություն: Այս սկզբունքն իր ամրագրումն է ստացել դեռևս հռոմեական իրավունքում, այն է, որ օրենքը հավասարապես է խոսում բոլորի հետ:¹⁰⁵ Արդի իրավական համակարգերում այս սկզբունք ամրագրվում է պետությունների սահմանադրություններում, ինչպես նաև բոլոր այն միջազգային իրավական ակտերում, որտեղ մարդու իրավունքները և հիմնարար ազատությունները հանդիսանում են անփոփոխելի արժեք: ՀՀ-ն նույնպես ճանաչում և ընդունում է մարդու իրավունքներն և ազատությունները, որպես արժեք: Այս հանգամանքով պայմանավորված ՀՀ Սահմանադրությունը ամրագրել է հետևյալը. «Բոլոր մարդիկ հավասար են օրենքի առջև: Խտրականությունը, կախված սեռից, ռասայից, մաշկի գույնից, էթնիկական կամ սոցիալական ծագումից, գենետիկական հատկանիշներից, լեզվից, կրոնից, աշխարհայացքից, քաղաքական կամ այլ հայացքներից, ազգային փոքրամասնության պատկանելությունից, գույքային վիճակից, ծնունդից, հաշմանդամությունից, տարիքից կամ անձնական կամ սոցիալական բնույթի այլ հանգամանքներից, արգելվում է»¹⁰⁶: Այս սկզբունքի էությունը կայանում է նրանում, որ բոլոր մարդիկ ոչ միայն ունեն իրենց իրավունքները անարգել իրացնելու հնարավորություն, այլ նաև իրենց իրավունքները պաշտպանելու կամ խախտված իրավունքները վերականգնելու հնարավորություն: Այսինքն անկախ ազգությունից, սեռից, ռասայական պատկանելիությունից, քաղաքական համոզմունքներից,

¹⁰⁵Տե՛ս Սաֆարյան Ա.Գ., Եսայան Ա. Կ., Հռոմեական իրավունք, ուսումնական ձեռնարկ, Երևան, 2011, էջ 33-37:

¹⁰⁶ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն հոդված 14.1:

գույքային դրությունից, դավանանքից, բոլոր մարդիկ իրավունք ունեն իրենց համար կենսականորեն անհրաժեշտ շահերի պաշտպանության:

Իրավահավասարության սկզբունքը իր հստակ արտացոլումն է գտել նաև միջազգային իրավունքի հենք հանդիսացող Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում, որի համաձայն՝ «Օրենքի առաջ բոլոր մարդիկ հավասար են և, առանց որևէ խտրականության, օրենքի հավասար պաշտպանության իրավունք ունեն: Բոլոր մարդիկ սույն Հռչակագրով հաստատված հավասարությունը խախտող որևէ խտրականությունից, սադրանքից պաշտպանվելու հավասար իրավունք ունեն»:¹⁰⁷ Աշխարհի բոլոր զարգացած երկրներում, որտեղ մարդը հանդիսանում է գերագույն արժեք Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը վավերացվել է և դարձել է այդ երկրների իրավական համակարգի անբաժանելի մասը:

Իրավաբանական իրավունքների և պարտականությունների միասնության սկզբունքի էությունը կայանում է նրանում, որ հասարակական հարաբերությունների մասնակիցների իրավաբանական իրավունքներն և պարտականությունները ուղղակի առումով պատճառահետևանքային կապի մեջ են: Հետևաբար ստացվում է, որ չի կարող լինել իրավունք առանց պարտականության և պարտականություն՝ առանց իրավունքի: Իրավական պետության կայացման կարևորագույն նախադրյալներից է այն, որ անհատի հիմնական իրավունքները համապատասխան են հիմնական պարտականություններին: Խոսել ինչ-որ իրավունքի իրական լինելու մասին կարելի է միայն այն դեպքում, երբ գոյություն ունի դրան համապատասխան իրավաբանական պարտականություն: Սովորաբար, բացի հիմնական իրավունքների ամրագրումից իրավական պետության սահմանադրություններում ամրագրվում են նաև քաղաքացու հիմնական պարտականությունները: ՀՀ Սահմանադրության համապատասխան հոդվածներում ևս ամրագրված են մի շարք պարտականություններ՝ օրինակ պահպանել Սահմանադրությունը և օրենքները, մասնակցել երկրի պաշտպանությանը, մուծել հարկերը և պետական տուրքերը, հարգել մարդու իրավունքները և ազատությունները:¹⁰⁸ Օրինակ՝ խախտվել է քաղաքացու որևէ իրավունք, վերջինս խախտված իրավունքը իրացնելու արգելքը վերացնելու համար դիմում է դատարան,

¹⁰⁷ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն հոդված 7:

¹⁰⁸ Մանրամասն տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն հոդված 47:

իսկ դատարանը, օժտված լինելով արդարադատություն իրականացնելու իրավասությամբ պարտադրում է իրավախախտին վերացնել արգելքը, որպեսզի մյուս քաղաքացին իրացնի իր իրավունքը: Այս սկզբունքը, ինչպես և նախորդ սկզբունքները իրագործելի են իրավական պետություն ունեցող հասարակություններում: Իրավական պետությունը չի ենթադրում միայն նորմատիվ իրավական ակտերում սկզբունքների ամրագրում, այլ նաև ապահովում է դրանց անարգել իրացումը: Դատարանին տալով արդարադատություն իրականացնելու իրավունք պետությունը, նաև պետք է ապահովի օրենսդիր մարմնի կողմից ընդունված օրենքների համապատասխանությունը իրավունքի համընդհանուր սկզբունքներին: Օրենսդիր մարմնի կողմից ընդունված օրենքները, ի վերջո կիրառում է դատարանը, եթե օրենքով լիարժեք ամրագրված չլինի քաղաքացու խախտված իրավունքը վերականգնելու հնարավոր տարբերակները, դատարանը ոչ միայն սահմանափակված կլինի անաչառ որոշում կայացնելու մասով, այլ նաև դատարանի կողմից ընդունված որոշումը կարող է մնալ անկատար, եթե դրա իրագործման համար չլինեն անհրաժեշտ օրենսդրական երաշխիքներ: Բերված օրինակը վկայում է այն մասին, որ և՛ քաղաքացիների իրավունքները, և՛ քաղաքացիների պարտականությունները ուղղված են յուրաքանչյուր պետության հասարակական և պետական կարգի կայունացմանը, նպաստում են ժողովրդաիշխանության մակարդակի բարձրացմանը և, իհարկե ստեղծում են նախադրյալներ յուրքանչյուր անհատի անվտանգության համար:

Ամփոփելով իրավաբանական իրավունքների և պարտականությունների միասնության սկզբունքի բովանդակային վերլուծությունը, կարելի է եզրակացնել հետևյալը, որ այս սկզբունքը ի սկզբանե ծառայում է անհատի շահերին, քանի որ իրավական պետության կողմից իրականացվող ցանկացած գործառույթ, այդ թվում վերոգրյալ սկզբունքի ամրագրումը և պահպանումը միտված է անհատի շահերի պաշտպանությանը և իրավունքների պահպանմանը: Հետևապես, իրավական կամ իրավաբանական պատասխանատվությունը (ինչպես և նրա այլ տեսակները), նախևառաջ ենթադրում են պատասխանատու վերաբերմունք է իր պարտականություններին:¹⁰⁹

¹⁰⁹ Ապիյան Ն.Ա., Եսայան Ա.Կ., Իրավունքի տեսության հիմնահարցեր, Երևան, ԵՊՀ, 2003, էջ 180:

Հումանիզմի /մարդասիրության/ սկզբունքը հանդիսանում է իրավունքի սկզբունքների համակարգի կարևորագույն և արժեքավոր ելակետային հիմնադրույթը, քանի որ իրավական պետությունը իր ողջ իրավական համակարգի հիմքերը կառուցում է հենվելով հենց այս սկզբունքի վրա: Այս սկզբունքի հիմքում ընկած է, այն գաղափարը, որ իրավունքի հենքը հանդիսանում է հումանիստական՝ մարդասիրական աշխարհայացքը:¹¹⁰ Հումանիստական արժեքները հատուկ են բոլոր քաղաքակիրթ երկրներին, քանի որ հումանիզմի սկզբունքի հիմքում ընկած է մարդը՝ որպես բարձրագույն արժեք: Համաձայն այս սկզբունքի՝ պետության կողմից ընդունված ցանկացած նորմատիվ իրավական ակտի հիմքում պետք է մարդու իրավունքները և ազատությունները դիտարկվեն, որպես բարձրագույն արժեքներ և հենց այս սկզբունքի միջոցով պետք է երաշխավորվի և պահպանվի է մարդու հիմնարար, բնական և անքակտելի իրավունքներն ու ազատությունները: Մարդու հետ անխզելիորեն կերպով կապված են կյանքի, հոգեկան և ֆիզիկական առողջության, պատվի և արժանապատվության, անձնական անվտանգության և ազատության իրավունքները: Օրինակ՝ հումանիզմի սկզբունքի հստակ դրսևորում է Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում ամրագրված հետևյալ նորմը՝ «Յուրաքանչյուր ոք ունի կյանքի, առողջության, անձնական ազատության, պատվի և արժանապատվության, անձնական կյանքի անձեռնմխելիության իրավունք»¹¹¹: Եթե Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի ընդունումը ամրագրել է վերոթվարկված իրավունքները և ազատությունները, ապա «Քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքների մասին» և «Սոցիալական, տնտեսական և մշակութային իրավունքների մասին» միջազգային դաշնագրերը առավել մանրամասն կերպով են ամրագրում հումանիզմի սկզբունքի դրսևորումները: «Յուրաքանչյուր ոք ունի կյանքի անօտարելի իրավունք: Այդ իրավունքը պաշտպանվում է օրենքով: Ոչ ոքի չի կարելի զրկել կյանքից»¹¹² և այլն: Արդի ժամանակաշրջանում մարդասիրական սկզբունքը դրսևորվում է հիմնականում անձի անձեռնմխելիության իրավունքի ամրագրմամբ: Դրանով է պայմանավորված ՀՀ

¹¹⁰ Տե՛ս **Явич Л.С.**, Право и общественные отношения. Основные аспекты содержания и формы советского права М., Юрид. лит., 1971, 58-61 с.:

¹¹¹ Տե՛ս Международные акты о правах человека. Сборник документов. Норма-Инфра. М., 2000, с. 139-144:

¹¹² Տե՛ս Международный пакт о гражданских и политических правах человека. /от 19 декабря 1966г./// BBC СССР, 1976., М., 291-294:

Սահմանադրության այն հիմնադրույթը, որ ոչ ոք չպետք է ենթարկվի խոշտանգումների, ինչպես նաեւ անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի: Ձերբակալված, կալանավորված եւ ազատազրկված անձինք ունեն մարդասիրական վերաբերմունքի եւ արժանապատվության հարգման իրավունք: Մարդուն չի կարելի առանց իր համաձայնության ենթարկել գիտական, բժշկական եւ այլ փորձերի¹¹³: Եթե փորձենք ընդհանրացնել հումանիզմի սկզբունքի բովանդակային էությունը, կտեսնենք, որ յուրաքանչյուր քաղաքացիական հասարակությունում մարդու իրավական կարգավիճակը, նրա անքակտելի իրավունքները և ազատությունները վեր են կանգնած ամենինչից:

Ժողովրդավարության սկզբունքը արտացոլվում է պետական իշխանության մարմինների գործունեության, կազմակերման, անհատի և պետության փոխհարաբերությունները կարգավորող նորմերում: Սակայն կարող ենք ասել, որ միայն անձնական ազատության առկայությունը բավարար չէ անհատի ազատ զարգացումն ու կենսագործունեությունն ապահովելու համար: Քանի որ իշխանությունը պատկանում է ժողովուրդին, և ժողովուրդը ուղղակի ընտրությունների միջոցով իրականացնում է անուղղակի պետական կառավարում՝ վերահսկելով պետության գործառույթները: Ստացվում է, որ անհատը իր հիմանական ազատությունները և իրավունքները իրացնելու նպատակով մասնակացում է նաև պետական ռեժիմի ձևավորմանը: Իրավական պետություններում առանց ժողովրդի ուղղակի կամահայտնության ոչ ոք չի կարող տիրանալ պետական իշխանությանը: Այս սկզբունքի ամենավառ դրսևորումներից է հանդիսանում միջազգային պրակտիկայում առկա՝ պետությունների վարքագիծը: Օրինակ՝ հանրաքվեների միջոցով երկրի մայր օրենքի ընդունումը կամ դրանում առկա փոփոխությունների իրականացումը: Կախված պետության կառավարման համակարգից, ռեժիմից՝ հիմնական օրենքի ընդունումը տեղի է ունենում տարբեր եղանակներով: Ժողովրդավարության սկզբունքը շատ պետությունների մայր օրենքներում իր արտացոլումն է գտնում, բայց այդ սկզբունքի ամրագրումը դեռ չի նշանակում, որ պետությունը ժողովրդավարության սկզբունքը ամրագրելով հետևում է այդ սկզբունքին: Գրեթե միշտ իրենց ժողովրդավարական են

¹¹³Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն հոդված 17:

հոչակում տոտալիտար ռեժիմի պետությունները: Ուստի կարևոր է, ոչ միայն ժողովրդավարության սկզբունքի ամրագրումը համապատասխան նորմատիվ իրավական ակտերում, այլ նաև դրա իրագործման համար անհրաժեշտ ինտիտուտների, կառուցվածքների և երաշխիքների ստեղծում, քանի որ մարդու քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքների ազատ և անարգել իրացումը ուղղակի կերպով բխում է գործող քաղաքական ռեժիմից և պետության գործունեության նկատմամբ իրականացվող վերահսկողությունից:

Սոցիալական արդարության կամ ուղղակի արդարության սկզբունքն ունի բարոյա-իրավական բովանդակություն: Չնայած այն հանգամանքին, որ այս սկզբունքը ունի բարոյական հիմքեր, այնուամենայնիվ այդ պահանջները կրում են համապարտադիր նշանակություն, եթե վեր են ածվում նորմավորված կարգադրագրերի: Այս սկզբունքը հնարավորություն է տալիս հասարակության մեջ ապահովել անհատների գործնական դերի և նրանց սոցիալական կարգավիճակի հավասարությունը, իրավահարաբերության մասնակիցների իրավունքների և պարտականությունների հավասար բաշխումը, ինչպես նաև բացահայտում է իրավահարաբերության սուբյեկտների գործողությունների և հասարակության գնահատականի միջև գոյություն ունեցող անքակտելի կապը: Սոցիալական արդարության սկզբունքը նույնպես իրավական կարգավորման պրակտիկայում առաջատար սկզբունքներից է, քանի որ իրավական նշանակության հարցեր լուծել ընթացքում չանդրադառնալ այս սկզբունքին կնշանակի ոչ միայն խզել կապը պետության և անհատի միջև, այլ նաև հասարակության մեջ առաջացնել շերտավորում և անարդարություն:¹¹⁴ Ուստի իրավունքի այս սկզբունքի ճիշտ կիրառումը հնարավորություն է տալիս հասարակության մեջ պահպանել համաչափությունը: Սոցիալական արդարության սկզբունքի գործունեությունը լինելու համար կարևոր նախապայման է իրավաբանական արդարամիտ պատասխանատվությունը: Այն իր բովանդակային էությամբ հիմքեր է ստեղծում զանցանքի համար նախատեսել վարչական պատասխանատվություն, հանցանքի համար՝ քրեական պատասխանատվություն, կամ այնպիսի սանկցիաների օրենսդրական ամրագրում, որոնք որևէ ձևով չեն կարող

¹¹⁴**Buergental T.** International Systems for the Protection of Human rights/ Human rights in the International Law. Legal and policy Issues. Oxford, 1984. Vol.2, էջ 487.

ոտնահարել մարդու արժանապատվությունը կամ նվաստացնել վերջինիս մարդկային արժանիքները:

Սոցիալական ազատության սկզբունքը: Քաղաքացիական հասարակություններում մարդը ընկալվում է որպես բարձրագույն արժեք: Այս սկզբունքի օգնությամբ քաղաքակիրթ երկրները հնարավորություն են ընձեռում սեփական քաղաքացիներին ընտրելու աշխատանքային գործունեության ձև, մասնագիտություն, բնակավայրի ընտրություն, իր ստացված եկամուտները ազատ տնօրինելու հնարավորություն, սոցիալական ընդհանուր բարիքների բաշխմանը մասնակցելու և գործազրկությունից պաշտպանված լինելու հնարավորություն:

Պետություն կարող է կոչվել ժողովրդավարական և իրավական միայն այն դեպքում, երբ մարդը և նրա բնական իրավունքներն ու ազատությունները ճանաչվել են բարձրագույն արժեք և նորմատիվ իրավական ակտերով ամրագրվել են դրանց անարգել իրագործման համար անհրաժեշտ և գործուն երաշխիքներ:¹¹⁵ Պետության և իրավունքի տեսության մեջ սոցիալական ազատության սկզբունքը պարունկում է հետևյալ երեք տարրերը՝ անձնական ազատություն, քաղաքական ազատություն, տնտեսական ազատություն: Անձնական ազատությունը բնութագրվում է որպես մարդու ֆիզիկական, հոգևոր և գափարական ազատությունը: Մարդը ի ծնե ազատ է և ունի սեփական ճակատագիրը տնօրինելու հնարավորություն: Անհատի անձնական ազատության ապահովման երաշխիքները վերջինիս հետ անխզելիորեն կապված իրավունքների համակարգն է, որոնք կոչված են կյանքի կոչելու, երաշխավորելու և պահպանելու մարդու ազատությունը: Անհատի ազատությունը երաշխավորելը և պահպանելը պետության հիմնական գործառույթներից է: Պետությունը պարտավոր է անհատի ազատությունը երաշխավորելու և կամայականություններից զերծ պահելու համար ստեղծել նորմատիվ իրավաչափ հենք ունեցող գործուն մեխանիզմ:

Սոցիալական ազատության հաջորդ տարրը քաղաքական ազատություն է:

Քաղաքական ազատությունը ենթադրում է, որ մարդը որպես բանական էակ, որն ունի հասարակական կյանքով ապրելու իրավունք զերծ չի կարող մնալ քաղաքական գործընթացներից: Քաղաքական կայունության հիմքերից մեկը հանդիսանում է

¹¹⁵ Տե՛ս **Скурко Е.В.** Принципы права в современном нормативном правопонимании, М., 2018 г. с.64-69:

անհատի քաղաքական ազատությունը: Եթե հասարակության մեջ չկա քաղաքական ազատություն, ապա վաղ թե ուշ պետական իշխանությունը կհանդիպի հասարակական լուրջ դիմադրության:

Սոցիալական ազատության հաջորդ բաղկացուցիչը տնտեսական ազատությունն է: Տնտեսական ազատությունը ենթադրում է անհատի կողմից աշխատանքի ընտրության ազատություն, ձեռնարկատիրական գործունեությամբ զբաղվելու հնարավորություն, սեփականության ձևի ընտրության հնարավորություն: Ըստ էության տնտեսական ազատությունը հնարավորություն է ընձեռում անհատին ազատ գործելու տնտեսական ցանկացած գործընթացներում՝ բնականաբար դրսևորելով իրավաչափ վարքագիծ: Այս պարագայում էլ, պետության առաքելությունը կայանում է նրանում, որպեսզի ստեղծի երաշխիքներ՝ անհատի կողմից տնտեսական իրավունքների իրացման համար: Տնտեսական ազատությունը լիարժեք իրական է համարվում այն դեպքում, երբ բավարարվում է անհատի հասարակական նյութական պահանջմունքները:

«Սոցիալական, տնտեսական և մշակութային իրավունքների մասին» միջազգային դաշնագիրը առավել հստակ կերպով է սահմանում սոցիալական ազատության սկզբունքի տարրերը: Սույն դաշնագրի մասնակից պետությունները ճանաչում են յուրաքանչյուրի՝ աշխատանքի արդարացի և բարենպաստ պայմաններից օգտվելու իրավունքը, ինչպես նաև ապահովում են նվազագույն աշխատավարձի, համարժեք աշխատանքի դիմաց արդարացի աշխատավարձի, հանգստի, ժամանցի, վճարովի արձակուրդի բոլոր և անհրաժեշտ երաշխիքները:¹¹⁶ Ամփոփելով սոցիալական արդարության սկզբունքի էությունը կարելի ասել, որ ցանկացած իրավահարաբերությունը կարգավորող նորմ իր մեջ պետք է պարունակի արդարացի հասարակական պահանջմունքների իրավաչափ հիմնադրույթներ, քանի որ այդ հիմնադրույթներով է պայմանավորված քաղաքացիական հասարակությունների բնականոն զարգացումը:

Մեղքի համար պատասխանատվության սկզբունքի համաձայն անձը կարող է ենթարկվել պատասխանատվության, միայն այն դեպքում, երբ համապատասխան

¹¹⁶ **Marie Jean-Bernard**, Human Rights Law Journal, Strasbourg, Arlington, 1966.

պետական մարմինների կողմից ապացուցված է մեղքի առկայությունը: Անձի արարքում մեղքի բացակայության դեպքում նրա նկատմամբ չի կարող կիրառվել իրավաբանական պատասխանատվության միջոցներ: Բացի այդ անձը համարվում է անմեղ, քանի դեռ չկա օրենքով սահմանված կարգով դատարանի՝ օրինական ուժի մեջ մտած վճիռ: Այս սկզբունքը ամրագրվել է ՀՀ Սահմանադրությամբ: «Հանցագործության համար մեղադրվողը համարվում է անմեղ, քանի դեռ նրա մեղավորությունն ապացուցված չէ օրենքով սահմանված կարգով օրինական ուժի մեջ մտած դատավճիռ»:¹¹⁷ Մեղքի համար պատասխանատվության սկզբունքը ենթադրում է նաև, որ յուրաքանչյուր ոք ունի իրավաբանական օգնություն ստանալու՝ իր խախտված իրավունքները վերականգնելու, դատական պաշտպանության, ինչպես նաև պետական այլ մարմինների առջև իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցների իրավունք:¹¹⁸

Ընդհանրացնելով վերոթվարկված համընդհանուր իրավական սկզբունքների բովանդակային վերլուծությունը, հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ համընդհանուր իրավական սկզբունքներից յուրաքանչյուրը համապարտադիր նշանակություն ունեն իրավահարաբերությունների բնականոն և անշեղ իրագործման հիմնախնդրում:

Վերոգրյալից կարելի է եզրակացնել, որ համընդհանուր իրավական սկզբունքները բնորոշ են իրավունքի բոլոր ճյուղերին: Դրանք գործում են իրավահարաբերությունների բոլոր ոլորտներում և միասնական ու պարտադիր են այդ իրավահարաբերությունների բոլոր սուբյեկտների համար: Դրանց խախտմամբ զուգորդվող ցանկացած գործողություն /վարքագիծ/ չի կարող իրավաչափ համարվել: Ուստի և չի կարող ինչպես տվյալ իրավահարաբերության անմիջական մասնակիցների, այնպես էլ այլ անձանց համար ստեղծել, փոփոխել կամ դադարացնել իրավունքներ և պարտականություններ: Ինչ վերաբերում է իրավական սկզբունքների հաջորդ խմբին՝ միջնյուղային և ճյուղային իրավական սկզբունքներին, ապա պետք է նշել, որ միջնյուղային իրավական սկզբունքները այն ելակետային հիմնադրույթներն են, որոնք գործում են երկու կամ ավելի մերձավոր իրավունքի ճյուղերում, իսկ

¹¹⁷ ՀՀ Սահմանադրություն հոդված 21:

¹¹⁸ ՀՀ Սահմանադրություն հոդվածներ 18,19,20:

ճյուղային իրավունքի սկզբունքները իրենց գործողությունը ծավալում են իրավունքի կոնկրետ ճյուղի ներսում: Իրավունքի ճյուղային սկզբունքները, ինչպես նաև միջճյուղային իրավական սկզբունքները իրենց բովանդակությամբ պետք է համապատասխանեն համընդհանուր իրավական սկզբունքներին: Ստացվում է որ համընդհանուր իրավական, միջճյուղային և ճյուղային իրավունքի սկզբունքները հանդիսանում են իրավական սկզբունքների միասնական և ամբողջական համակարգի տարրեր, որոնք սերտորեն փոխկապակցված են և միաժամանակ լրացնում են միմյանց:

Ինչ վերաբերում է իրավական սկզբունքների հաջորդ խմբին՝ միջճյուղային և ճյուղային իրավական սկզբունքներին, ապա պետք է նշել, որ միջճյուղային իրավական սկզբունքները այն ելակետային հիմնադրույթներն են, որոնք գործում են երկու կամ ավելի մերձավոր իրավունքի ճյուղերում, իսկ ճյուղային իրավունքի սկզբունքները իրենց գործողությունը ծավալում են իրավունքի կոնկրետ ճյուղի ներսում: Իրավունքի ճյուղային սկզբունքները, ինչպես նաև միջճյուղային իրավական սկզբունքները իրենց բովանդակությամբ պետք է համապատասխանեն համընդհանուր իրավական սկզբունքներին: Ստացվում է որ համընդհանուր իրավական, միջճյուղային և ճյուղային իրավունքի սկզբունքները հանդիսանում են իրավական սկզբունքների միասնական և ամբողջական համակարգի տարրեր, որոնք սերտորեն փոխկապակցված են և միաժամանակ լրացնում են միմյանց:

2.2 Իրավունքի սկզբունքների դասակարգման ավանդական և արդիական մոտեցումների հիմնախնդիրները. համեմատական վերլուծություն

Յուրաքանչյուր երևույթի դասակարգման ցանկացած փորձ ենթադրում է որևէ հիմնական, առավել համընդհանուր հատկանիշի կամ դրույթի առկայություն, որը թույլ է տալիս իրականացնել տարբերակում՝ հիմնվելով դասակարգման օբյեկտ հանդիսացող հիմնական դրույթի վրա: Դասակարգման ընթացքում կարող է առաջ քաշվել ցանկացած չափանիշ: Այս մոտեցումից բացառություն չեն կազմում իրավական սկզբունքները: Իրավունքի սկզբունքները տարբեր են թե՛ բովանդակային բազմազանությամբ, թե՛ էության խորությամբ: Դրանց էությունը առավել ընկալելի

դարձնելու համար, պետության և իրավունքի տեսության մեջ իրավունքի սկզբունքները դասակարգվում են ելնելով մի շարք առանձնահատկություններից:

Իրավունքի սկզբունքները կազմում են մեկ ամբողջական, բայց միևնույն ժամանակ բարդ համակարգ: Իրավունքի սկզբունքների էությունը առավել համակողմանի և ամբողջական ուսումնասիրելու անհրաժեշտությունը պայմանավորված է իրավունքի սկզբունքների դասակարգման հիմնախնդրին առավել խորը անդրադարձ կատարելու անհրաժեշտությամբ: Իրավունքի ընդհանուր տեսության և ճյուղային իրավական համակարգում առկա են իրավունքի սկզբունքների դասակարգման բազմատեսակ դրսևորումներ: Տեսաբանների և պրակտիկ իրավաբանների կողմից իրավունքի սկզբունքներն առավել մանրակրկիտ ուսումնասիրելու և դրանց բովանդակային էությունը բացահայտելու համար իրավունքի սկզբունքները դասակարգվում են՝ ելնելով մի շարք չափորոշիչներից: Օրինակ, ըստ Մ.Ի. Բայտինի, իրավունքի սկզբունքները բաժանվում են 2 խմբի՝ բարոյականի, կազմակերպատիրավականի:¹¹⁹ Բարոյական-իրավական սկզբունքների հանդիսանում են իրավունքի հոգևոր, բարոյական հիմքը՝ ուղղակի ազդելով իրավունքի նորմատիվ բովանդակության վրա: Մ. Ի. Բայտինի կարծիքով, բարոյական սկզբունքների շարքին են դասվում՝ ազատությունը, իրավահավասարությունը, կյանքի իրավունքը, սեփականության և մասնավոր այլ իրավունքներ, անհատի անվտանգության իրավունքը՝ որպես պետության պարտականություն և պատասխանատվություն:¹²⁰ Կազմակերպատիրավական սկզբունքներից Բայտինը առանձնացնում է, մասնավորապես, օրինականությունը, համոզելու և հարկադրելու համակցումը:¹²¹ Ըստ Մ. Ի. Բայտինի, իրավունքի բարոյական սկզբունքների հետ սերտորեն կապված՝ իրավունքի կազմակերպատիրավական սկզբունքները կազմում են իրավունքի կազմակերպական ընթացակարգային հիմքը, կողմնորոշված են իրավունքի՝ հասարակական հարաբերությունների հատուկ կարգավորիչի դերով և կոչված են

¹¹⁹ **Байтин М.И.** Сущность права /Современное нормативное правопонимание на грани двух веков:микроформа/ М.,Норма., 2005 г., с. 150-152.

¹²⁰ **Байтин М.И.** Вопросы общей теории государства и права , Саратов, СГАП 1-ое изд., 2006, с. 181.

¹²¹ Տե՛ս նույն տեղում էջ 181-182.

ապահովելու խիստ յուրահատուկ և որոշակի իրավաբանական գործառույթների կատարումը:¹²²

Նման դիրքորոշումն, անկասկած, հիմք է տալիս՝ մտածելու, որ իրավունքի սկզբունքների մի մասը ակամայից վերածվում է լոկ բարոյական կատեգորիաների, որից հետևում է, որ իրավունքի սկզբունքները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ՝ բնական, հիմնական իրավունքներ: Հենց այս՝ «բարոյական» կոչված իրավունքի ընդհանուր սկզբունքների խումբը, Ըստ Բայտինի, այն հնարավորությունն է, որով կարելի է հաղթահարել այն բացը, որն ունի իրավունքի ձևական (ֆորմալ) ընկալումը, երբ իրավունքը հասկացվում է որպես բացառապես ձևական հատկանիշներով օժտված կատեգորիա:¹²³

Տեսաբան Վ.Ն. Կարտաշովի կարծիքով, ըստ իրավունքի համակարգի բաղադրատարրերի, իրավունքի սկզբունքները դասակարգվում են հետևյալ կերպ՝ իրավական-ինստիտուցիոնալ սկզբունքներ, միջինստիտուցիոնալ սկզբունքներ, իրավունքի ճյուղային սկզբունքներ, իրավունքի միջճյուղային սկզբունքներ, իրավունքի ենթաճյուղային սկզբունքներ, ազգային-իրավական համակարգի սկզբունքներ, առանձին իրավական սկզբունքներ, միջազգային իրավունքի սկզբունքներ:¹²⁴

Իրավունքի սկզբունքների դասակարգման այս եղանակը, լինելով տարածվածներից մեկը, խորապես ամրագրվել է իրավաբանական գրականության մեջ՝ դառնալով իրավունքի սկզբունքների տարանջատման կարևոր և կիրառելի եղանակներից մեկը:

Դասակարգման մեկ այլ տարբերակ է առաջ քաշում Ս.Ե Ֆրոլովը: Ըստ Ֆրոլովի, իրավունքի սկզբունքները բաժանվում են համաիրավական, միջճյուղային, ճյուղային, ենթաճյուղային և առանձին իրավական ինստիտուտների սկզբունքների:¹²⁵ Ի տարբերություն Վ. Ն. Կարտաշովի, Ֆրոլովը իրավական ինստիտուցիոնալ սկզբունքները, միջինստիտուցիոնալ սկզբունքները և միջազգային իրավունքի սկզբունքները ներառում է վերը թվարկված սկզբունքների խմբերի մեջ:

¹²² **Байтин М.И.** Сущность права /Современное нормативное правопонимание на грани двух веков: микроформа/ М., Норм., 2005 г., с. 151-152.

¹²³ Տե՛ս նույն տեղում էջ 150-152:

¹²⁴ **Карташов В. Н.** Теория государства и права, Ярославль., 2012, с.87.

¹²⁵ **Фролов С. Е.** Принципы права (Вопросы теории и методологии): Авторе. дисс. канд. наук.: Н. Новгород, 2011., с.101.

իրավունքի սկզբունքների դասակարգման հետաքրքիր մոտեցում է առաջարկում տեսաբան Ե. Վ. Սկուրկոն: Ըստ Սկուրկոյի, իրավունքի սկզբունքները բաժանվում են՝ հիմնարար և հասարակ-ընդհանուր իրավական սկզբունքների:¹²⁶ Հիմնարար սկզբունքները պարտադիր են օրենսդիր, դատական, գործադիր մարմինների, իսկ հասարակ-ընդհանուր իրավական սկզբունքները՝ միայն գործադիր իշխանության համար:¹²⁷

Ըստ հասարակական հարաբերությունների կարգավորման օբյեկտի և գործառույթային նշանակության, իրավունքի սկզբունքները բաժանվում են՝ սոցիալ-իրավական և հատուկ իրավական սկզբունքների: Սոցիալ-իրավական սկզբունքները կոչված են կարգավորելու սոցիալական, մշակույթային, տնտեսական, բարոյական և հոգևոր հասարակական հարաբերությունները: Հատուկ իրավական սկզբունքներն ի տարբերություն սոցիալ-իրավական սկզբունքների, օժտված են յուրահատկությամբ և ունեն իմպերատիվ բնույթ՝ իրավահարաբերության ցանկացած կողմի համար:¹²⁸

Ըստ իրավաբանական ուժի իրավական սկզբունքները տարանջատվում են՝ սահմանադրական սկզբունքների և այլ իրավական ակտերում (օրենքներում) ամրագրված կամ անմիջապես դրանցից բխող իրավական սկզբունքների: Սահմանադրական սկզբունքների առավելությունը կայանում է նրանում, որ դրանք ամրագրվելով սահմանադրություններում ստանում են առավել կարևոր սկզբունքների կարգավիճակ, քանի որ սահմանադրությունը օժտված է բարձրագույն իրավաբանական ուժով:¹²⁹ Օրենսդրական կամ այլ նորմատիվ իրավական ակտերում ամրագրված սկզբունքները, պետք է համապատասխանեն սահմանադրական սկզբունքներին, քանզի օրենքում ամրագրված իրավական սկզբունքի և սահմանադրական սկզբունքի մեջ հակասության դեպքում նախապատվությունը տրվում է սահմանադրական սկզբունքին:

¹²⁶Скурко Е.В. Принципы права в современном нормативном правопонимании, М., 2018, с. 89.

¹²⁷Ըստ Սկուրկոյի հիմնական /հիմնարար/ են համարվում՝ իրավահավասարության, դեմոկրատիայի, օրինականության սկզբունքները և այլն:

¹²⁸Պետության և իրավունքի տեսության գիտական գրականության մեջ առավել լայն տարածված մոտեցման համաձայն՝ հատուկ իրավական սկզբունքները բաժանվում են՝ ընդհանուր, միջնորդային, ճյուղային և առանձին իրավական սկզբունքների խմբերի:

¹²⁹Սահմանադրությունը օժտված է բարձրագույն իրավաբանական ուժով: Ներպետական օրենսդրության բոլոր իրավական ակտերը պետք է ընդունվեն ի համապատասխան սահմանադրությամբ ամրագրված նորմերի:

Ըստ նորմատիվ ակտերում ամրագրվածության իրավունքի սկզբունքները բաժանվում են՝ նորմ-սկզբունքների և իրավանորմերից դուրս գործող սկզբունքների: Նորմ-սկզբունքները ուղղակիորեն ձևակերպվում են նորմում՝ սահմանելով նորմի ամբողջ էությունը:¹³⁰ Ի տարբերություն նորմ-սկզբունքների, որոնք իմպերատիվ բնույթ ունեն, իրավանորմերից դուրս գործող սկզբունքներն ուղղակի կերպով ամրագրում չեն ստանում նորմատիվ իրավական ակտերում, այլ ձևավորվում են արդեն իսկ ամրագրված նորմ-սկզբունքների հենքի վրա:¹³¹

Կախված նրանից, թե իրավական սկզբունքները կարգավորման որ ոլորտի վրա են տարածվում՝ առանձնանում են համընդհանուր, միջճյուղային և ճյուղային իրավունքի սկզբունքներ: Իրավունքի համընդհանուր սկզբունքներ են համարվում այն հիմնադրույթները, որոնք գործում են իրավունքի բոլոր ոլորտներում, նույն իրավաբանական ուժով գործում են իրավունքի բոլոր ճյուղերում՝ անկախ դրանց կողմից կարգավորվող հասարակական հարաբերությունների բնույթից և առանձնահատկություններից, սահմանում են ամբողջությամբ վերցրած իրավունքի առավել էական գծերը, արտահայտում են դրա՝ որպես ողջ հասարակական հարաբերությունների նորմատիվ կարգավորիչի սոցիալական առաքելությունը:¹³²

Միջյուղային իրավական սկզբունքները, այն ելակետային դրույթներն են, որոնք արտացոլում են իրավունքի միմյանց հարակից ճյուղերի /օրինակ՝ վարչական, վարչական դատավարության և քաղաքացիական դատավարության/ համար ընդհանրական սկզբունք:

Ճյուղային են համարվում իրավունքի այն սկզբունքները, որոնք կիրառվում են իրավունքի առավել նեղ ճյուղի կողմից կարգավորվող իրավահարաբերությունների շրջանակներում:

¹³⁰ Նորմ-սկզբունքի վառ օրինակ է անմեղության կանխավարկածի սկզբունքի ամրագրումը ՀՀ Սահմանադրությունում /Հանցագործության համար մեղադրվողը համարվում է անմեղ, քանի դեռ նրա մեղավորությունը ապացուցված չէ օրենքով սահմանված կարգով՝ դատարանի օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռով/: Այս սկզբունքը ուղղակիորեն ամրագրված է նաև ՀՀ Քրեական դատավարության օրենսգրքի 18-րդ հոդվածում:

¹³¹ Նորմերից դուրս բերված սկզբունքի ակնառու օրինակ է սպանության համար նախատեսված իմպերատիվ նորմը ՀՀ Քրեական օրենսգրքի 104-րդ հոդված: Այս նորմը ուղղակիորեն կապված է ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված կյանքի իրավունքի հետ /Յուրաքանչյուր ոք ունի կյանքի իրավունք: Ոչ ոք չի կարող դատապարտվել կամ ենթարկվել մահապատժի/:

¹³² Վաղարշյան Ա. Գ. Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, ԵՊՀ, 2011 էջ 51:

Ըստ գործողության տարածքի՝ իրավունքի սկզբունքները տարանջատվում են վերպետական և ներպետական սկզբունքների: Վերպետական իրավական սկզբունքների հստակ օրինակ են հանդիսանում միջազգային իրավունքի սկզբունքները, Եվրոպական Միության իրավական ակտեր:¹³³ Ներպետական իրավական սկզբունքները ամրագրված են սահմանադրություններում, օրենքներում և այլ իրավական ակտերում:

Ըստ կարգավորվող հասարակական հարաբերությունների շրջանակի՝ իրավունքի սկզբունքները բաժանվում են՝ համընդհանուր /միջազգային, համամարդկային/ սկզբունքների, իրավական ընտանիքների կամ տարածաշրջանային-մայրցամաքային իրավական սկզբունքների, ազգային /ներպետական/ իրավական սկզբունքների: Համընդհանուր /միջազգային, համամարդկային/ սկզբունքները ոչ միայն իրավահարաբերությունների ռեգուլատիվ դեր են կատարում, այլ նաև հանդիսանում են ներպետական իրավական սկզբունքների ձևավորման աղբյուր: Այդ սկզբունքներն ուղղակի և անմիջական կերպով ամրագրվում են ներպետական օրենսդրական համակարգում:

Պետության իրավունքի տեսության մեջ կախված իրավունքի տիպից իրավունքի սկզբունքները բաժանվում են՝ իրավունքի ստրկատիրական, ֆեոդալական, բուրժուական, սոցիալիստական, ինչպես նաև իրավունքի մի տիպից մյուսին անցնող իրավունքի սկզբունքների:¹³⁴

Բացի իրավունքի սկզբունքների վերոթվարկված դասակարգման չափանիշներից ըստ իրավունքի սկզբունքների բնութագրի տարբերվում են՝ գաղափարախոսական, քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական, էթիկական և հատուկ-իրավաբանական սկզբունքներ:

¹³³ Միջազգային իրավունքի սկզբունքները պարտադիր են միջազգային իրավունքի բոլոր սուբյեկտների համար: Օրինակ՝ պետությունների ներքին գործերին չմիջամտելու, տարածքային ամբողջականության, ուժի սպառնալիքի, ազգերի ինքնորոշման սկզբունքները և այլն: Եվրոպական Միության կողմից ընդունված ակտերը վերպետական են միայն ԵՄ անդամ պետությունների համար: ԵՄ իրավական սկզբունքներից են՝ միության իրավունքի գերակայությունը ազգային իրավունքի նկատմամբ, իրավաբանական անվտանգությունը, որոշակիության սկզբունքները:

¹³⁴ **Попков В.Д.** Гуманизм советского права. М., 1972, էջ 56.

Ըստ Լ. Ս. Յավիչի իրավունքի սկզբունքները բաժանվում են ընդհանուր-սոցիալական սկզբունքների և հատուկ-իրավական սկզբունքների:¹³⁵ Ընդհանուր-սոցիալական սկզբունքները իրենց հերթին բաժանվում են՝ տնտեսական, քաղաքական, բարոյական, գաղափարախոսական և սոցիալ-կառուցվածքային սկզբունքների:¹³⁶

Պետության և իրավունքի տեսության մեջ առանձնակի ուշադրության են արժանի՝ հատուկ իրավական սկզբունքները, քանի որ դրանք առավել ընդգրկուն և առանձնակի կարևորություն ունեն իրավունքի ցանկացած ճյուղի համար: Իրավունքի հատուկ իրավական սկզբունքները տարածվում են նորմատիվ իրավական ակտերի վրա և ունեն առավելություն իրավունքի մնացած սկզբունքների նկատմամբ: Հայրենական և արտասահմանայան ուսումնասիրված իրավաբանական գրականությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ հատուկ իրավական սկզբունքների դասակարգումը գրեթե բոլոր հեղինակների մենագրություններում և գիտական աշխատանքներում միևնույն ձևով է դրսևորվում: Հատուկ-իրավական սկզբունքները հիմնադրույթներ են, որոնք սահմանում են ամբողջությամբ վերցրած իրավունքի առավել էական գծերը, նրա բովանդակությունը և առանձնահատկությունները, որպես ողջ հասարակական հարաբերությունների կարգավորիչ:

Ժամանակակից իրավունքի սկզբունքները համակում են ամբողջ իրավական նյութը, առաջին հերթին, իրավական գաղափարները:¹³⁷ Լինելով նախ և առաջ իրավագիտական հիմնադրույթներ, դրանք համակենտրոնացնում են իրավունքի զարգացման արդյունքները, դրանցում մարմնավորում են անցյալի, ներկայի, ապագայի անխզելի կապը:¹³⁸ Ժամանակակից իրավունքի սկզբունքները դրա հետագա զարգացման, կատարելագործման և բարելավման գործում հիմնական կանխորոշիչներ են:¹³⁹

Իրավունքի սկզբունքների դասակարգման խնդիրը հանդիսանում է կարևորագույններից մեկը թե՛ գիտական, թե՛ գործնական առումով: Ուստի

¹³⁵ Явич Л.С., Общая теория права, Ленинград, ЛГУ 1976г. с. 149.

¹³⁶ Տե՛ս նույն տեղում էջ 150:

¹³⁷ Ապիյան Ն.Ա., Սաֆարյան Գ.Հ., Հակոբյան Զ.Հ., Պետության և իրավունքի տեսության հիմնահարցեր, Երևան, ԵՊՀ, 2001, էջ 133:

¹³⁸ Տե՛ս նույն տեղում էջ 133:

¹³⁹ Տե՛ս նույն տեղում էջ 133:

պահանջում է տեսական վերաիմաստավորում և զարգացում, որով կապահովվի իրավունքի սկզբունքների հիմնական դերի արդյունավետությունը և անարգել կիրառումը իրավական համակարգում:

Իրավունքի սկզբունքների դասակարգման դասական և արդիական մոտեցումների համեմատական վերլուծությունը թույլ տվեց հետզոտության ընթացում բացահայտել իրավագիտության մեջ մեծ ներդրում ունեցող այնպիսի հեղինակների մոտեցումներ, ինչպիսիք են՝ Մ.Ի. Բայտինը, Վ.Ն. Կարտաշովը, Ս. Ե Ֆրոլովը և այլք: Իրավունքի սկզբունքների հստակ տարանջատումը կարող է ապահովել իրավունքի սկզբունքների բովանդակային էության լիարժեք բացահայտումը՝ հնարավորություն տալով կատարել այնպիսի եզրահանգումներ, որոնց արդյունքում տարբեր չափորոշիչներով դասակարգված իրավունքի սկզբունքները, ներդրվելով օրենսդրական համակարգում, կամրացնեն պետության և հասարակության, պետության և անհատի միջև կապը:

Վերոշարադրյալից կարելի է եզրակացնել, որ իրավունքի սկզբունքները հիմնարար գաղափարներ են, որոնք արտահայտում են հասարակական կյանքի օբյեկտիվ օրինաչափությունները, ուղղակի կամ անուղղակի ձևով ամրագրվում են իրավական նորմերում, հանդիսանում են իրավական համակարգի հենասյունը, կոչված են կարգավորելու հասարակական հարաբերությունները, ունեն համապարտադիրության հատկանիշ: Չնայած այն հանգամանքին, որ իրավունքի սկզբունքների դասակարգման հիմնախնդրները բավականին խորն են հետազոտված, այնուամենայնիվ, ժամանակակից աշխարհում տեղի ունեցող իրավական զարգացումների ընթացքում ի հայտ են գալիս այնպիսի հարցադրումներ, որոնք պահանջում են իրավունքի սկզբունքների առավել արդիական և նորացված դասակարգման մոտեցումներ:

Գլուխ 3

Իրավունքի սկզբունքների իրացման հիմնախնդիրները իրավաբանական պրակտիկայում

3.1 Իրավունքի սկզբունքների ամրագրման հիմնահարցերը իրավաստեղծ գործունեության ընթացքում

Պետությունը որպես կառույց ամրապնդվելուն զուգահեռ սկիզբ դրվեց մի գործընթացի, որի օգնությամբ հասարակական հարաբերությունների կարգավորումը տեղափոխվեց իրավական դաշտ: Պետությունը, հասարակական հարաբերությունների կարգավորման վրա կարևորագույն ազդեցություն ունենալու գործառույթը լիարժեքորեն իրականացնելու նպատակով, հիմնադրեց պետական մարմիններ, որոնց հիմնական առաքելությունն էր հանդիսանում իրավաստեղծումը կամ այլ կերպ ասած իրավական նորմերի ստեղծումը, փոփոխումը, դադարեցումը կամ կատարելագործումը:

Պետական իշխանությունն իրենից ներկայացնելով յուրահատուկ հասարակական հարաբերությունների ամբողջություն, իրականացվում է պետական մարմինների՝ օրենքով և այլ իրավական ակտերով նախատեսված, գործունեության միջոցով:¹⁴⁰

Իրավաստեղծումը լայն իմաստով բնութագրվում է որպես պետության կողմից ուղղակի ներգործունեություն հասարակական հարաբերությունների կարգավորման նկատմամբ: Նեղ իմաստով իրավաստեղծումը բնութագրվում է որպես իրավասու պետական մարմինների իրավական գործունեություն, որն ողղված է իրավական նորմերի ընդունմանը, փոփոխմանը և վերացմանը:

Գ.Հ. Սաֆարյանը ընդհանրացնելով գիտական մոտեցումները և իրավա-կիրառական պրակտիկան տալիս է իրավաստեղծ գործունեության հետևյալ բնորոշումը. իրավաստեղծ գործունեությունը գիտականորեն հիմնավորված ստեղծագործական ընթացակարգ է, որն իրականացնում են պետական մարմինները

¹⁴⁰ Այվազյան Ն.Ա. և ուրիշներ, Հայաստանի Հանրապետության օրենսդիր իշխանության կազմակերպման և գործունեության սահմանադրական հիմունքներ, Երևան, ԵՊՀ, 2011, էջ 9:

իրենց իրավասության շրջանակներում և կոչված է բավարարելու հասարակության և պետության պահանջմունքները:¹⁴¹

Վ.Ն.Կարտաշովը նշում էր, որ իրավաստեղծումը կամ իրավաստեղծագործությունը պետության մենաշնորհային իրավունքն է:¹⁴² Այս հատկանիշը պետությանը շնորհում է հատուկ կարգավիճակ, քանի որ իրավաստեղծումը իսկապես միմիայն պետությանը պատկանող օրենքներ ընդունելու իրավունքն է: Ըստ էության պետության կողմից իրականացվող իրավաստեղծման գործառույթը կարող է իրականանալ տարբեր ձևերով: Սովորաբար իրավաստեղծման գործընթացի էությունը կախված է այդ երկրի իրավական համակարգից: Օրինակ՝ անգլոսաքսոնական իրավական ընտանիքին պատկանող պետություններում առավել բնորոշ է դատական իրավաստեղծումը, որի արդյունքն է դատական նախադեպը: Մուսուլմանական իրավական համակարգին պատկանող երկրների իրավաստեղծ գործընթացին բնորոշ են կրոնական սկզբունքները: Իսկ ռոմանո-գերմանական իրավահամակարգում իրավաստեղծման հիմնական արդյունք է հանդիսանում նորմատիվ իրավական ակտը:

Պետության և իրավունքի տեսության մեջ առանձնացվում են իրավաստեղծման հետևյալ տեսակները կախված այն իրականացնող սուբյեկտներից՝

- Ժողովրդի կողմից իրականացվող անմիջական իրավաստեղծում,
- օրենսդիր մարմնի կողմից իրականացվող իրավաստեղծում,
- միանձնյա պետական պաշտոնատար անձի իրավաստեղծագործում

/նախագահ,վարչապետ, նախարար/,

- մունիցիպալ մարմինների կողմից իրականացվող իրավաստեղծում:

Այստեղ հատկանշական է այն հանգամանքը, որ ժողովրդի կողմից իրավաստեղծման ընթացքում ամրագրված իրավունքի սկզբունքներից պետք է բխեն, մյուս թվարկված սուբյեկտների իրավաստեղծման ընթացքում ամրագրված նորմերը:

Իրավաստեղծում կամ իրավաստեղծագործում գործընթացի էությունը պարզաբանելուց հետո կարելի է ասանդրադառնալ, իրավունքի սկզբունքների

¹⁴¹ Սաֆարյան Գ.Հ., Իրավաստեղծ գործունեության և օրենսդրության զարգացման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, ԱՌՏ, 2004, էջ 71:

¹⁴² Տե՛ս Կարտաշով В. Н. Теория государства и права, Ярославль, ЯрГУ, 2012, с.85-87:

ամրագրման հիմնախնդիրն: Բազմիցս նշվեց, որ իրավունքի սկզբունքը ունենալով բարոյա-փիլիսոփայական արմատներ, ստանում է նորմատիվ բնույթ, երբ պետության կողմից ճանաչվում է և ամրագրվում է նորմատիվ իրավական ակտում: Ըստ էության, իրավունքի սկզբունքը նորմ է, որի ուղղակի կամ անուղղակի ամրագրումից է կախված դրա հետագա գործունեությունը լինելու հանգամանքը: Սովորաբար իրավունքի սկզբունքների ամրագրման հետ կապված հիմնախնդիրները ծագում են իրավաստեղծ գործունեության փուլերի ընթացքում, քանի որ իրավաստեղծումը իրար հաջորդող մի շարք գործընթացների բարդ համակարգ է:

Իրավունքի տեսության մեջ հայտնի են իրավաստեղծման հետևյալ փուլերը՝

- օրինաստեղծ նախաձեռնություն, որը իր մեջ ներառում է նորմատիվ իրավական ակտի մշակում և օրենսդիր մարմնում ներկայացման փուլը,

- ներկայացված ակտի նախագծի քննարկման փուլ,
- քննարկված ակտի ընդունման փուլ,
- ընդունված ակտի ստորագրման և հրապարակման փուլ:

Իրավունքի սկզբունքների թերի կամ ոչ լիարժեք ամրագրումը սովորաբար ի հայտ է գալիս իրավաստեղծ գործունեության քննարկման և դրան հաջորդող փուլերում: Հենց այս փուլում է, որ ծագում է իրավունքի բացի հիմնախնդիրը: Ինչու հենց իրավունքի բացի, քանի որ արդեն նշվեց, որ իրավունքի սկզբունքները իրավունքի բովանդակային արտացոլումն են, ուստի իրավունքի սկզբունքների թերի կամ ոչ լիարժեք ամրագրումն է հետագայում իրավահարաբերությունների մասնակիցների համար առաջ բերում խնդիրներ:

Իրավունքի բացը բնութագրվում է որպես ամբողջական կամ մասնակի բացակայություն իրավական կարգավորման շրջանակներում: Իրավունքի բացը իրավական կարգավորման ոլորտում հանդիպող փաստական հանգամանքներին վերաբերվող կոնկրետ նորմատիվ բովանդակության բացակայությունն է կամ հասարակական հարաբերությունների ինչ-որ տեսակ կարգավորող իրավական նորմի ամբողջական բացակայությունն է:¹⁴³ Վերոգրյալ բնորոշումից կարելի է եզրակացնել, որ

¹⁴³ Տե՛ս նաև **Власенко Н.А.** Разумность и определённость в правовом регулировании. М., «Инфра-М», 2015, с. 39-40.

ընդհանուր առմամբ իրավունքի բաց եզրույթը վերաբերվում է միայն պոզիտիվ իրավունքին, քանի որ իրավունքը ինքնին չի կարող բաց լինել:

Իրավունքը չունի բաց, այն փիլիսոփայական իմաստով անբաց է: Բաց կարող է ունենալ օրենքը կամ օրենսդրությունը:¹⁴⁴ Այստեղից կարելի եզրակացնել, որ իրավունքի սկզբունքը, որը արտացոլում է իրավունքի բովանդակությունը և էությունը, եթե չունի նորմատիվ ամրագրում ինքնաբերաբար չի կարող լինել բաց կամ թերի: Քանի որ իրավունքի և օրենքի փոխհարաբերության հիմնախնդրի ընդհանրացումը հանգեցնում է այն եզրակացությանը, որ իրավունքը ավելի լայն հասկացություն է, քան օրենքը, և որ իրավական պետությունում օրենքը պետք է համապատասխանի իրավունքին՝ որպես այդ պետության քաղաքակիրթ լինելու և նրանում ապրող մարդկանց բարեկեցիկ կյանքի ապահովության վկայություն:¹⁴⁵

Օրենքներում և ենթաօրենսդրական ակտերում իրավունքի սկզբունքի ամրագրման բացը կամ թերի լինելը առաջնում է միայն այն դեպքում, երբ կա իրավունքի ընկալման և մեկնաբան խնդիր:¹⁴⁶ Իրավունքի սկզբունքների բացերը իրավական կարգավորման շրջանակներում լուծվում են իրավաստեղծության օգնությամբ:

Առաջին հերթին արտացոլվելով իրավական նորմերում, իրավունքի սկզբունքները ներթափանցում են իրավական համակարգի ողջ էության և իրավական ողջ մատերիայի մեջ: Դրանք բնորոշում են ոչ միայն իրավունքի սկզբունքների էությունը և բովանդակությունը, արտացոլում են իրավունքի ողջ համակարգը, կառուցվածքը, այլ նաև մեծապես նպաստում են իրավունքի կիրառման դինամիկ զարգացմանը: Իրավունքի սկզբունքները ունեն մեծ ազդեցություն նորմատիվ իրավական ակտերի պատրաստման և ձևավորման, և դրանց իրականացման գործում երաշխիքների ստեղծման գործում: Դրանք հանդես են գալիս որպես ինքնուրույն կառույց, որի վրա հենվում են ոչ միայն իրավունքի առանձին ճյուղերը, ինստիտուտները, այլ նաև իրավունքի ողջ համակարգը: Իրավունքի սկզբունքները հանդիսանում են իրավաստեղծ, իրավակիրառ, իրավապահպան մարմինների համար հիմնական

¹⁴⁴ **Теория государства и права**, под. ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько, М., Юрист, 2017с. 200-203.

¹⁴⁵ **Ապիյան Ն.Ա., Պետրոսյան Ա.Հ.**, Իրավական պետություն և օրինականություն, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2001, էջ 32:

¹⁴⁶ Տե՛ս **Հակոբյան Ն.Ա.** Բացերն իրավունքում և դրանց լրացման իրավաբանական նպատակները (միջոցները). համեմատական վերլուծություն: Սեղմագիր իրավ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճան հայցման ատենախոսություն: Երևան, 2017, էջ 25:

ուղենիշ: Ընդհանուր առմամբ իրավունքի սկզբունքների գործուն լինելու հանգամանքից է կախված՝ իրավունքի համակարգի կայունությունը, գործունեության արդյունավետությունը և ամրությունը: Ունենալով համընդհանրության և համապարտադիրության հատկանիշ՝ իրավունքի սկզբունքները նպաստում են իրավունքի առանձին ճյուղերի ներքին միասնականությանը, իրավունքի ինստիտուտների և իրավունքի տարբեր ճյուղերի, իրավունքի նորմերի և իրավահարաբերությունների, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ իրավունքի միջև փոխհամագործակցությանը:

Իրավունքի սկզբունքները ձևավորում են օրենսդրական համակարգի յուրատիպ ուղենիշային նախադրյալներ, իրավաստեղծ գործունեության համար և իրավակիրառ մարմիններին հնարավորություն են ընձեռում իրավակիրառ գործունեության ընթացքում ընդունել իրավաչափ որոշումներ՝ միաժամանակ կանոնակարգելով վերջիններիս վարքագիծը իրավակիրառ գործունեության ընթացքում, ինչպես նաև զերծ պահել իրավակիրառ գործընթացները կամայականություններից: Իրավունքի սկզբունքների միջոցով և օգնությամբ վերանում են այն համապատասխանությունները և հակասությունները, որոնք գոյություն ունեն գործող պոզիտիվ իրավունքում, քանի որ իրավունքի սկզբունքների շնորհիվ բարձրանում է նաև ողջ իրավական համակարգի արդյունավետությունը: Այս համատեքստում իրավունքի սկզբունքը հանդես է գալիս այնպիսի հատկանիշներով, որոնք հնարավորություն են տալիս այս կամ այն օրենսդրական ձևակերպումները համապատասխանեցնել բնական իրավունքի պահանջներին:

Ինչպես նշել է Տ. Ն. Ռադկոն, իրավունքի սկզբունքները հանդիսանում է ելակետային հենք իրավակիրառ մարմինների համար: Դրանցով պետք է առաջնորդվեն մնացած բոլոր նորմերի ընդունման և ամրագրման գործընթացներում: Իրավունքի սկզբունքը օրենսդիր մարմնի համար՝ ուղղենիշ, պահանջ և կողմնորոշիչ է միաժամանակ: Սովորաբար նման ուղղենիշի կարգավիճակ ունեն իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները: Իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները ունեն բարձր ազդեցություն իրավական համակարգի վրա և հանդիսանում են գնահատման չափանիշ բոլոր նորմատիվ իրավական ակտերի իրավաչափ լինելու գործում: Այս

սկզբունքները ապահովում են սոցիալական արդարության հենքը և օգտագործվում են ոչ միայն սահմանադրական դատարանի կողմից, այլ նաև կիրառվում են բոլոր դատական ատյանների գործունեության ընթացքում:

ՀՀ իրավական համակարգում նորմատիվ իրավական ակտի պարզաբանումը նորմատիվ իրավական ակտի դրույթների իմաստի պարզաբանմանն ուղղված գործընթաց է՝ դրանց ոչ բավարար հստակության տարաբնույթ ընկալման, ինչպես նաև նորմատիվ իրավական ակտի կիրառման բնագավառում ծագած հարցերի պարզման անհրաժեշտության դեպքերում¹⁴⁷:

Այս դրույթն էապես տարբերվում է «Իրավական ակտերի մասին» ուժը կորցրած ՀՀ նախկին օրենքի 86-րդ հոդվածի բովանդակությունից¹⁴⁸:

ՀՀ-ում Սահմանադրական դատարանը որպես սահմանադրական վերահսկողություն և իրավական ակտերի նկատմամբ արդարադատություն իրականացնող դատարան,¹⁴⁹ օժտված է սահմանադրական լիազորությամբ ընդունելու սահմանադրությանը համապատասխան վերջնական բնույթի որոշումներ՝ օրենքների, Ազգային ժողովի որոշումների, Հանրապետության Նախագահի հրամանագրերի, կարգադրությունների, կառավարության որոշումների, վարչապետի հանձնարարականների, որոշումների և կարգադրությունների, նախարարությունների հրամանների և որոշումների, մունիցիպալ մարմինների որոշումների համապատասխանությունը Սահմանադրությանը:¹⁵⁰ Արդյունքում իրավական հակասությունները ազգային իրավական համակարգում շտկվում կամ վերացվում են:

Հաշվի առնելով իրավունքի սկզբունքների դերը արդի իրավական համակարգերի արդյունավետ գործունեության խնդրում բավականին լուրջ հիմնախնդիր է իրենից ներկայացնում իրավունքի սկզբունքների ամրագրման հարցը: Այս հիմնախնդիրը, այսինքն իրավունքի սկզբունքի ամրագրման հարցը ձեռք է բերում

¹⁴⁷ Տե՛ս «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» 28 մարտի 2018 թվականի ՀՕ-180-Ն ՀՀ օրենքի 42-րդ հոդվածը // ՀՀ ՊՏ № 23 (1381) 28 մարտի 2018, էջ 210:

¹⁴⁸ **ՀՀ իրավական ակտերի մասին օրենք** / ընդունվել է ՀՀ ազգային ժողովի կողմից 2002 թվականի ապրիլի 3-ին / հոդված 86 մաս 1:

¹⁴⁹ Մանրամասն տե՛ս **ՀՀ Սահմանադրություն** / ընդունված 1995թ.հուլիսի 5-ին, Հանրաքվե, 2015թ. Դեկտեմբերի 6-ի փոփոխություններով/ հոդված 93:

¹⁵⁰ Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում հոդված 100:

ակտուալություն նաև իրավակիրառ մարմինների գործունեության ընթացքում: Փորձենք անդրադառնալ այդ հիմնախնդիրներից մի քանիսին՝

- իրավագետները ունեն տարբեր մոտեցումներ ոչ միայն իրավունքի սկզբունքների համակարգ կազմող ընդհանուր իրավական սկզբունքների վերաբերյալ, այլ նաև հատուկ իրավական սկզբունքներին վերաբերվող մի շարք հիմնախնդիրների վերաբերյալ: Իրավագետները առաջնորդվում են իրավունքի սկզբունքների վերաբերյալ այն պատկերացումներով, որքանով իրավական սկզբունքը ի գործ է ապահովվել իրավական կարգավորում: Ա.Ֆ. Չերդանցևը նշում էր, որ այս կամ այն գաղափարային մեկնաբանության վերագրումը որևէ իրավունքի սկզբունքին՝ կրում է գնահատողական բնույթ:¹⁵¹ Այդ հանգամանքը հիմնականում կախված է նրանից արդյո՞ք այս կամ այն մոտեցումը կարելի է համարել գլխավոր, հիմնարար կամ ընդհակառակը: Չերդանցևը հիմնական, գլխավոր գաղափար էր համարում այնպիսի հիմնադրույթների նորմատիվ ամրագրումը, ինչպիսիք են՝ սեփականության իրավունքների և սեփականության ձևերի ամրագրումը, ժողովրդավարության, իրավահավասարության կամ իրավաբանական հավասարության, օրենքի գերակայության, միջազգային իրավունքի նորմերի գերակայությունը ներպետական օրենսդրության նկատմամբ, արդարադատության, մեղքի համար պատասխանատվության սկզբունքները:¹⁵²

Կ.Վ. Բաբանը կարծում էր, որ արդարադատությանը և ազատության սկզբունքները համարվում են իրավական համակարգի անկյունաքարերը և իրենց գործունեության մեխանիզմները դրսևորվում են հետևյալ սկզբունքներում՝ ժողովրդավարությունը սկզբունքը իրավունքի ձևավորման և իրացման գործընթացներում, օրինականության, ազգային իրավահավասարության, մարդասիրության, քաղաքացիների հավասարությունը դատարանի և օրենքի առաջ, պետության և անհատի փոխադարձ պատասխանատվության սկզբունքները:¹⁵³

Ս.Ս. Ալեկսեևը հատուկ իրավական սկզբունքների թվին էր դասում՝ օրինականության, արդարադատության, իրավաբանական հավասարության,

¹⁵¹ **Черданцев А.Ф.**, Теория государства и права, М., 2016, с.187.

¹⁵² Տե՛ս նույն տեղում էջ 187-189:

¹⁵³ Տե՛ս **Бабаев К.В.**, Теория государства и права, М., Юристъ, 2003, с. 91-94:

սոցիալական ազատության, սոցիալ-քաղաքացիական պարտքի, օբյեկտիվ իրավականության, մեղքի համար պատասխանատվության սկզբունքները:¹⁵⁴

Ա.Վ. Մալկոն կարծում էր, որ համընդհանուր իրավական սկզբունքների թվին կարելի է դասել՝ արդարադատության, մարդասիրության, ժողովրդավարության, քաղաքացիների հավասարությունը օրենքի և դատարանի առաջ, իրավաբանական իրավունքների և պարտականությունների միասնության, ֆեդերալիզմի, օրինականության, համոզմունքների և հարկադրանքի միասնության սկզբունքները:¹⁵⁵

Լ.Ա. Մորոզովայի մոտեցման համաձայն համընդհանուր իրավական սկզբունքներ են համարվում՝ արդարադատության, մարդասիրության, քաղաքացիների իրավահավասարության, օրինականության սկզբունքները:¹⁵⁶

Ու.Վ. Սինյուկովը ռուսական իրավական համակարգի իրավական սկզբունքների թվին էր դասում հետևյալները՝ ժողովրդաիշխանության, իրավունքի գերակայության, ֆեդերալիզմի, քաղաքացիների իրավահավասարությունը օրենքի առաջ, քաղաքական, տնտեսական և գաղափարական բազմակարծությունը, հումանիզմի, օրինականության, արդարադատության և մեղքի համար պատասխանատվության, մարդու հիմնարար իրավունքները և ազատությունները որպես արժեք դիտելու սկզբունքը:¹⁵⁷

Ա.Վ. Վասիլևի կարծիքով համընդհանուր իրավական սկզբունքների թվին են դասվում՝ սոցիալական ազատության, սոցիալական արդարության, ժողովրդավարության, հումանիզմի, իրավահավասարության, օրինականության, արդարադատության և օրենքի առջև հավասարության, իրավունքների և իրավաբանական պարտականությունների համապատասխանության, միջազգային իրավունքի նորմերի գերակայությունը ներպետական օրենսդրության նկատմամբ, անհատի և պետության փոխադարձ պատասխանատվության, իրավունքի բաժանումը մասնավորի և հանրայինի սկզբունքները:

Վ.Ն. Խրոպանյուկը առանձնացնում էր հետևյալ հիմնարար սկզբունքները՝ սոցիալական ազատության, սոցիալական արդարության, ժողովրդավարության,

¹⁵⁴ Տե՛ս **Алексеев С. С.**, Теория права, М., Бек, 1995, с. 200-203:

¹⁵⁵ Տե՛ս **Малько А.В.**, Теория государства и права в вопросах и ответах: Учебно-методическое пособие, М., Юрист, 2004, с. 156-159:

¹⁵⁶ Տե՛ս **Морозова Л.А.**, Теория государства и права, М., Норма, 2015, с. 164-167:

¹⁵⁷ Տե՛ս **Синюков В.Н.**, Российская правовая система. Введение в общую теорию., М., Норма, 2016, с.172-175:

մարդասիրության, բոլորի հավասարությունը օրենքի և դատարանի առջև, իրավաբանական իրավունքների և իրավաբանական պարտականությունների միասության, մեղքի համար պատասխանատվության և օրինականության սկզբունքները:¹⁵⁸ Ինչ վերաբերվում է ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված համընդհանուր իրավական սկզբունքներին, ապա պետք է նշել, որ դրանք հիմնականում ամրագրված են անուղղակի կերպով: ՀՀ Սահմանադրությամբ ընդհանուր իրավական սկզբունքների անուղղակի ամրագրման վառ օրինակներ են համաչափության և իրավական որոշակիության սկզբունքները: Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԱՐԴ/0062/02/09 քաղաքացիական գործով նախադեպային որոշման մեջ¹⁵⁹ մեկնաբանվում է իրավական որոշակիության սկզբունքի էությունը և բովանդակային առանձնահատկությունները.

« - դատարանների կողմից կայացված վերջնական, այսինքն՝ օրինական ուժի մեջ մտած դատական որոշումները ենթակա չեն վերանայման,

- անթույլատրելի է դատարանի կողմից արդեն մեկ անգամ լուծված գործի կրկնակի քննություն,

- կողմերից ոչ մեկը չի կարող պահանջել վերջնական, այսինքն՝ օրինական ուժի մեջ մտած, դատական ակտերի վերանայում՝ միայն կրկնակի քննության իրականացման և նոր ակտի կայացման նպատակով,

- վերջնական դատական ակտի վերանայումը նահանջ չէ իրավական որոշակիության սկզբունքից, եթե այն իրականացվում է դատական սխալի, արդարադատության սխալ իրականացման ուղղման նպատակով,

- վերանայումը չի կարող լինել բողոքարկման քողարկված ձև, իսկ գործի նկատմամբ կողմերի հակադիր հայացքների առկայությունն ինքնին չի կարող հիմք ծառայել վերջնական դատական ակտի վերանայման համար»:¹⁶⁰ Ընդ որում պետք է նշել այն հանգամանքը, որ Վճռաբեկ դատարանը հստակ կերպով շեշտում է այն հանգամանքը, որ իրավական որոշակիության սկզբունքը հանդիսանում իրավունքի

¹⁵⁸ Տե՛ս **Խրոպանյուկ Վ.Ն.**, Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, Գիտակ, 1997, էջ 117-119:

¹⁵⁹ Տե՛ս **Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարան**: Քաղաքացիական և վարչական պալատ. Տարեկան հաշվետվություն: 2014, Երևան, 2014, էջ 110-114:

¹⁶⁰ Տե՛ս **Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարան**: Քաղաքացիական և վարչական պալատ. Տարեկան հաշվետվություն: 2013, Երևան, 2014, էջ 140-143:

գերակայության սկզբունքի բաղկացուցիչ մասը: Իրավական որոշակիության սկզբունքի հիմքում ընկած է *res judicata* սկզբունքը, որը ենթադրում է դատական ակտերի վերջնական լինելու հանգամանքի պահպանում: Այդ սկզբունքը պահանջում է, որպեսզի կողմերից ոչ մեկը չունենա իրավունք պահանջելու վերջնական և պարտադիր դատական ակտի վերանայում՝ ուղղակի գործի կրկնակի քննության և գործով նոր ակտի կայացման նպատակով:¹⁶¹ Այսինքն, հարցի առնչությամբ երկու կարծիքի առկայության հնարավորությունը չպետք է հիմք հանդիսանա կրկնակի քննության համար:¹⁶²

Ինչ վերաբերվում է համաչափության սկզբունքին, ապա այս իրավական սկզբունքը ևս ՀՀ Սահմանադրության մեջ իր ամրագրումն է գտել անուղղակի ձևակերպմամբ: Համաչափության սկզբունքը կարևոր տեղ է զբաղեցնում իրավական պետության հայեցակարգում: ՄԱԿ-ի Տնտեսական և սոցիալական խորհրդի հիմնական նստաշրջանին ներկայացված ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի 2010 թվականի «Մահապատիժը և այն միջոցների կիրառումը, որոնք երաշխավորում են նրանց իրավունքների պաշտպանությունը, ում սպառնում է մահապատիժը» թեմայով զեկույցում հստակ նշվում է, որ քրեական օրենսդրությունում մահապատիժ պարտադիր նշանակելը սահմանող դրույթ ունենալն անթույլատրելի է:¹⁶³ Սահմանադրությամբ ամրագրված է, որ ուրաքանչյուր ոք ունի կյանքի իրավունք: Ոչ ոք չի կարող դատապարտվել կամ ենթարկվել մահապատժի:¹⁶⁴

Համաչափության սկզբունքը մինչև 2015 թվականին ՀՀ Սահմանադրության մեջ ամրագրվելը, գործող օրենսդրությունում ձևակերպվել է երկու անգամ: Այսպես, առաջին անգամ այն տեղ գտավ «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» օրենքում:¹⁶⁵ Համաչափության սկզբունքը երկրորդ անգամ մինչև ՀՀ

¹⁶¹ Տե՛ս **Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարան**: Քաղաքացիական և վարչական պալատ. Տարեկան հաշվետվություն: 2014, Երևան, 2015, էջ 111-114:

¹⁶² Տե՛ս նույն տեղում էջ 112-113:

¹⁶³ <http://www.un.org/en/documents/index.html>.

¹⁶⁴ **ՀՀ Սահմանադրություն** /ընդունված 1995թ.հուլիսի 5-ին, Հանրաքվե, 2015թ. Դեկտեմբերի 6-ի փոփոխություններով /հոդված 15:

¹⁶⁵ **ՀՀ Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին** օրենք /ընդունվել է ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2004 թվականի փետրվարի 18-ին/ հոդված 8:

Սահմանադրությամբ ամրագրվելը սահմանվեց «Անձնական տվյալների պաշտպանության մասին» օրենքով:¹⁶⁶

Մինչև 2015 թվականի սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում համաչափության սկզբունքի՝ ՀՀ օրենսդրության մեջ արտացոլված լինելու հանգամանքը վկայում է, որ Սահմանադրությամբ նշված նորմի ամրագրումը խիստ արդիական էր: Եվ չնայած այն հանգամանքին, որ համաչափության սկզբունքը իր արտացոլումն է գտել սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում, այնուամենայնիվ համաչափության ընդհանուր սկզբունքի մասնակի կերպով է դրսևորվել:

Վերոգրյալը ամրապնդում է այն տեսակետը, որ պրակտիկ և տեսաբան իրավաբանների մոտ չկա ձևավորված միասնական մոտեցում նույնիսկ ընդհանուր իրավական սկզբունքների դասակարգման հարցում: Առաջնորդվելով հիմնականում միանման ձևկերպումներով իրավաբանները այս կամ այն հատկանիշը վերագրում են ոչ ճիշտ իրավական սկզբունքի, որն էլ շատ հաճախ հանգեցնում է իրավունքի սկզբունքի սխալ ընկալման խնդրին: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ եթե տեսաբան-իրավաբանների մոտ չկա համընդհանուր կերպով ընդունելի մոտեցում, այն բնականաբար չի կարող լինել իրավաստեղծ մարմնի մոտ: Այս հանգամանքը իհարկե առաջացնում է որոշակի խնդիրներ, քանզի եթե իրավունքի սկզբունքի ամրագրման ժամանակ առաջ է գալիս դրա ձևակերպման, բովանդակային կամ մեկնաբանման խնդիր այս պարագայում հղում անել իրավագիտական մոտեցմանը դժվարացնում է օրենսդիր մարմնի գործը: Իրավունքի սկզբունքի նորմատիվ իրավական ամրագրում տալու համար օրենսդիր մարմինը նախ և առաջ պետք է հիմնավոր կերպով համոզված լինի այն բանում, որ հենց տվյալ ելակետային դրույթը հանդիսանում է իրավական սկզբունք և ճանաչվում է իրավաբանների լայն շրջանակների կողմից: Մյուս կողմից իրավունքի սկզբունքների որոշակի առումով կայուն լինելու հատկաանիշը շատ հաճախ առաջացնում է խնդիրներ իրավական կարգավորման ընթացքում, քանի որ հասարակական զարգացումների արդյունքում փոխվում է նաև հասարակական պահանջմունքները, սոցիալական և հանրային երևույթները, և մասնավորապես

¹⁶⁶ ՀՀ Անձնական տվյալների պաշտպանության մասին օրենք /ընդունվել է ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2015 թվականի մայիսի 18-ին/ հոդված 5:

փոխվում է իրավունքը, բնականաբար փոխվում է նրա էությունը կազմող իրավունքի սկզբունքների համակարգը ևս: Այս պարագայում ելք է համարվում միայն այն, որ պետք է առաջնորդվել այն իրավագիտական-գաղափարական հենքով, որի վրա ըստ էության կառուցվել է տվյալ երկրի օրենսդրությունը:

1. Իրավաստեղծ գործունեության ընթացքում իրավունքի սկզբունքներին վերաբերվող հաջորդ հիմնախնդիրը այն է, որ ոչ բոլոր իրավական սկզբունքներն են ստանում նորմատիվ իրավական ամրագրում: Վերոգրյալը վերաբերվում է, օրինակ այնպիսի կարևորագույն իրավունքի սկզբունքներին, ինչպիսին է մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների ճանաչումը պետության կողմից: Չնայած այն հանգամանքին, որ ՀՀ Սահամանադրությամբ ճանաչվում են մարդու հիմնարար իրավունքները և ազատությունները¹⁶⁷, այնուամենայնիվ որպես իրավունքի սկզբունք այն տեսականորեն է ձևակերպված մասնագիտական գրականության մեջ: Նմանատիպ մեկնաբանություն կարող ենք անել նաև մասնավոր և հանրային իրավունքի համադրման վերաբերյալ, որը հանգեցրել է ոչ արդարացի կերպով մասնավոր իրավունքի նորմերի գերակայությանը հանրային իրավունքի նկատմամբ՝ իրավաբանական անձանց գործունեության ընթացքում: Օրենսդրության մեջ իրավունքի սկզբունքների չձևակերպելը առաջացնում է բազմաթիվ խնդիրներ իրավակիրառ մարմինների գործունեության ընթացքում, վերջիններիս կողմից իրավունքի սկզբունքների ոչ ճիշտ կամ հակասական մեկնաբանումը: Այս խնդրի հաղթահարման համար անհրաժեշտ է հնարավորինս ձգտել հասնելու այնպիսի մոտեցումների, որոնց արդյունքում հնարավոր կլինի նորմատիվ իրավական ակտում ապահովել իրավունքի սկզբունքների առավել հստակ և ամբողջական տեսքով ամրագրումը: Քանի որ սահամանադրությունները օժտված են բարձրագույն իրավաբանական ուժով, ապա անհրաժեշտ է իրավունքի համընդհանուր սկզբունքները ամրագրել հենց սահամանադրություններում:

2. Ակտիվ իրավաստեղծ գործունեության ընթացքում ավելացել է օրենսդրական հակասությունների թիվը: Օրենքները դարձել են ծանրաբեռնված այն իմաստով, որ միևնույն նորմը ամրագրվում է մի քանի նորմատիվ իրավական ակտում: Այս

¹⁶⁷ Տե՛ս առավել մանրամասն ՀՀ Սահամանադրություն գլուխ 2 /Մարդու եվ քաղաքացու հիմնական իրավունքները և ազատությունները/:

հիմնախնդրի վառ օրինակ է բոլորի հավասար լինելը օրենքի և դատարանի առջև ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված ընդհանուր իրավական սկզբունքը: Վերոնշված սկզբունքը իր ամրագրումն է գտել և Քաղաքացիական դատավարության¹⁶⁸ և Քրեական դատավարության օրենսգրքերի համապատասխան հոդվածներում:¹⁶⁹ Եթե շարժվում ենք, այն տրամաբանությամբ, որ ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված բոլոր հատուկ իրավական սկզբունքները պետք է ամրագրվեն առավել նեղ իրավունքի ճյուղի կողմից կարգավորվող իրավահարաբերությունների կարգավորման համար, ապա ինչու՞ Վարչական դատավարության օրենսգրքում ամրագրված չէ վերոնշված սկզբունքը վարչական դատավարության ընթացքում կիրառվող սկզբունքների մեջ:¹⁷⁰ Անկախ այն հանգամանքից համընդհանուր իրավական սկզբունքը ամրագրված է օրենքում թե ոչ, Սահմանադրությամբ ամրագրված յուրաքանչյուր նորմ ենթակա է իրականացման և խիստ պահպանման: Բացի օրենքների ծանրաբեռնվածության խնդրից նաև հանդիպում ենք այնպիսի խնդրի, որի ընթացքում ակնհայտ հակասություն է առաջանում գործող և նոր ընդունված իրավական ակտի միջև: Երբեմն ծագում են հակասություններ միևնույն իրավական ակտի նորմերի միջև՝ ձևախեղելով նրանում ամրագրված իրավունքի սկզբունքի ողջ էությունը: Գործող օրենսդրության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ցավոք սրտի հայրենական օրենսդրությունը պարունակում է ոչ ամբողջական, թերի և ոչ հստակ իրավական սկզբունքների ձևակերպումներ, որոնք ոչ գործուն լինելու հետևանքով հանգեցնում են սխալ իրավական կարգավորման:

3. Հաջորդ հիմնախնդիրը, որը վերաբերվում է իրավունքի սկզբունքների իրավաստեղծ գործունեության ընթացքում, այն է որ պոզիտիվ իրավունքում կատարված յուրաքանչյուր փոփոխություն պետք է հիմնավորվի և բխի իրավունքի սկզբունքից, ցանկալի է դեռևս օրենքի մշակման և ձևավորման փուլում: Այս խնդրի լուծման մեխանիզմները գտնվում են օրենսդիր մարմնի ձեռքում, որը պետք է ոչ միայն

¹⁶⁸ ՀՀ Քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրք /ընդունվել է ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2018 թվականի փետրվարի 9-ին, ուժի մեջ է մտել 2018 թ. ապրիլի 9-ին:

¹⁶⁹ ՀՀ Քրեական դատավարության օրենսգիրք /ընդունվել է ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 1998 թվականի հուլիսի 1-ին/ հոդված 8:

¹⁷⁰ ՀՀ Վարչական դատավարության օրենսգիրք /ընդունվել է ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2013 թվականի դեկտեմբերի 5-ին/: Օրենսգրքում վարչական դատավարության սկզբունքների մեջ բացակայում է օրենքի և դատավարության առջև բոլորի հավասարության սկզբունքը:

իրականացնի նորմի ամրագրումը, այլ նաև պետք է նորմատիվ ամրագրում տա այն մեխանիզմներին, որոնց միջոցով նորմը կդառնա առավել ճկուն և գործուն: Բազմաթիվ իրավաբան-գիտնականներ նույնիսկ առաջարկում են հատուկ իրավաստեղծ գործունեությանը հատուկ սկզբունքներ, որով կապահովվի իրավունքի սկզբունքների բովանդակային բարոյա-իրավական, իրավա-քաղաքական, տնտեսա-իրավական մոտեցումները:

Ամփոփելով վերոգրյալը կարելի է ասել, որ իրավունքի սկզբունքները իրավաստեղծ գործունեության ըթացքում ունեն բավականի լուրջ դեր: Իրավունքի սկզբունքների ճշգրիտ ամրագրումը օրենսդիր մարմնի կողմից իրավակիրառ մարմինների գործունեությունը ուղղորդում է իրավաչափ ուղղիով, միաժամանակ իրավակիրառ մարմիններին ենթարկեցնելով իրավունքի սկզբունքների բովանդակային պահանջներին: Իրավունքի սկզբունքների ամրագրման եղանակով օրենսդիրը արտահայտում է իր մտադրությունները իրավակիրառ մարմինն ուղղորդելով ոչ միայն հետևել իրավունքի սկզբունքներին, այլ նաև պահպանել օրենքի տառը: Իրավունքի սկզբունքները հանդիսանում են պոզիտիվ իրավունքի համար չափանիշ, ինչպես նաև իրավունքի աղբյուր, ապահովելով պետության հիմնական գործառույթի իրականացումը՝ իրականացնել սոցիալական նշնակությամբ պայմանավորված իր հիմնական առաքելությունը իրավական կարգավորումը:

3.2 Իրավունքի սկզբունքների իրացման հիմնախնդիրները իրավակիրառ գործունեության ոլորտում

Ժամանակակից աշխարհում իրավական կարգադրագրերի կիրառման գործընթացներում, իրավունքի սկզբունքների դերը պակաս կարևոր չէ, քանի որ իրավակիրառ պրակտիկայում իրավունքի սկզբունքները նպաստում են օրենսդրական կանոնների ճիշտ կիրառմանը:

Պետության և իրավունքի տեսության մեջ իրավակիրառման հիմնախնդիրը բավականին ուսումասիրված և քննարկվածներից է: Իրավաբանական պրակտիկայում իրավական նորմերի կիրառումը բարդ և փոխկապակցված գործընթաց է: Իրավակիրառման վերբերյալ տեսության հիմքերը դրվել են խորհրդային իրավական

տեսության մեջ և շարունակում են զարգանալ մինչ օրս: Իրավակիրառ գործունեությունը բնորոշվում է, որպես պետության կողմից իրականացվող գործունեության հատուկ տեսակ: Քննարկվող թեմայի համատեքստում դիտարկելու դեպքում կտեսնենք, որ իրավունքի սկզբունքների դերը իրավակիրառ գործընթացներում բավականին մեծ է, քանի որ իրավունքի սկզբունքները նպաստում են օրենսդրական բացերի բացահայտմանը, դրանց վերացմանն ուղղված մեխանիզմների ստեղծմանը:

Իրավունքի սկզբունքների դերը և հիմնախնդիրները իրավաստեղծ գործունեության մեջ բացահայտվեց նախորդ պարագրաֆում կատարված մասնագիտական և պրակտիկ վերլուծության ընթացքում: Սակայն իրավունքի սկզբունքներին նորմատիվ բնույթ հաղորդելու հետ զուգահեռ և իրավաստեղծ գործունեությունը կարևորելու հետ մեկտեղ, պետք է չանտեսել նաև իրավակիրառության կամ իրավահրականացնող գործընթացների կարևորությունը:

Լայն իմաստով իրավունքի նորմերի կիրառումը պետական մարմինների և պաշտոնատար անձանց կողմից իշխանական կազմակերպչական գործառույթ է, որի օգնությամբ համապատասխան մարմինը, իրավաբանական գործերի քննման և լուծման ընթացքում կատարում է որոշակի գործողություններ՝ համապատասխան նորմատիվ իրավական ակտերի: Վ.Ս. Ներսեսյանցը գտնում էր, որ իրավասահմանումը /իրավաստեղծումը/ պետական գործունեության ձև և ուղղություն է՝ կապված այն իրավունքի նորմերի պաշտոնական արտահայտման և ամրագրման հետ, որոնք կազմում են պոզիտիվ իրավունքի բոլոր գործող աղբյուրների նորմատիվ-իրավական բովանդակությունը:¹⁷¹

Ընդհանուր առմամբ իրավակիրառման գործունեությանը հատուկ են հետևյալ հատկանիշները՝

- իրավակիրառման իրավասություն ունեցող սուբյեկտների հատուկ կազմը և բնույթը,
- իշխանա-կառավարչական բնույթը,
- անհատական ակտերի ընդունումը և հրապարակումը, որպես իրավակիրառ գործունեության արդյունք,

¹⁷¹ Ներսեսյանց Վ.Ն., Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, Նաիրի, 2001, էջ 174:

- մասնագիտական պրոֆեսիոնալիզմը,
- իրավակիրառ գործունեության համար նախադրյալների ստեղծումը:

Մինչ անդրադառնալը այն խնդիրներին, որոնք վերաբերվում են իրավունքի սկզբունքների իրացմանը իրավակիրառ գործունեության ընթացքում, պարզենք թե ինչպիսին է իրավակիրառ գործունեության բովանդակային էությունը: Արդեն նշվեց, որ իրավակիրառ գործունեությունը բնութագրվում է որպես պաշտոնատար անձանց կողմից նորմի կիրառում և կատարում: Նեղ իմաստով իրավակիրառման գործունեությունը մասնագիտական գրականության մեջ դիտարկվում է որպես պետական մարմինների և պաշտոնատար անձանց կողմից իրավական նորմերի, այդ թվում իրավունքի սկզբունքների կենսագործմանը ուղղված իրավական գործողությունների համակարգի ստեղծում, որն ուղղակի առումով ուղղված է նորմի կենսագործման համար իրավական պայմանների ստեղծմանը: Պետության և իրավունքի տեսության մեջ առանձնացվում է իրավակիրառման հետևյալ տեսակները.

- գործադիր իրավակիրառում կամ իրավագործադրում,
- իրավապահպանողականություն,
- հսկողական և վերահսկողական իրավակիրառում,
- մեկնաբանող իրավակիրառում:

Գործադիր իրավակիրառումը կամ **իրավագործադրումը** ենթադրում է նորմերում ամրագրված իրավունքի սկզբունքների ուղղակի կամ անմիջական կիրառում գործադիր մարմնի կողմից:

Իրավապահպանողականությունը՝ որպես իրավակիրառման տեսակ բնութագրվում է իրավասու մարմինների կողմից որոշակի գործողությունների իրականացում, որոնք ողղված են իրավունքի նորմերը խախտումներից պաշտպանելուն, իրավահարաբերության մասնակիցների իրավունքների անարգել իրացման և պարտականությունների կատարմանն ուղղված երաշխիքների ապահովում:

Հսկողական կամ վերահսկողական իրավակիրառումը ենթադրում է իրավապահպանության տրամաբանական շարունակությունը: Եթե իրավապահպանողական իրավակիրառման ժամանակ իրավասու մարմինը

իրավունքների և պարտականությունների իրականացման համար ստեղծում է անհրաժեշտ նախադրյալներ, ապա հսկողական կամ վերահսկողական իրավակիրառման ժամանակ օրենքով և Սահմանադրությամբ վերահսկողություն իրականացնելու իրավասություն ունեցող մարմինը հսկողություն /ստուգում/ է իրականացնում իրավապահպանողական իրավակիրառման լիազորություններ ունեցող պաշտոնատար անձի նկատմամբ:

Մեկնաբանող իրավակիրառում ենթադրում է օրենքով սահմանված կարգով իրավասության շրջանակ ունեցող պաշտոնատար անձանց որոշակի գործողությունների շրջանակ, որն ուղղված է իրավական նորմերի, այդ թվում իրավունքի սկզբունքների պաշտոնական մեկնաբանմանը, այսինքն տվյալ մարմնի կողմից մեկնաբանողական ակտի ընդունմանը:

Մ. Ի. Բայտինի մոտեցման համաձայն տարանջատվում են իրավակիրառման երկու տեսակ՝ օպերատիվ-գործադիր և իրավապահպան իրավակիրառում:¹⁷² Ըստ Բայտինի օպերատիվ-գործադիր իրավակիրառումը բնութագրվում է որպես գործադիր մարմնի կողմից կարգադրիչ ակտերի ընդունում, ուղղված իրավական նորմերի, այդ թվում իրավունքի սկզբունքների կենսագործմանը:¹⁷³

Իրավապահպան իրավակիրառումը պետական պաշտոնատար անձի կողմից իրավահարաբերությունների մասնակիցների շահերին և պարտականություններին ուղղված գործիքակազմի կիրառումն է նորմատիվ ակտերի կիրառմամբ:¹⁷⁴ Հետազոտության մեջ բազմիցս նշվել է, որ իրավունքի սկզբունքները կազմում են բնական և պոզիտիվ իրավունքի բովանդակությունը, ուստի եթե իրավունքի սկզբունքը ամրագրվում է օրենքով, բխվում է իրավակիրառման ընթացքում միևնույն խնդիրներին, որը կարող է ծագել իրավակիրառման ցանկացած տեսակի գործունեության ընթացքում:

Իրավակիրառումը բարդ համակարգ է, որը ներառում է միմյանց հաջորդող, փոխլրացնող և փոխկապակցված փուլերի հաջորդականություն: Որոշակի արդյունքի

¹⁷² **Байтин М.И.**, Сущность права. (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков), М., 2005, Право и государство, 227с.

¹⁷³ Տե՛ս նույն տեղում էջ 228-230:

¹⁷⁴ Տե՛ս **Հակոբյան Ն.Ա.** Հակոբյան Ն.Ա. Բացերն իրավունքում և դրանց լրացման իրավաբանական եղանակները (միջոցները). Համեմատական վերլուծություն: Սեղմագիր իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության: Երևան 2017, 21-23 էջ:

հասնելու համար պետության ներկայացուցիչը կատարում է մի շարք գործողություններ, որոնք փուլային առումով հաջորդում են մեկը մյուսին: Պետության և իրավունքի տեսության մեջ առանձնացվում են իրավակիրառման հետևյալ փուլերը՝

- գործի փաստացի հանգամանքերի բացահայտում,
- հետազոտված փաստացի հանգամանքների նկատմամբ կիրառելիք նորմի ընտրություն և վերլուծություն,
- իրավակիրառ սուբյեկտի կողմից վերջնական ակտի ընդունում:

Իրավական կանոնների կիրառման և դրանց իրականացման ամենօրյա պրակտիկայում իրավունքի սկզբունքները հավասարապես կարևոր դեր են խաղում այնքանով, որքանով իրավունքի ստեղծման գործընթացում: Իրավունքի սկզբունքներն ապահովելով իրավական համակարգի կայունությունն ու արդյունավետ գործունեությունը, թույլ չեն տալիս ձախողել պետության կողմից իրականացվող հանրային դաշտի նկատմամբ իրականացվող իավական կարգավորման գործառույթը: Այստեղ սխալ կլինի չանրադառնալ այնպիսի հասկացությանը, ինչպիսին է օրենքի բացը, որը այս համատեքստում նաև կարելի է համարել իրավունքի սկզբունքի ամրագրման բաց: Իրավունքի սկզբունքի ամրագրման հիմնախնդիրը կարևոր է այնքանով, որ իրավական սկզբունքները իրենց բովանդակությամբ հանդիսանում են յուրահատուկ իրավական կանոններ, առաջնորդող գաղափարներ օրենքներ կիրառող մարմինների և պետական պաշտոնատար անձանց համար, որոնց հետ պետք է համակարգված լինեն իրենց գործողությունները: Օրենքի բացի լրացման ամենարդյունավետ տեսակը իրավաստեծ գործունեության միջոցով այն վերացնելը կամ շտկելն է, բայց տրամաբանական է այն հանգամանքը, որ ցանակացած իրավական նորմի թերի կամ բաց կողմերը ի հայտ են գալիս նորմի կիրառման արդյունքում: Այս հանգամանքով է պայմանավորված, որ օրենքի բացի վերաբերյալ հիմնախնդիրն արդիական է նաև իրավակիրառ մարմինների գործունեության ընթացքում իրավունքի սկզբունքների մասով: Իրավաստեղծ գործունեության ժամանակ օրենսդրական բացը առաջացնում է խնդիր այն դեպքում, երբ որոշակի հասարակական հարաբերություն չունի կարգավորում կամ տվյալ հասարակական հարաբերությունը կարգավորվում է այնպիսի նորմերով, որոնք իրականացնում են

մասնակի իրավական կարգավորում, իսկ պոզիտիվ իրավունքի բացը առավել ակնհայտ է դառնում իրավակիրառ գործունեության ընթացքում:

Իրավունքի սկզբունքների գերակա դիրքը իրավակիրառ մարմինն հնարավորություն է տալիս իրավաստեղծ մարմնի կողմից իրավական կարգավորման ընթացքում ոչ հստակ ձևակերպված այս կամ այն իրավական նորմը շտկել:¹⁷⁵ Բացի այդ իրավունքի սկզբունքների օգտագործումը հնարավորություն է տալիս իրավակիրառ մարմիններին առաջնորդվել իրավունքի սկզբունքներով ոչ միայն օրենքի բացի ժամանակ, այլ նաև իրավական կոոլիզիանների դեպքում: Իրավունքի սկզբունքները կարող են որոշակի չափով շտկել այնպիսի օրենսդրական բացեր, ինչպիսին է նորմի ոչ հստակությունը, նորմում ամրագրված հասկացությունների և ձևակերպումների ձևախեղումը, հասկացությունների և բնորոշումների ձևակերպման սխալ ոճը և այլն: Այնուամենայնիվ կարելի է եզրակացնել, որ քանի դեռ իրավաստեղծ մարմնի կողմից օրենքի բացը դեռևս վերացված չէ, իրավակիրառ մարմնի գործունեության ընթացքում ծագում է դրա հաղթահարման պահանջը:

Իրավունքի սկզբունքների իրավակիրառման ընթացքում ծագում են հետևյալ խնդիրները՝

- Օրենսդրական համկարգում ոչ բոլոր իրավական սկզբունքներն են ստանում իրավական ամրագրում: Որպես օրինակ կարելի է բերել համապատասխանեցման սկզբունքը, որը դրսևորվում է հետևյալ ենթասկզբունքների տեսքով: Այդ ենթասկզբունքների շարքին են դասվում՝ պոզիտիվ իրավունքի համահունչ լինելու սկզբունքը բնական իրավունքին /մարդու հիմնարար ազատություններին և իրավունքներին/, սոցիալական հարաբերությունների կարգվորման ընթացքում մասնավոր և հանրային իրավունքի համատեղման սկզբունքը, իրավունքների և իրավաբանական պարտականությունների համապատասխանեցման սկզբունքը, համոզմունքների և հարկադրանքի համադրման սկզբունքը, ձգտումների և սահմանափակումների համապատասխանեցման սկզբունքը, անհատի և պետության միջև փոխադարձ

¹⁷⁵ Տե՛ս **Դավթյան Ն.Գ.** Իրավունքի կենսագործման տեսագործական հիմնախնդիրները: Ատենախոսություն ԺԲ. 00.01 «Պետության և իրավունքի տեսության և պատմության, պետական և իրավական ուսմունքների պատմության» մասնագիտությամբ իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար, Երևան, 2013, էջ 124-125:

պատասխանատվության սկզբունքը և այլն: Իրավաբան-գիտնականների մոտ չկա միանշանակ մոտեցում իրավական սկզբունքների բովանդակային էության վերաբերյալ: Իրավագիտության մեջ շատ է քննարկվում այն հարցը, թե արդյո՞ք արժի այս կամ այն իրավագիտական մեկնաբանությունը վերագրել որևէ իրավական սկզբունքի, կամ արդյո՞ք իրավական սկզբունքը պետք է ունենա նորմատիվ իրավական ամրագրում:

Սակայն իրավակիրառ գործունեության ընթացքում պաշտոնատար անձը պետք է շատ կարճ ժամանակահատվածում եզրահանգումներ անի հիմնվելով մասնագիտագիտասեփական գաղափարական համակարգի և մասնագիտական գիտելիքների պաշարի վրա: Ենթադրվում է, որ իրավակիրառ պաշտոնատար անձը գոնե նվազագույն կերպով պետք է ծանոթ լինի վերոթվարկված սկզբունքներին, վեր հանի այն բոլոր գաղափարները, որոնք ընկած են նորմատիվ իրավական ակտի հիմքում, կատարի վերջնական վերլուծություն և ունակ լինի ձևակերպել որպես իրավակիրառ գործունեության արդյունք նորմատիվ իրավական ակտ՝ համապատասխան իրավական սկզբունքներին: Հաշվի առնելով վերոգրյալը կարելի է առաջարկել իրավակիրառ մարմիններին՝ մասնավորապես դատվորներին, կոնկրետ գործերի քննման շրջանում առաջնորդվել և դատական որոշումները ընդունել հիմնվելով իրավական սկզբունքների վրա, քանի որ իրավական սկզբունքների օգնությամբ և միջոցով ընդունված դատական ակտերը առավել իրավաչափ բնույթ կունենան: Ենթադրվում է նաև, որ, այնուամենայնիվ, իրավունքի ամբողջական կամ մասնակի նորմատիվ ամրագրումը ճիշտ է, քանզի նման մոտեցումը թույլ կտա բարելավել իրավական համակարգը, դարձնելով այն ավելի գործուն և կբարձրացնի իրավապահ և իրավակիրառ մարմինների գործունեության արդյունավետությունը:

- Հաջորդ գլխավոր հիմնախնդիրը, որին հանդիպում ենք իրավունքի սկզբունքների իրավակիրառման գործընթացում, հանդիսանում է իրավունքի սկզբունքի վերաբերյալ ոչ հստակ կամ միմյանց հակասող սահմանադրական վերահսկողություն իրականացնող մարմինների /Սահմանադրական դատարան/

և պետական այլ մարմինների կողմից միևնույն իրավունքի սկզբունքի վերաբերյալ տրված մեկնաբանությունները: Այս պարագայում կարող ենք կրկին մեղքը բարդել իրավաստեղծ մարմնի վրա, սակայն արդարացիորեն պետք է նշել, որ ոչ բոլոր դեպքերում է օրենսդիր մարմնի ներկայացուցիչների միջև կայանում կոնսենսուս միևնույն սկզբունքի վերաբերյալ: Որպես օրինակ դիտարկենք օրինականության ընդհանուր իրավական սկզբունքը: Պետության և իրավունքի տեսության մեջ ոչ միանշանակ է ընկալվում օրինականության սկզբունքը: Իրավագետների մի խումբ, կարծում է, որ այն մոտեցումը, թե բոլոր նորմատիվ իրավական ակտերը պետք է համապատասխանեն օրինականության սկզբունքին, օբյեկտիվ առումով իջեցնում է օրենքների դերը նորմատիվ իրավական ակտերի համակարգում: Օրենքը կրում է այնպիսի հատկանիշներ, որոնք հատուկ են միմիայն օրենքին, որով էլ պայմանավորված օրենքը համարվում է բարձրագույն իրավաբանական ուժ ունեցող իրավական ակտ՝ նորմատիվ իրավական ակտերի հիերարխիկ համակարգում:

ՀՀ Սահմանադրական դատարանը վերլուծելով իրավակիրառ պրակտիկայում առկա հիմնախնդիրներն արձանագրել է, որ

(...) Սահմանադրական դատարանը գտնում է, որ այլ նորմատիվ, ինչպես նաև անհատական իրավական ակտերով չեն կարող ամրագրվել կամ սահմանափակվել իրավունքներ կամ իրավունքի սահմանափակումներ, իսկ անհատական իրավական ակտերով, որպես իրավունքի կիրառման ակտեր կարող են ընդամենը կիրառվել իրավունքի սահմանափակումներ:¹⁷⁶

Օրենսդրական կարգավորման մակարդակում այս հասկացությունները պետք է հստակ և ճշգրիտ ձևով ամրագրվեն՝ չաղավաղելով իրավակարգավորման բովանդակությունը: Սահմանադրական դատարանը նկատի է առնում, որ քննության առարկա օրենքի իրավակարգավորման առարկան ոչ թե իրավունքի սահմանումը կամ սահմանափակումն է, այլ օրենքով նախատեսված սահմանափակման կիրառումը:¹⁷⁷

¹⁷⁶ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրական դատարանի 2016թ. մարտի 16-ի թիվ 257 որոշումը:

¹⁷⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրական դատարանի 2014թ. փետրվարի 4-ի թիվ 1137 որոշումը:

«(...) Նման դիրքորոշման հիմքում ընկած հիմնավորումների վերաբերյալ սահմանադրական դատարանն արձանագրում է հետևյալը, որ Սահմանադրությամբ հռչակված իրավական պետության կարևորագույն տարրերից է օրինականության սկզբունքը, որը ենթադրում է նաև, որ իրավական ակտերը պետք է համապատասխանեն իրավական որոշակիության պահանջներին և գործողության մեջ դրվեն օրենքով սահմանված կարգով ու ժամկետներում՝ իրավունքի բոլոր սուբյեկտների, այդ թվում՝ պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու նրանց պաշտոնատար անձանց կողմից այդ ակտերի պահանջների պարտադիր կատարման պայմանով:¹⁷⁸

Ն. Վ. Վիտրուկը գտնում էր, որ օրինականության սկզբունքը ենթադրում է միայն ու միայն օրենքի կատարում:¹⁷⁹ Սակայն պետք է նշել, որ օրինականության սկզբունքի ուղղակի ամրագրումը օբյեկտիվ առումով չի կարող ապահովել օրենքի համապարտադիրության հատկանիշը: Օրինականության սկզբունքի ուղղակի ամրագրումը այդ հատկանիշի ապահովման մեխանիզմներից ընդամենը մեկն է: Քանի որ, իրավակիրառ մարմինը օրենքի համապարտադիրության հատկանիշի վրա հիմնվելով է իրավակիրառ գործունեության արդյունքում ընդունում նորմատիվ իրավական ակտ: Օրինականության սկզբունքի ամրագրումը և կիրառումն են օրենքին հաղորդում համապարտադիրության հատկանիշ, առանց դրա օրենքը կկորցնեք իրեն յուրահատուկ դարձնող նորմատիվ ակտի էությունը և արդյունքում պետությունը չէր կարող իրականացնել իրեն հատուկ իրավական կարգավորման գործառույթը: Բացի այդ, առանց օրինականության սկզբունքի ամրագրման կստացվեր, որ պետության կողմից ընդունելի պահանջները միայն ու միայն բարի կամքի և ոչինչ չպարտադրող դրսևորումներ են: Իրավական կարգավորման բոլոր բաղադրիչները կրում են համապարտադիրության հատկանիշ, հետևաբար օրինականության սկզբունքը ուղղենիշ է ոչ միայն օրենքի կիրառման գործընթացում, այլ նաև ցանկացած նորմատիվ իրավական ակտի կիրառման համար: Այլապես կստացվեր այնպես, որ իրավակիրառ մարմինների ընդունած իրավական ակտերը հնարավոր կլինեք չկատարել, իսկ իրավախախտների գործողությունները անտեսել՝ դրանք ուղղակի համարելով

¹⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷⁹ Տե՛ս **Витрук Н.В.**, Общая теория правового положения личности, М., Норма, 2008, с.301-305:

սահմանադրական նորմի խախտում: Այս սկզբունքի հիմնախնդիրներից է հանդիսանում նաև այն, թե որո՞նք են համարվում օրինականության սուբյեկտներ: Օրինականության սկզբունքի սուբյեկտներ են համարվում՝ իրավունքի բոլոր սուբյեկտները, թե՛ միայն պաշտոնատար անձինք:

Տեսաբանների մի խումբը գտնում է, որ պաշտոնատար անձի կողմից օրինականության սկզբունքին չհետևելու վտանգավորության աաստիճանը չպետք է հավասարացնել քաղաքացու կողմից օրինականության սկզբունքին չհետևելու վտանգավորության աստիճանի հետ: Այս դեպքում բնականաբար քաղաքացիները չեն ազատվում իրավանաբական պատասխանատվությունից, բայց փոխարենը պաշտոնատար անձը համարվում է օրինականության սկզբունքի պահպանման հիմնական երաշխավորը: Այս հանգամանքով է պայմանավորված որպես օրինականության սկզբունքի կիրառման հիմնական սուբյեկտ համարել պաշտոնատար անձանց: Հակադիր տեսակետի կողմնակիցները գտնում են, որ օրինականության սկզբունքը հանդիսանում է համապարտադիր և համընդհանուր սկզբունք, որին պետք է հետևեն, թե՛ պաշտոնատար անձինք, թե՛ քաղաքացիները: Այս կապակցությամբ Մ.Ս. Ստրոգովիչը կարծում էր, որ օրինականության սկզբունքը մեկն է և պարտադիր է բոլորի համար: Ելնելով իրավահավասարության իրավական սկզբունքի բովանդակային էությունից, որ բոլորը հավասար են օրենքի և դատարանի առաջ, կարելի է ասել, որ սխալ կլիներ այն, որ օրինականության սկզբունքին հետևեին միայն պաշտոնատար անձինք, քանի որ օրինականության սկզբունքի հիմնական առաքելությունը հանդիսանում է իրավական կարգավորումը: Իսկ եթե այս սկզբունքը պարտադիր լիներ միայն պաշտոնատար անձանց համար, ապա կկորցներ իր յուրահատուկ լինելու հատկանիշը: Ամփոփելով վերոգրյալը կարելի է ասել, որ օրինականության սկզբունքը պետական պաշտոնատար անձանց, հասարակական կազմակերպությունների, իրավաբանական անձանց, անհատների կողմից իրականացվող գործողությունների համապատասխանեցումն է օրենքի տառին:

- Հաջորդ հիմնախնդիրը իրավակիրառ պրակտիկայում, այն է որ իրավակիրառ մարմինների կողմից գործերի լուծման ընթացքում իրավունքի սկզբունքներին հղում անելը ոչ միշտ է արդիական: Այս դեպքում այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ

կամ իրավակիրառ մարմինները ցանկություն չունեն բացահայտելու իրավունքի սկզբունքների էությունը իրենց գործունեության շրջանակներում կամ էլ գլխի չեն ընկնում, որ հնարավոր է իրավակիրառ գործունեության ընթացքում կիրառել որևէ իրավունքի սկզբունք, քանի որ չունեն անհրաժեշտ մասնագիտական գիտելիքներ: Նման օրինակ է դատավորների վարքագիծը: Վերջիններս շատ հաճախ իրենց կողմից ընդունված դատական ակտերը հիմնավորում են որևէ նորմատիվ իրավական ակտով, այլ ոչ թե հատուկ իրավական սկզբունքներով և քանի որ ոչ միշտ է իրավունքի սկզբունքը ամրագրվում նորմատիվ իրավական ակտում, ուստի հենց այդ հանգամանքից ելնելով շատ հաճախ դատական որոշումները չեն համապատասխանում իրավունքի սկզբունքների բովանդակային էությանը: Այս խնդրին է անդրադարձել Սահմանադրական դատարանը.

«(...) հանրային իշխանության մարմինները և պաշտոնատար անձինք պետք է Սահմանադրական դատարանի որոշումների կատարումը երաշխավորեն դրանց ամբողջության մեջ, հաշվի առնելով ոչ միայն որոշման եզրափակիչ մասը, այլև պատճառաբանական մասում շարադրված իրավական դիրքորոշումները, որոնք սահմանադրական իրավունքի աղբյուր են և իրենց բնույթով հանդիսանում են սահմանադրական դրույթների պաշտոնական մեկնաբանություն»¹⁸⁰

Պետք է նշել նաև այն փաստը, որ ի տարբերություն իրավապահ մարմինների՝ դատավորների մասնագիտական գիտելիքները և հմտությունները շատ ավելին են, ուստի վերջիններիս կողմից առանց իրավունքի սկզբունքների հենքի ընդունել դատական որոշումներ՝ մեղմ ասած կոպիտ սխալ է:

- Հաջորդ հիմնական խնդիրը, որը ծագում է իրավունքի սկզբունքների իրավակիրառ գործունեության ընթացքում, դա այն է, որ իրավունքի սկզբունքները չեն համարվում իրավակիրառ մարմինների համար իրավունքի լիարժեք աղբյուր: Սակայն հետազոտության ընթացքում պարզ դարձավ, որ իսկապես ՀՀ-ում իրավունքի սկզբունքները, նույնիսկ հեղինակավոր իրավագետների կողմից չեն ներառվում իրավունքի լիարժեք աղբյուրների համակարգում՝ որպես իրավունքի ինքնուրույն աղբյուրի տեսակ: Սակայն

¹⁸⁰ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրական դատարանի 2015թ. 22 դեկտեմբերի թիվ 1249 որոշումը:

արտասահմանյան բազմաթիվ երկրներում իրավունքի աղբյուրները մտնում են իրավունքի աղբյուրների համակարգում: Սրանով է պայմանավորված այն խնդիր, որ իրավակիրառ մարմինը եթե նույնիսկ ցանկություն ունենանա իրավակիրառ գործունեության արդյունքում ընդունել իրավաչափ որոշում՝ համապատասխան իրավական սկզբունքին, ապա կարող է հանդիպել լուրջ խնդիրների: Ուստի այստեղ պետք նշել այն հանգամանքը, որ իրավունքի սկզբունքների գործուն և ճկուն լինելը կախված է ոչ միայն իրավակիրառ մարմինների գործունեությունից, այլ նաև իրավաստեղծ մարմնից: Քանի որ հենց իրավաստեղծ մարմինն է իրավունքի սկզբունքին հաղորդում նորմատիվ բնույթ և օրենքով ապահովում նրա գործունեության մեխանիզմները:

ՀՀ Սահմանադրական դատարանը ՍԴՈ-652 որոշմամբ¹⁸¹ իրավական դիրքորոշումների բովանդակությունը սահմանափակել է սահմանադրական նորմի պաշտոնական մեկնաբանության շրջանակներով, նշելով, որ «Սահմանադրական դատարանն իր որոշման մեջ Սահմանադրության նորմի իրավական բովանդակության բացահայտման կամ օրենքի նորմի սահմանադրական բովանդակության բացահայտման միջոցով ձևակերպում է իր իրավական դիրքորոշումը, որը պարտադիր բնույթ ունի ինչպես իրավակիրառողների, այնպես էլ իրավաստեղծ բոլոր մարմինների համար: Հետևաբար, Սահմանադրության մեկնաբանման, վիճարկվող իրավանորմի (նորմատիվ ակտի) սահմանադրաիրավական բովանդակության բացահայտման նպատակով իրավավերլուծությունը և համապատասխան եզրահանգումներն օբյեկտիվորեն հիմնավորվում ու շարադրվում են Սահմանադրական դատարանի որոշման ոչ միայն եզրափակիչ, այլ՝ հատկապես պատճառաբանական մասում, տրամաբանորեն միասնական ու համակարգված ձևով ապահովելով դրանց որոշակիությունն ու միակերպ ընկալումը»:¹⁸²

¹⁸¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրական դատարանի 2006թ. հոկտեմբերի 18-ի թիվ 652 որոշումը:

¹⁸² Տե՛ս նույն տեղում:

3.3 Իրավունքի սկզբունքների իրացման հիմնահարցերը դատական

պրակտիկայում

Ատենախոսության նախորդ ենթագլուխներում կատարված հետազոտական աշխատանքներից պարզ դարձավ, որ իրավունքի սկզբունքները, բացի իրավունքի իրավաստեղծ և իրավակիրառ գործընթացներում ի հայտ եկած հիմնախնդիրներից, նաև դատական պրակտիկայում են բախվում որոշակի բարդությունների: Իրավունքի սկզբունքների դատական մեկնաբանման խնդրի հետ կապված հարցերը գտնվում են տեսաբան և պրակտիկ իրավաբանների ուշադրության կենտրոնում: Դատավարական իրավունքի զարգացումների միտումներից ելնելով կարելի է ասել, որ իրավունքի սկզբունքներից է կախված դատարանների գործունեության ժողովրդավարացումը և հումանիստականացումը: Դատական պրակտիկայի ընթացքում դատավորների կողմից ընդունված որոշումները հայտնի են որպես դատական նախադեպեր: Դատական նախադեպերը հանդիսանում են ոչ թե իրավաբան-գիտնականների, այլ պրակտիկ իրավաբանների կողմից ընդունված որոշումներ՝ իրավահարաբերությունների ընթացքում ի հայտ եկած հակասությունների և վեճերի լուծումների վերաբերյալ:

Իրավունքի սկզբունքների դերի կարևորությունը դատական պրակտիկայում պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ դրանց շնորհիվ անհատը գործի ելքը կանխորոշելու հնարավորություն է ստանում, քանի որ իրավունքի սկզբունքները, որպես կանոն ընկած են յուրաքանչյուր դատական որոշման հիմքում և հանդիսանում են առավել կայուն և հիմնարար գաղափարներ:

Գործող օրենսդրության միջոցով, երբ իրավունքի սկզբունքի հստակ ամրագրումը դիտվում է որպես քաղաքացուն տրված հնարավորություն մոտավոր կերպով կանխատեսել գործի ելքը, ապա խնդիրը է առաջանում, երբ իրավունքի սկզբունքը չի ունենում ամրագրում օրենքում: Դատավորները դատական գործեր քննելիս և որոշումներ ընդունելիս առաջնորդվում են նաև այն հիմնարար սկզբունքներով, որոնք հնարավոր է ամրագրված չլինեն նորմատիվ իրավական ակտերում: Այսպիսի հիմնախնդիրը արդիական է այնքանով, որ տեսականորեն կարող ենք պատկերացնել, որ օրենքը մանրամասն կերպով կարող է կարգավորել դատաիրավական

հարաբերությունները իրավունքի սկզբունքների ամրագրումով, բայց իրավունքի սկզբունքները լինելով հիմնավոր, բայց ոչ քարացած իրավական երևույթներ, հնարավորություն են տալիս իրավակիրառ մարմինն դատական պրակտիկայում այս կամ այն նորմը մեկնաբանել արդի հասարակական պահանջմունքներին համահունչ: Իրականում օրենսդիր մարմինը չի կարող սահմանել այնպիսի օրենսդրական մեխանիզմներ, որոնք ամբողջական կերպով կկարգավորեն դատական պրակտիկայի ընթացքում դատավորների կողմից կոնկրետ գործեր քննելիս արդարադատության հետ կապված հարցերը: Ուստի իրավունքի սկզբունքների մեկնաբանման և կիրառման պատասխանատվությունը այս պարագայում տրվում է դատավորներին:

Իրավունքի սկզբունքների դերի կարևորությունը դատական պրակտիկայում պայմանավորված է հետևյալ հանգամանքներով՝

- դատավորը բարձրացնում է ընդունված դատական ակտի պատճառաբանվածության աստիճանը և հիմնավորվածությունը դատական որոշումների ընդունման ընթացքում իրավունքի սկզբունքները դիտարկվելով որպես ելակետային գաղափարներ,

- իրավունքի սկզբունքների կիրառումը դատական պրակտիկայում նվազեցնում է երկակի ստանդարտներով առաջնորդվելու հնարավորությունը,

- իրավունքի սկզբունքների օգնությամբ և միջոցով դատական պրակտիկայում բարձրանում է դատական որոշումների ելքը կանխորոշելու հնարավորություն աստիճանը,

- դատարանների կողմից իրավունքի սկզբունքները՝ որպես իրավունքի աղբյուր ճանաչելը, ապահովում է իրավական համակարգի զարգացումը և ստեղծում է մարդու իրավունքների ու հիմնարար ազատությունների անարգել իրականացման համար երաշխիքներ,

- իրավունքի սկզբունքներով հիմնավորված դատական նախադեպերը բարձրացնում են դատական ակտերի հեղինակությունը և արդյունավետությունը:

Թվարկված բոլոր հատկանիշները բնականաբար նպաստում են դատական պրակտիկայի զարգացմանը և արդիականացմանը, սակայն իրավունքի սկզբունքները

դատական պրակտիկայում բախվում են մի շարք խնդիրների: Փորձենք անդրադառնալ դրանցից մի քանիսին.

- ոչ բոլոր իրավունքի սկզբունքներն են, որպես կանոն, սահմանադրական և օրենսդրական համակարգում ստանում նորմատիվ իրավական ամրագրում: Փորձենք նշել այս խնդրի առաջացման հիմնական պատճառները: Իրավաբան գիտնականների մոտ չկա միանշանակ մոտեցում ոչ միայն իրավական սկզբունքների բովանդակային էության վերաբերյալ, այլ նաև իրավաբանական գրականության մեջ բազմաթիվ են այն մոտեցումները, երբ քննարկվում է այն հարցը, թե արդյո՞ք արժի այս կամ այն իրավագիտական մեկնաբանությունը վերագրել որևէ իրավական սկզբունքի, կամ արդյո՞ք իրավական սկզբունքը պետք առհասարակ ունենա նորմատիվ իրավական ամրագրում: Եթե առաջնորդվենք այն գաղափարախոսությամբ, որ իրավական սկզբունքները պետք է չստանան նորմատիվ ամրագրում, քանի որ դրանք լինելով հիմնարար գաղափարներ իրականում կազմում են հենց իրավունքի ողջ էությունը, ապա ենթադրվում է, որ դատավորը նվազագույն կերպով պետք է ծանոթ լինի իրավական բոլոր սկզբունքներին՝ անկախ դրանց ամրագրված լինելու հանգամանքից, վեր հանի այն բոլոր գաղափարները, որոնք ընկած են տվյալ իրավական սկզբունքի հիմքում, կատարի վերջնական վերլուծություն և ընդունի վերջնական դատական ակտ՝ հիմք դնելով իրավական սկզբունքները: Հաշվի առնելով վերոգրյալը կարելի է առաջարկել դատավորներին, կոնկրետ գործերի քննման ընթացքում առաջնորդվել և դատական որոշումներ ընդունել հիմնվելով իրավական սկզբունքների վրա, քանի որ իրավական սկզբունքների օգնությամբ և միջոցով ընդունված դատական ակտերը առավել իրավաչափ բնույթ կունենան: Սակայն որքան էլ պահանջվի դատավորներից դատական որոշման հիմքում դնել իրավական սկզբունքը, այնուամենայնիվ ճիշտ է այն մոտեցումը, որ իրավունքի սկզբունքը պետք է ստանա ամբողջական կամ մասնակի նորմատիվ ամրագրում, քանի որ նորմատիվ իրավական ամրագրում ստացած իրավական սկզբունքը կբացառի դատավորների կողմից երկակի ստանդարտներով առաջնորդվելու կամայականությունը,

կբարելավելի իրավական համակարգը և կբարձրացնի դատարանների գործունեության արդյունավետությունը:

- Հաջորդ խնդիրը, որին հանդիպում են իրավունքի սկզբունքները դատական պրակտիկայում, դա իրավունքի սկզբունքի վերաբերյալ թերի կամ միմյանց հակասող տարբեր պետական մարմինների կողմից միևնույն իրավունքի սկզբունքի վերաբերյալ մեկնաբանությունների հիմնախնդիրն է: Իրավական նորմի մեկնաբանման իրավասություն ունեցող մարմինների կողմից, սովորաբար իրավական նորմը մեկնաբանվում է տառացիորեն, այսինքն իրավական նորմի տեքստին համապատասխան:¹⁸³

- Հաջորդ հիմնախնդիրը, որը ի հայտ է գալիս դատական պրակտիկայում, այն է որ դատավորների կողմից դատական գործերի լուծման ընթացքում իրավունքի սկզբունքները որպես իրավունքի լիարժեք աղբյուր համարելը ոչ միշտ է արդիական: Այս պարագայում ստեղծվում է այնպիսի իրավիճակ, որ դատավորները չեն բացահայտում իրավունքի սկզբունքների էությունը և արդյունքում կայացվում է ոչ իրավաչափ դատական ակտ: Դատավորների նմանօրինակ վարքագիծը պայթունավտանգ է այն իմաստով, որ վերջիններս շատ հաճախ իրենց կողմից ընդունված դատական ակտերը հիմնավորում են որևէ նորմատիվ իրավական ակտով, այլ ոչ թե հատուկ իրավական սկզբունքներով և քանի որ ոչ միշտ է իրավունքի սկզբունքը ամրագրվում նորմատիվ իրավական ակտում, ուստի հենց այդ հանգամանքից ելնելով շատ հաճախ դատական որոշումները չեն համապատասխանում իրավունքի սկզբունքների բովանդակային էությանը: Պետք է առանձնացել այն հանգամանքը, որ ի տարբերություն իրավակիրառ այլ մարմինների դատավորների մասնագիտական գիտելիքները և հմտությունները շատ ավելի են, ուստի վերջիններիս կողմից առանց իրավունքի սկզբունքների հենքի ընդունել դատական որոշումներ մեղմ ասած կոպիտ սխալ է:

Իրավունքի սկզբունքների կիրառման ընթացքում առաջարկում ենք դատական պրակտիկայում ի հայտ եկած վերոհիշյալ խնդիրների լուծման հնարավոր մեխանիզմների հետևյալ տարբերակները՝

¹⁸³ Տե՛ս 2002 թվականի ապրիլի 3-ի ՀՕ-320 ՀՀ օրենքը **Իրավական ակտերի մասին**, հոդված 86:

1. Դատական պրակտիկայի օրինականությունը: Սա ենթադրում է հետևյալը, որ դատավորները դատական որոշումներ ընդունելու ընթացքում պետք է առաջնորդվեն ոչ միայն նորմատիվ իրավական ակտերի պահանջներով, այլ նաև դատական որոշումները բխեցվեն համընդհանուր իրավական սկզբունքների բովանդակությունից:

2. Դատական մարմինների կողմից կիրառվող իրավական նորմերի, այդ թվում իրավունքի սկզբունքների միասնությունը: Այս մեխանիզմի կամ պահանջի էությունը ուղղակի իմաստով բխում է օրինականության կանոնների պահանջի կատարումից: Իրավական նորմերի կիրառման միասնությունը ենթադրում է, որ նմանատիպ հանգամանքներում քննվող դատական գործերի լուծման հիմքում պետք է ընկած լինեն միևնույն նորմերը, կամ այլ կերպ ասած միևնույն իրավական սկզբունքները:

3. Դատական որոշումների ընդունման հիմնավորվածությունը: Սա ենթադրում է, որ դատավորի կողմից վերջնական դատական ակտի կայացման հիմքը պետք է կազմեն լիարժեք կերպով ուսումնասիրված և վերլուծված ապացույցները և փաստական հանգամանքները:

4. Դատավորների կողմից նորմերի կիրառման արդարության պահանջը: Սա նշանակում է, որ դատավորի կողմից ընդունված դատական ակտը պետք է ընդունվի նաև բարձր իրավագիտակցություն ունեցող հասարակության կողմից: Այսինքն ևս մեկ անգամ ամրապնդվում է այն հանգամանքը, որ դատավորը դատական որոշման հիմքում պետք է դնի ոչ միայն նորմատիվ իրավական ակտը, այլ նաև այն իրավական սկզբունքները, որոնք ընդունելի են բարձր իրավագիտակցություն ունեցող հասարակության կողմից:

5. Դատավորների կողմից իրավունքի սկզբունքների օբյեկտիվ կիրառումը նույնպես կարևոր նախապայման է դատական պրակտիկայում իրավունքի սկզբունքների լիարժեք իրացման համար: Սա նշանակում է, որ դատավորը ընդունված դատական ակտի հիմքում պետք է դնի ճիշտ ընտրված իրավունքի սկզբունք, որը հնարավորություն կտա խուսափել հնարավոր կամայականություններից:

6. Դատական որոշումների արդյունավետությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ իրավական նորմերի և իրավական սկզբունքների կենսագործման միջոցով անհատը և հասարակությունը հասնում են իրավունքի էության

բովանդակության լիարժեք բացահայտմանը: Բնականաբար դատական ակտերի արդյունավետությանը հասնելը երկար ժամանակ է պահանջում, ուստի որքան շուտ դատական պրակտիկայի որոշումները սկսեն ամբողջական կերպով խարսխվել իրավունքի սկզբունքների վրա, այնքան շուտ հնարավոր կլինի հասնել դատական որոշումների արդյունավետությանը:

7. Դատական պրակտիկայի ընթացքում ընդունված որոշումների կատարելագործվածությունը: Դատական պրակտիկայի ընթացքում ընդունված դատական որոշումները կատարյալ են այնքանով, որքանով որ հիմնվում են իրավունքի սկզբունքների վրա: Սա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ի տարբերություն իրավական նորմերի, իրավունքի սկզբունքները ավելի հիմնարար և կայուն գաղափարներ են, որոնք ձևավորվել են հասարակական իրավական պահանջմունքների և իրավական պրակտիկայի զարգացումների արդյունքում:

Վերոհիշյալ տեսական մտահղացումների համատեքստում փորձենք վերլուծել ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի պրակտիկայում իրավական սկզբունքների կոնկրետ դրսևորումները, հատկապես քրեական գործերով: Այս առումով պետք է նշել, որ թե քրեաիրավական տեսության մեջ և թե իրավակիրառ պրակտիկայում խնդիրներ են առաջանում քրեական օրենսդրության բացահայտման առումով: Այդ պատճառով ՀՀ Վճռաբեկ դատարանն անդրադարձել է նշված խնդիրների պարզաբանմանը, մասնավորապես՝

- օրինականության
- արդարության և պատասխանատվության անհատականացման սկզբունքներին:

Օրինականության սկզբունքը ամրագրված է ՀՀ փոփոխված Սահմանադրության 6-րդ հոդվածում, որում մասնավորապես նշված է, որ «1. Պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններն ու պաշտոնատար անձինք իրավասու են կատարելու միայն այնպիսի գործողություններ, որոնց համար լիազորված են Սահմանադրությամբ կամ օրենքներով:

2. Սահմանադրության և օրենքների հիման վրա և դրանց իրականացումն ապահովելու նպատակով Սահմանադրությամբ նախատեսված մարմինները կարող են օրենքով լիազորվել ընդունելու ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտեր:

Լիազորող նորմերը պետք է համապատասխանեն իրավական որոշակիության սկզբունքին:

3. Օրենքները և ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտերն ուժի մեջ են մտնում օրենքով սահմանված կարգով հրապարակվելուց հետո»¹⁸⁴:

Օրինականությունը որպես սահմանադրական սկզբունք՝ գործում է իշխանության երեք ճյուղերում, այդ թվում արդարադատության ոլորտում կոնկրետ գործեր քննելու ընթացքում: Օրինականության սկզբունքին բազմիցս անդրադարձել է ՀՀ Վճռաբեկ դատարանն իր նախադեպային բնույթի որոշումներում:

Օրինականության սկզբունքի պարզաբանմանը ՀՀ Վճռաբեկ դատարանն անդրադարձել է անձի կողմից երկու կամ ավելի հանցանք կատարելու դեպքում համաներման կիրառման օրինակով՝ Վարուժան Գազիկի Ավետիսյանի գործով 2011 թ. հոկտեմբերի 20-ին կայացված թիվ ՍԴ3/0013/01/11 որոշմամբ¹⁸⁵ որում՝ Վ.Ավետիսյանի կարևորվում է օրինականության սկզբունքի անշեղորեն պահպանումը իրավակիրառ (դատական պրակտիկայում):

Անձը չի կարող ենթարկվել պատասխանատվության այնպիսի արարքի համար, որն իրավական որոշակիության չափանիշին բավարարող եղանակով նախատեսված չէ գործող օրենքով: Անձը չի կարող ենթարկվել նաև այնպիսի պատժի, որը նախատեսված չէ գործող օրենքով: Այսպես, ՀՀ փոփոխված Սահմանադրության սահմանված է, որ «Ոչ ոք չի կարող դատապարտվել այնպիսի գործողության կամ անգործության համար, որը կատարման պահին հանցագործություն չի հանդիսացել: Չի կարող նշանակվել ավելի ծանր պատիժ, քան այն, որը ենթակա էր կիրառման հանցանք կատարելու պահին: Արարքի պատժելիությունը վերացնող կամ պատիժը մեղմացնող օրենքն ունի հետադարձ ուժ»:

Այսպես, ՀՀ փոփոխված Սահմանադրություն 72-րդ հոդվածում նշված է, որ «Ոչ ոք չի կարող դատապարտվել այնպիսի գործողության կամ անգործության համար, որը կատարման պահին հանցագործություն չի հանդիսացել: Չի կարող նշանակվել ավելի ծանր պատիժ, քան այն, որը ենթակա էր կիրառման հանցանք կատարելու պահին:

¹⁸⁴ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն /ընդունված 1995թ.հուլիսի 5-ին, Հանրաքվե, 2015թ. Դեկտեմբերի 6-ի փոփոխություններով /հոդված 6:

¹⁸⁵ Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարանի որոշումների գիտագործնական մեկնաբանություններ, Երևան, 2013, էջ 11:

Արարքի պատժելիությունը վերացնող կամ պատիժը մեղմացնող օրենքն ունի հետադարձ ուժ»:¹⁸⁶

(«Nullum crimen, nulla poena sine lege» սկզբունքին ՀՀ վճռաբեկ դատարանն անդրադարձել է նաև Ե. Մելքոնյանի գործով որոշման մեջ (տե՛ս Երվանդ Ռաֆիկի Մելքոնյանի գործով ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2011թ. մայիսի 11-ի թիվ ԵՇԴ/0090/01/10 որոշումը)¹⁸⁷ սահմանելով, որ «Nullum crimen, nulla poena sine lege» սկզբունքից հետևում է, որ ցանկացած հանցագործություն և պատիժ պետք է հստակ ամրագրված լինի օրենքով: Այդ օրենքը չի կարող տարածական մեկնաբանվել և չի կարող կիրառվել անալոգիայով:

Թե՛ ՀՀ քրեական օրենսգրքի և թե՛ ՀՀ վճռաբեկ դատարանի նշված որոշումներում արտացոլվում է «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» եվրոպական կոնվենցիայի 7-րդ հոդվածում տեղ գտած հետևյալ ձևակերպումը. «Ոչ ոք չպետք է մեղավոր ճանաչվի որևէ գործողության կամ անգործության համար, որը կատարման պահին գործող ներպետական կամ միջազգային իրավունքի համաձայն քրեական հանցագործություն չի համարվել: Չի կարող նաև նշանակվել ավելի ծանր պատիժ, քան այն որը կիրառելի է եղել քրեական հանցագործության կատարման պահին»:

Ներկայացված դրույթները վերլուծության են ենթարկվել ինչպես քրեական իրավունքի և դատավարության տեսության մեջ¹⁸⁸, այնպես էլ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի վճիռներում:¹⁸⁹

Դատական պրակտիկայում իրավացիորեն նշվում է, որ քրեական օրենքի բովանդակությունը պետք է ընկալվի դրա տեքստին խիստ համապատասխան:¹⁹⁰ Ուստի իրավակիրառ մարմինները քրեական օրենքը պետք է մեկնաբանեն միայն

¹⁸⁶ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն /ընդունված 1995թ. հուլիսի 5-ին, Հանրաքվե, 2015թ. Դեկտեմբերի 6-ի փոփոխություններով /հոդված 72/:

¹⁸⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարանի որոշումների գիտագործնական մեկնաբանություններ, Երևան, 2013, էջ 14:

¹⁸⁸ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության քրեական իրավունքը: Ընդհանուր մաս: Երևան, ԵՊՀ, 2012, էջ 18-29: Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարություն: Ընդհանուր մաս: Երևան, ԵՊՀ, 2006, էջ 121-147:

¹⁸⁹ Տե՛ս Էլիսթեր Մոուրեյ: Գործեր և նյութեր: Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա: Երկրորդ հրատ., Երևան, «Բավիդ», 2010:

¹⁹⁰ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարանի որոշումների գիտագործնական մեկնաբանություններ: Հատոր 1, Երևան, 2011թ., էջ 50-53:

իրենց իրավասությունների շրջանակներում և օրենքի տեքստին խիստ համապատասխան:¹⁹¹

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքով ևս հավաստվել է, որ հանցագործության առկայությունը ևս հավաստվել է, որ հանցագործության առկայությունը որոշվում է և դրա համար պատիժ է նշանակվում բացառապես օրենքի հիման վրա: Կոկկինասկին ընդդեմ Հունաստանի գործով վճռում Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը դիրքորոշում է հայտնել այն մասին, որ «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին է եվրոպական կոնվենցիայի 7-րդ հոդվածի 1-ին կետը նախատեսված չէ միայն այն բանի համար, որ արգելվի ի վնաս մեղադրյալի հետադարձության կարգով քրեական օրենքի կիրառումը: Այն, ընդհանուր առմամբ, ամրագրում է, որ միայն օրենքը կարող է սահմանել հանցանքը և նախատեսել պատիժը. «Nullum crimen, nulla poena sine lege», ինչպես նաև այն սկզբունքը, որ քրեական օրենքը չպետք է ի վնաս մեղադրյալի տարածական մեկնաբանության ենթարկվի, այսինքն՝ կիրառվի անալոգիայով» (տե՛ս KOKKINAKIS v GREECE, 1993 թ. մայիսի 25-ի վճիռը, գանգատ թիվ 14307/88, կետ 52):

Գ.-ն ընդդեմ Ֆրանսիայի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը սահմանել է, որ «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» եվրոպական կոնվենցիայի 7-րդ հոդվածի 1-ին մասն ամրագրում է, որ միայն օրենքով կարող է որոշվել, թե որ արարքներն են համարվում հանցագործություն, և ինչ պատիժներ են նախատեսվում դրանց կատարման համար (տե՛ս G. v FRANCE, 1995 թ. սեպտեմբերի 27-ի վճիռը, գանգատ թիվ 15312/89, կետ 24):

Ս. Ռ.-ն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության և Ս. Վ.-ն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործերով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանն արձանագրել է, որ «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին է եվրոպական կոնվենցիայի 7-րդ հոդվածում ամրագրված երաշխիքները, լինելով օրենքի գերակայության էական տարրեր, Կոնվենցիայի պաշտպանության համակարգում կայուն տեղ ունեն, և դա հատկապես ընդգծվում է այն փաստով, որ «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների

¹⁹¹Տե՛ս **Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարանի** որոշումների գիտագործնական մեկնաբանություններ: Հատոր 2, Երևան, 2013թ., էջ 33-37:

պաշտպանության մասին» եվրոպական կոնվենցիայի 15-րդ հոդվածի համաձայն՝ անգամ պատերազմի կամ արտակարգ դրության ժամանակ Կոնվենցիայի 7-րդ հոդվածից որևէ շեղում չի թույլատրվում:

«Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» եվրոպական կոնվենցիայի 7-րդ հոդվածը, ելնելով իր առարկայից ու նպատակից, պետք է այնպես մեկնաբանվի և կիրառվի, որպեսզի նախատեսի կամայական մեղադրման, դատապարտման և պատժման դեմ ուղղված արդյունավետ երաշխիքներ (տե՛ս C. R. v THE UNITED KINGDOM, 1995 թ. նոյեմբերի 22-ի վճիռը, գանգատ թիվ 20190/92, կետ 32, S.W. v THE UNITED KINGDOM, 1995 թ. նոյեմբերի 22-ի վճիռը, գանգատ թիվ 20166/92, կետ 34):

ՀՀ վճռաբեկ դատարանը Վ. Ավետիսյանի գործով որոշման մեջ, «Nullum crimen, nulla poena sine lege» սկզբունքի համատեքստում վերլուծության ենթարկելով համաներման ինստիտուտը, փաստել է, որ օրինականության սկզբունքի այն պահանջը, որ հանրորեն վտանգավոր արարքի քրեաիրավական այլ հետևանքները (տվյալ դեպքում համաներման ինստիտուտի կիրառման հիմքով հանցանք կատարած անձին քրեական պատասխանատվությունից կամ պատժից ազատելը) պետք է նախատեսված լինեն քրեական օրենքով, պահպանված է, քանի որ ՀՀ քրեական օրենսգրքի 82-րդ հոդվածը սահմանում է, որ «Հանցանք կատարած անձն օրենսդիր մարմնի կողմից ընդունվող Համաներման ակտով կարող է ազատվել քրեական պատասխանատվությունից, իսկ դատապարտյալը կարող է լրիվ կամ մասնակիորեն ազատվել ինչպես հիմնական, այնպես էլ լրացուցիչ պատժից, կամ պատժի չկրած մասը կարող է փոխարինվել ավելի մեղմ պատժատեսակով, կամ կարող է վերացվել դատվածությունը»:

Միաժամանակ ՀՀ վճռաբեկ դատարանը Վ.Ավետիսյանի գործով որոշման 16-րդ կետում արձանագրել է՝

«(...) համաներման կիրառման սահմանափակումները նախատեսված են Համաներման ակտով և պետք է պահպանվեն անվերապահորեն: Անվերապահորեն պետք է պահպանվեն Համաներման ակտում նախատեսված այն կանոնները, որոնք սահմանում են այն անձանց շրջանակը, ում նկատմամբ համաներումը կիրառելի չէ,

ինչպես նաև սահմանում են, թե հանցանք կատարած անձինք ինչ չափով պետք է օգտվեն համաներումից՝ պետք է արդյոք ազատվեն քրեական պատասխանատվությունից կամ պատժից, պետք է արդյոք պատիժը մեղմացվի, կամ դատվածությունը վերացվի: Այդ կանոններից շեղումները, այդ թվում՝ նախատեսված համաներման չկիրառումը կամ նախատեսվածից դուրս համաներման կիրառումը կարող են հանգեցնել օրինականության սկզբունքի խախտման և կամայականության, առաջացնել օրենքի ոչ միատեսակ կիրառություն(...):¹⁹²

Փաստորեն, ՀՀ վճռաբեկ դատարանը նշել է, որ օրինականության սկզբունքի պահպանման անհրաժեշտ նախադրյալ է քրեաիրավական հետևանքների որոշման առնչությամբ հստակությունը, օրենքի միատեսակ կիրառման ապահովումը:

Վերլուծության ենթարկելով ՀՀ քրեական, քրեական դատավարության օրենսգրքերը, ինչպես նաև «ՀՀ անկախության հռչակման 20-րդ տարեդարձի կապակցությամբ համաներում հայտարարելու մասին» ՀՀ Ազգային ժողովի 2011 թ. մայիսի 26-ի որոշման դրույթները՝ ՀՀ վճռաբեկ դատարանը փաստել է, որ համաներման կիրառելիությունը և համաներման կիրառման արդյունքում առաջացող իրավական հետևանքը, (քրեական գործի կարճում, պատժից ազատում, պատժաչափի չկրած մասի կրճատում և այլն) օրենսդիրը կատարած հանցագործությունների քանակից կախվածության մեջ չի դրել: Այլ կերպ ասած. եթե Համաներման ակտի համապատասխան դրույթներից բխում է, որ անձի նկատմամբ քրեական հետապնդում չպետք է հարուցել կամ իրականացնել, կամ անձը ենթակա է պատժից ազատման, ապա նրա կողմից կատարված արարքների թվաքանական ինքնին որևէ կեչա չի կարող խոչընդոտել համաներումը տառացի նշանակությամբ մեկնաբանելուն և կիրառելուն: Հանցագործությունների համակցության դեպքում համաներման կիրառման սահմանփակումն օրենսդիրը նախատեսել է միայն մեկ դեպքում՝ համաներում չկիրառելու հիմքում դնելով ոչ թե հանցանքների քանակական, այլ որակական կողմը, այսինքն՝ առկա է թեկուզ մեկ այնպիսի հանցագործություն, որի նկատմամբ համաներումը կիրառելի չէ:

¹⁹² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարանի որոշումների գիտագործնական մեկնաբանություններ: Հատոր 1, Երևան, 2011թ., էջ 51-53:

Միաժամանակ ՀՀ վճռաբեկ դատարանը Վ. Ավետիսյանի գործով որոշման մեջ փաստել է, որ՝

«(...) ՀՀ օրենսդրության մեջ առկա չէ այնպիսի կարգավորում, որն անձի կողմից մի քանի հանցագործություն կատարած լինելու դեպքում հանցանքների համակցության կանոնների կիրառության համար սահմանում է առաջնահերթություն Համաներման ակտի կիրառության նկատմամբ՝ պարտադրում է սկզբից կիրառել հանցանքների համակցություն կանոնները և դրանից հետո միայն քննարկել միայն Համաներման ակտի կիրառելիության հարցը(...)»:¹⁹³

Ավելին՝ ՀՀ վճռաբեկ դատարանը Վ. Ավետիսյանի գործով որոշման 19-րդ կետում հղում է կատարում ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 360-րդ հոդվածին, որը սահմանում է՝

1. Դատավճիռ կայացնելիս դատարանը ներկայացված հաջորդականությամբ լուծում է հետևյալ հարցերը (...)

7) ինչ պատիժ պետք է նշանակվի ամբաստանյալի նկատմամբ.

8) ամբաստանյալն արդյոք պետք է կրի իր նկատմամբ նշանակված պատիժը:(...)

2. Ամբաստանյալին մի քանի հանցանքներ կատարելու մեջ մեղադրելիս դատարանը սույն հոդվածի առաջին մասի 1-8-րդ կետերում նշված հարցերը լուծում է յուրաքանչյուր հանցագործության վերաբերյալ առանձին(...)»:¹⁹⁴

Վերոգրյալ դրույթի մեկնաբանությունից երևում է, որ երկու կամ ավելի հանցանք կատարած անձի նկատմամբ դատավճիռ կայացնելիս դատարանը պարտավոր է յուրաքանչյուր հանցագործության վերաբերյալ առանձին պատիժ նշանակել, ապա քննարկել, թե ամբաստանյալը պետք է արդյոք կրի պատիժը: Նշանակված յուրաքանչյուր պատիժը կրելու անհրաժեշտության վերաբերյալ հետևության հանգելուց հետո միայն դատարանը կարող է կիրառել հանցանքների համակցության կանոնները և որոշել անձի նկատմամբ նշանակվող վերջնական պատիժը:

ՀՀ վճռաբեկ դատարանի դիրքորոշման համաձայն՝ հանցագործությունների համակցության այն դեպքերում, երբ համաներմումը կիրառելի է անձի կատարած բոլոր

¹⁹³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարանի որոշումների գիտագործնական մեկնաբանություններ: Հատոր 1, Երևան, 2011թ., էջ 51-53:

¹⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում էջ 50-53:

հանցանքների նկատմամբ, դատարանը պարտվորեցված է Համաներման կտր կիրառել յուրաքանչյուր հանցագործության վերաբերյալ առանձին: Եթե հանցագործությունների համակցության մեջ ընդգրկված հանցանքներից մեկով կամ մի քանիսով կիրառելի է «Համաներման ակտը», իսկ մյուս հանցանքներով համաներման կիրառման սահմանափակումները բացակայում են, ապա դատարանը մեղանդրանքի տվյալ մաս(եր)ով պետք է դադարեցնի քրեական հետապնդումը, այլ ոչ թե նշանակի պատիժ և կիրառի հանցանքների համակցության կանոնները: Նույն կերպ, եթե դատարանը յուրաքանչյուր հանցագործության համար նշանակում է այնպիսի պատժաչափ, որից անձը համաներման ուժով ենթակա է ազատման, ապա դատարանը չպետք է անցնի վերջնական պատժի որոշման փուլ, այլ պետք է լուծի համաներման կիրառման հարցը, քանի որ տվյալ դեպքում նույնպես բացակայում է համաներմում կիրառելու՝ օրենքով ամրագրված որևէ սահմանափակում:

Քննարկվող հարցի վերաբերյալ դատարանները պետք է ղեկավարվեն ՀՀ Սահմանադրության 78-րդ հոդվածով, որում ամրագրված է համաչափության սկզբունքի էությունը և բովանդակությունը: Ըստ այդ հոդվածի. «Հիմնական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակման համար ընտրված միջոցները պետք է պիտանի և անհրաժեշտ լինեն Սահմանադրությամբ սահմանված նպատակին հասնելու համար: Սահմանափակման համար ընտրված միջոցները պետք է համարժեք լինեն սահմանափակվող հիմնական իրավունքի և ազատության նշանակությանը»:

ՀՀ վճռաբեկ դատարանը Վ.Ավետիսյանի գործով որոշման 22-րդ կետում արձանագրում է, որ՝

«(...) Հակառակ պարագայում կարող է տեղի ունենալ անձի նյութական իրավունքի խախտում, այն է՝ «Համաներման ակտի» կիրառման սահմանափակման բացակայության պայմաններում ՀՀ քրեական օրենսգրքի 66-րդ հոդվածի կանոններով նշանակված պատիժները լրիվ կամ մասնակիորեն գումարելու միջոցով կարող է սահմանվել վերջնական այնպիսի պատիժ, որից ազատելու հնարավորություն համաներմում չի նախատեսում, և անձը կարող է ակնկալել միայն պատժաչափի չկրած մասը կրճատելու հնարավորություն: Արդյունքում կստացվի, որ համաներմում նրա նկատմամբ չկիրառվեց այնպես, ինչպես նախատեսում էր օրենքը: Այլ կերպ ասած՝

անձը կենթարկվի պատժի՝ առանց օրենքի, ինչը «Չկա հանցագործություն և պատիժ, եթե այն սահմանված չէ օրենքով» («Nullum crimen, nulla poena sine lege») սկզբունքի խախտում է (...):¹⁹⁵

Ներկայացված ձևակերպմամբ ՀՀ վճռաբեկ դատարանը անթույլատրելի է համարում քրեաիրավական հետևանքների կիրառման ժամանակ կամայական մոտեցման դրսևորումը և կարևորում է ՀՀ քրեական օրենսդրության մեկնաբանությունը՝ դրա բովանդակությանը խիստ համապատասխան, այլապես անհնար կլինի խուսափել օրինականության սկզբունքի խախտելուց: Այս առումով չափազանց կարևոր է մեղքի սկզբունքի և պատժի համաչափության սահմանադրական սկզբունքի անշեղորեն պահպանումը, որն ամրագրված է ՀՀ փոփոխված Սահմանադրության 71-րդ հոդվածում. «1. Հանցանք կատարած անձի պատժի հիմքը նրա մեղքն է: 2. Օրենքով սահմանված պատիժը, ինչպես նաև նշանակված պատժատեսակը և պատժաչափը պետք է համաչափ լինեն կատարված արարքին»:

Այս սկզբունքը անխզելիորեն կապված է արդարության և պատժի անհատականացման սկզբունքի հետ, որին ՀՀ վճռաբեկ դատարանը բազմիցս անդրադարձել է իր մի շարք նախադեպային բնույթի վերջնական որոշումներում:

Արդարության և պատասխանատվության անհատականացման սկզբունքի պարզաբանմանը ՀՀ վճռաբեկ դատարանն անդրադարձել է հանցակիցների քրեական պատասխանատվության անհատականացման հիմնախնդրի կտրվածքով, Գևորգ Խաչատուրի Ճաղարյան և այլոց գործով 2012 թ. օգոստոսի 24-ին կայացված թիվ ԵՇԴ/0002/01/11 որոշմամբ¹⁹⁶ (այսուհետ՝ Գ. Ճաղարյանի գործով որոշում):

Քրեական պատասխանատվության անհատականացման սկզբունքի խախտման առումով Գ. Ճաղարյանի գործով որոշմամբ վեր հանված հիմնական խնդրի էությունը հետևյալն է.

«(...) քրեական հետապնդումն իրականացնող մարմինը, ամբաստանյալներին՝ Խաչատուր Ճաղարյանին, Տիգրան, Կարեն, Արթուր, Էդգար Հարությունյաններին,

¹⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում էջ 50-52:

¹⁹⁶ Տե՛ս **Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարանի** որոշումների գիտագործնական մեկնաբանություններ: Հատոր 2, Երևան, 2013թ., էջ 66-69:

Արմեն Պետրոսյանին և Անդրանիկ Աբրահամյանին մեղադրանք առաջադրելով ՀՀ քրեական օրենսգրքի 258-րդ հոդվածի 3-րդ մասի 1-ին կետով, չի հստակեցրել հանցակիցներից յուրաքանչյուրի կատարած արարքի քրեաիրավական որակման հիմքում ընկած փաստերը: Մեղադրող կողմն ամբաստանյալներին առաջադրել է բացարձակապես նույնաբովանդակ մեղադրանքներ՝ սահմանափակվելով նրանց կատարած արարքների ընդհանրական նկարագրությամբ, չի հստակեցրել հանցավոր արարքի կատարման ժամանակ ամբաստանյալներից յուրաքանչյուրի կոնկրետ գործողությունների շրջանակը:

Վերոգրյալից հստակ երևում է, որ ՀՀ վճռաբեկ դատարանը հստակ պարզաբանում պետք է տար երկու հարցի.

Արդյո՞ք քրեական պատասխանատվության անհատականացման սկզբունքը պետք է կիրառվի գործի քննության մինչդատական փուլում:

Արդյո՞ք հանցակիցների, մասնավորապես՝ համակատարողների քրեական պատասխանատվությունը պետք է իրականացվի նույն ծավալով:

Առաջադրված հարցերից առաջինի վերաբերյալ արտահայտելով իր դիրքորոշումը՝ Գ. Ճաղարյանի գործով որոշման 26-րդ կետում ՀՀ վճռաբեկ դատարանը նշում է.

«(...) հանցագործության հանցակիցներից յուրաքանչյուրի մասնակցության բնույթն ու աստիճանը հաշվի առնելու պարտականությունն առկա է ոչ միայն մասնակիցներին պատասխանատվության ենթարկելու, այն է՝ գործով դատավճիռ կայացնելու փուլում, այ նաև հանցակիցներից յուրաքանչյուրին մեղադրանք առաջադրելիս նրանց արարքներին քրեաիրավական որակում տալու փուլում:

Ակնհայտ է, որ ՀՀ վճռաբեկ դատարանը հատուկ ընդգծել է քննարկվող սկզբունքի պահպանման կարևորությունը ոչ միայն զուտ պատժի նշանակման, այլև քրեական պատասխանատվության սահմանման ժամանակ:

Հիշյալ հարցին անդրադարձ է կատարվել նաև քրեական իրավունքի տեսության մեջ: Ի. Ի. Կարպեցի կարծիքով՝ քրեական պատասխանատվության անհատականացման սկզբունքի իրականացումը չպետք է կապել զուտ պատժի նշանակման հետ:

Այն իրականացվում է անձին քրեական պատասխանատվության ենթարկելու, ինչպես նաև քրեական պատասխանատվությունից ազատելու փուլերում:¹⁹⁷

Հանցանք կատարած անձի նկատմամբ կիրառվող քրեաիրավական հարկադրանքի ծավալը որոշելիս պետությունը պետք է հաշվի առնի կատարված հանցանքի բնույթը, հանցավորի անձնավորությունը, պատասխանատվությունը մեղմացնող և ծանրացնող հանգամանքները: Հանցանք կատարած անձի նկատմամբ կիրառվող քրեաիրավական հարկադրանքի ծավալի հստակեցման անհրաժեշտ նախապայման է քրեական պատասխանատվության անհատականացումը, ինչպես դատարանի, այնպես էլ նախաքննության մարմնի կողմից:¹⁹⁸ Ընդ որում՝ պատժի կիրառումը քրեական պատասխանատվության անհատականացման սկզբունքի ամենախիստ, իսկ քրեական պատասխանատվությունից ազատումը ամենամեղմ դրսևորումն է¹⁹⁹:

Քննության առնելով այն հարցը, թե հանցակիցների, մասնավորապես համակատարողների քրեական պատասխանատվությունը պետք է արդյո՞ք իրացվի նույն ծավալով՝ ՀՀ վճռաբեկ դատարանը Գ. Ճաղարյանի գործով որոշման 25-րդ կետում արձանագրել է, որ՝

«(...) յուրաքանչյուր, այդ թվում՝ համատեղ կատարված հանցավոր արարքը անհատական բնույթ ունի, ուստի հանցակիցների քրեական պատասխանատվության հարցը լուծելիս անհրաժեշտ է ելնել հանցագործությանը նրանցից յուրաքանչյուրի մասնակցության աստիճանից և բացառել կատարված արարքի կամ արարքների համար հանցակիցներին «հավասարաչափ», այսինքն՝ ոչ ըստ յուրաքանչյուր հանցակցի մեղքի քրեական պատասխանատվության ենթարկելու հնարավորությունը:

Իրականացնելով պատասխանատվության անհատականացում՝ վարույթն իրականացնող մարմինը յուրաքանչյուր հանցակցի մասով պետք է պարզի, թե ինչպիսին է եղել նրա դերը հանցավոր վարքագծի դրսևորման ժամանակ, ինչ մասնակցության աստիճան է նա ունեցել, ինչ ձևով է դրսևորվել այդ մասնակցությունը՝ ակտի՞վ, թե՞ պասիվ»:

¹⁹⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարանի որոշումների գիտագործնական մեկնաբանություններ: Հատոր 2, Երևան, 2013թ., էջ 68-71:

¹⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում էջ էջ 69-71:

¹⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում էջ 69-71:

Անձը ենթակա է քրեական պատասխանատվության միայն մեղավորությամբ հանրության համար վտանգավոր արարքի և դրա հետևանքների համար:

Հանցանք կատարած անձի նկատմամբ կիրառվող պատիժը և քրեաիրավական ներգործության այլ միջոցները պետք է լինեն արդարացի՝ համապատասխան են հանցանքի ծանրությանը, դա կատարելու հանգամանքներին, հանցավորի անձնավորությանը, անհրաժեշտ և բավարար լինեն նրան ուղղելու և նոր հանցագործությունները կանխելու համար:

Հանցակիցներին պատասխանատվության ենթարկելիս հաշվի են առնվում հանցագործությանը նրանցից յուրաքանչյուրի մասնակցության բնույթը և աստիճանը:

Պատժի տեսակը և չափը որոշվում են հանցագործության՝ հանրության համար վտանգավորության աստիճանով և բնույթով, հանցավորի անձը բնութագրող տվյալներով, այդ թվում՝ պատասխանատվությունը և պատիժը մեղմացնող կամ ծանրացնող հանգամանքներով:

Կարևորելով քրեական պատասխանատվության անհատականացման խնդիրը՝ ՀՀ վճռաբեկ դատարանը որպես անհատականացման հիմք դիտել է հանցակիցներից յուրաքանչյուրի դրսևորած մեղքը, հանցանքին նրանցից յուրաքանչյուրի մասնակցության աստիճանը, հանցավոր վարքագծում դրսևորած դերը, մասնակցության բնույթն ու աստիճանը:

Թեև ներկայացված չափանիշների մի մասն է միայն ուղղակիորեն նախատեսված ՀՀ քրեական օրենսդրության մեջ, այնուհանդերձ, մի շարք արտասահմանյան երկրների օրենսդրությունների վերլուծությունը վկայում է, որ ՀՀ վճռաբեկ դատարանի կողմից Գ. Ճաղարյանի գործով որոշման մեջ ներկայացված գործոնները ուղղակի արտացոլում են գտել օրենսդրությունում:

Գերմանիայի քրեական օրենսգրքի պարագրաֆ 29-ը սահմանում է, որ «յուրաքանչյուր հանցակից պատժվում է իր մեղքին համապատասխան՝ անկախ այլ անձի դրսևորած մեղքից»: Նույն օրենսգրքի պարագրաֆ 49-ի 2-րդ մասը սահմանում է, որ «պատիժ նշանակելիս դատարանը հաշվի է առնում հանցանք կատարած անձին ինչպես կողմ, այնպես էլ դեմ վկայող հանգամանքները՝ հատկապես ուշադրություն դարձնելով հանցանք կատարած անձի շարժառիթներին ու նպատակներին, հանցանքի կատարման ժամանակ դրսևորված կամքին, հանցանքի կատարման եղանակին և

հանրորեն վտանգավոր հետևանքներին, անձի կողմից իր պարտականությունների խախտման աստիճանին, հանրորեն վտանգավոր արարքի ավարտից հետո նրա դրսևորած վարքագծին...»:²⁰⁰

Յուրաքանչյուրի հանցակցի նկատմամբ անհատական մոտեցում կիրառելը ենթադրում է նրա հանցավոր գործունեության, ինչպես օբյեկտիվ այնպես էլ սուբյեկտիվ կողմերի վեր հանումը: Օբյեկտիվ կողմը բնութագրող չափանիշները պայմանավորված են հանցավոր վարքագծի դրսևորման ժամանակ հանցակիցներից յուրաքանչյուրի մասնակցության բնույթով և աստիճանով, հանցավոր վարքագծում նրա ունեցած դերով, մինչդեռ պատասխանատվության անհատականացման ժամանակ պակաս կարևոր նշանակություն չունեն նաև սուբյեկտիվ հատկանիշները:

Թեև ՀՀ քրեական օրենսգրքի 39-րդ հոդվածի 1-ին մասը սահմանում է, որ համակատարողները հանցագործության համար ենթակա են պատասխանատվության քրեական օրենսգրքի Հատուկ մասի նույն հոդվածով, իսկ նույն հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է, որ կազմակերպիչը, դրդիչը և օժանդակողը ենթակա են պատասխանատվության կատարած հանցանքը նախատեսող հոդվածով՝ հղում կատարելով քրեական օրենսգրքի 38-րդ հոդվածին, այնուհանդերձ, նշված դրույթների մեկնաբանություններից չի հետևում, որ օրենսդիրը նախատեսում է բոլոր հանցակիցների քրեական պատասխանատվության «հավասարություն»: Օրենսդիրը նշում է, որ հանցակիցների քրեական պատասխանատվությունը առաջանում է նույն հիմքով և քրեական պատասխանատվության հիմքերի և սահմանների միասնականությունը չի նշանակում հանցակիցների քրեական պատասխանատվության «հավասարություն»:

Այսպիսով կատարված վերլուծության արդյունքների հիման վրա, կարելի է եզրակացնել, որ կոնկրետ դատական գործերով իրավական սկզբունքները էական դերակատարում ունեն օբյեկտիվ և անաչառ արդարադատություն իրականացնելու խնդրում:

Ամփոփելով վերոգրյալը կարելի է արձանագրել, որ դատական նախադեպը բնութագրվելով որպես դատական մարմնի կողմից ընդունված դատական ակտ

²⁰⁰Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարանի որոշումների գիտագործնական մեկնաբանություններ: Հատոր 1, Երևան, 2011թ., էջ 77-79:

կայացվում է միայն այն դեպքում, երբ դատավորի կողմից բոլոր փաստական հանգամանքները և ապացույցները լիարժեք կերպով ուսումնասիրված են: Սակայն բացարձակ նմանություն դատական նախադեպերի միջև չի կարող լինել, և դատավորը կարող է հաշվի չառնել արդեն իսկ ուժի մեջ մտած դատական որոշումը: Կարելի է ենթադրել, որ դատական պրակտիկայում իրավունքի սկզբունքներին ոչ համապատասխան դատական ակտերի ընդունումը հանգեցնում է արդարադատության իրականացմանը ուղղված նախադրյալների և մեխանիզմների ոչ գործուն և անարդյունավետ դառնալուն: Ուստի ևս մեկ անգամ համոզվում ենք, որ կամայականություններից խուսափելու և իրավական համակարգում հնարավորինս երկակի ստանդարտներից զերծ մնալու միակ երաշխիքը իրավական սկզբունքների նորմատիվ իրավական ամրագրումն է: Այս հիմնախնդրով է պայմանավորված, որ սույն ատենախոսական աշխատանքում կարևորվում է դատական պրակտիկայում իրավունքի սկզբունքների կիրառելիության հարցը, քանի որ իրավունքի սկզբունքների հենքի վրա ընդունված դատական նախադեպերը հանդիսանում են իրավական պետության կայացման կարևոր նախադրյալներից մեկը:

Ամփոփում

Ատենախոսության ընթացքում կատարված հետազոտական աշխատանքների արդյունքում հեղինակը հանգել է հետևյալ հետևությունների և եզրակացությունների.

1. Իրավունքի սկզբունքներն օբյեկտիվ իրականության և իրավական կյանքի ելակետային հիմնարար դրույթներ են, որոնք կանխորոշում են ազգային իրավական համակարգի էությունը, բովանդակությունը, ինչպես նաև իրավաստեղծ գործունեության և իրավակիրառ պրակտիկայի զարգացման հիմնական ուղենիշները:

2. Իրավունքի սկզբունքների կառուցվածքը բնութագրվում է որպես բազմաբնույթ և բազմաշերտ տարրերի բաղադրություն, կապի և միջոցների համադրություն, որն ապահովում է իրավունքի սկզբունքների միասնական և փոխկապակցված ամբողջականությունը, անհրաժեշտ հատկանիշների և գործառույթների պահպանումը, սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ, անհատական և ոչ անհատական, ներքին և արտաքին, նորմատիվ և այլ սոցիալական գործոնների ազդեցությունից:

3. Իրավունքի սկզբունքների արժեքանությունը, սոցիալական նպատակը և հասարակական հարաբերություններում նրանց հիմնական առաքելությունը դրսևորվում են իրավունքի սկզբունքների կոնկրետ գործառույթներում: Իրավունքի սկզբունքների գործառույթները հանդիսանալով որպես իրավունքի սկզբունքների լիարժեք դրսևորման երաշխիքներ՝ ապահովում են իրավահարաբերությունների բնականոն ձևավորումը և զարգացումը:

4. Իրավունքի սկզբունքները՝ որպես սոցիալ-իրավական կուռ արժեհամակարգ, իրավակարգավորումների ոլորտում իրականացնում են քաղաքական, տնտեսական, կրթական գործառույթներ: Սույն ատենախոսական հետազոտական արդյունքները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ բացի ընդհանուր սոցիալական գործառույթներից իրավունքի սկզբունքներին ներհակ են նաև հետևյալ գործառույթները՝ կայունացման, նորացման, արժեքաբանական-գնահատողական, միավորող (ինտեգրող), կարգավորող, պահպանող: Հետևաբար կարելի է պնդել, որ իրավունքի սկզբունքների գործառույթները կազմելով բարդ և միասնական համակարգ՝ բնորոշվում են որպես հասարակական հարաբերությունների կարգավորման հիմնական և գլխավոր ուղենիշները:

5. Իրավունքի սկզբունքների էությունը դրսևորվում է նրա հատկանիշ-օրինաչափություններում: Հետազոտական աշխատանքի ընթացքում կատարված վերլուծության ընթացքում կարող ենք եզրակացնել, որ իրավունքի սկզբունքներին հատուկ են հետևյալ հատկանիշները՝

- իրավունքի սկզբունքները համարվում են հասարակական հարաբերությունների օրինաչափություններն արտահայտող իրավական գաղափարներ,

- իրավունքի սկզբունքներն ելակետային, հիմնարար դրույթներ են, որոնք ունեն արտահայտման պետաիշխանական բնույթ,

- իրավունքի սկզբունքներին հատուկ են համապարտադիրության և իմպերատիվ (կարգադրիչ) հատկանիշները,

- իրավունքի սկզբունքներն արտացոլելով իրավունքի էությունը, միաժամանակ հանդիսանում են իրավական նորմերի առարկայական բովանդակության հիմքը,

- իրավունքի սկզբունքներին հատուկ են նաև հարաբերական կայունությունը և դինամիկ զարգացումը,

- իրավունքի սկզբունքները միաժամանակ արտահայտում են սոցիալական իրականության օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ օրինաչափությունները:

6. Ամփոփելով ատենախոսական աշխատանքի վերլուծության արդյունքները, պետք է ընդգծել այն հանգամանքը, որ իրավունքի սկզբունքների կարևորությունը որպես իրավական աղբյուր, հայ իրավագիտության մեջ որքան էլ նվազ է, այնուամենայնիվ միջազգային իրավակիրառ պրակտիկայի վերլուծությունից պարզ դարձավ, որ իրավունքի սկզբունքները իրավական աղբյուրների համակարգում ունեն իրենց ուրույն տեղը և միաժամանակ կարող են համարվել նաև որպես ինքնուրույն իրավունքի աղբյուր:

7. Համընդհանուր իրավական սկզբունքների համակարգում առանձնակի տեղ ու նշանակություն ունի իրավունքի գերակայության սկզբունքը: Իրավունքի գերակայության սկզբունքը լինելով իրավական պետության գործարկման մեխանիզմներից մեկն ունի մեծ ազդեցության իրավական համակարգի զարգացման վրա: Իրավունքի գերակայության սկզբունքը՝ ապահովելով պետական իշխանության և

իրավական համակարգի կայունությունը, բացառում է կամայական, արհեստածին, սուբյեկտիվ գործողությունների իրականացումը, միաժամանակ երաշխավորելով իրավական և հասարակական գործընթացների անարգել և անցնցում իրականացումը:

8. Իրավաստեղծումը՝ բնութագրվելով որպես պետության կողմից ուղղակի ներգործունեություն հասարակական հարաբերությունների կարգավորման նկատմամբ, ապահովում է իրավական սկզբունքների հստակ ամրագրումը, ինչպես նաև իրավաստեղծ գործունեության ընթացքում հնարավորություն է ընձեռում օրենսդրին ստեղծելու մեխանիզմներ իրավական սկզբունքների լիարժեք իրացման և կիրառման համար: Իրավունքի սկզբունքները ձևավորելով օրենսդրական համակարգի յուրատիպ ուղենիշային նախադրյալներ իրավաստեղծ գործունեության համար, միաժամանակ իրավակիրառ մարմիններին հնարավորություն են տալիս իրավակիրառ գործունեության ընթացքում ընդունել իրավաչափ որոշումներ՝ զերծ պահելով իրավական գործընթացները կամայականություններից: Իրավունքի սկզբունքների միջոցով և օգնությամբ վերանում են անհամապատասխանությունները և հակասությունները, որոնք գոյություն ունեն գործող պոզիտիվ իրավունքի համակարգում, քանի որ իրավունքի սկզբունքներն որոշակիորեն ապահովում են ողջ իրավական համակարգի և իրավակարգավորումների արդյունավետությունը:

9. Իրավակիրառ գործունեությունը, որպես պետության գործունեության հատուկ տեսակ, իրավաստեղծագործության հետ միասին, համարվում է պետական կառավարման իրավական ձևերից մեկը: Իրավակիրառ գործունեության ընթացքում իրավունքի սկզբունքների գերակա դիրքը իրավակիրառ մարմինն հայեցողական հնարավորություն է տալիս իրավաստեղծ մարմնի կողմից իրավական կարգավորման ընթացքում ոչ հստակ ձևակերպված այս կամ այն իրավական նորմը շտկել: Բացի այդ իրավունքի սկզբունքների օգտագործումը հնարավորություն է ընձեռում իրավակիրառ մարմիններին առաջնորդվել իրավունքի սկզբունքներով ոչ միայն օրենքի բացի ժամանակ, այլ նաև իրավական կոլիզիանների դեպքում:

10. Կարևորելով իրավական սկզբունքների դերը իրավական համակարգում, առաջարկում ենք հետևյալ օրենսդրական փոփոխությունները և լրացումները ՀՀ Վարչական դատավարության օրենսգրքի 2-րդ գլխի 6-րդ հոդվածը խմբագրել հետևյալ

կերպ. «Վարչական գործերով արդարադատությունն իրականացվում է օրենքի և դատարանի առջև հավասարության սկզբունքների հիման վրա: Դատարանը պարտավոր է ապահովել, որ կողմերն ունենան հավասար հնարավորություններ գործի քննության ամբողջ ընթացքում, ներառյալ՝ յուրաքանչյուր կողմին ընձեռել քննվող գործի վերաբերյալ իր դիրքորոշումը ներկայացնելու լիարժեք հնարավորություն»:

11. Առաջարկում ենք հետևյալ օրենսդրական փոփոխությունները և լրացումները ՀՀ Վարչական դատավարության օրենսգրքի 2-րդ գլխում 6.1. հոդվածում. «Վարչական գործերով արդարադատություն իրականացնելիս՝ դատավորներն անկախ են և ենթարկվում են միայն օրենքին: Դատավորների անկախության երաշխիքները սահմանվում են Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությամբ և Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական օրենք «Դատական օրենսգրքով» և ճյուղային դատավարական օրենսգրքերով»:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. ՆՈՐՄԱՏԻՎ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐ

1. 1995թ. հուլիսի 5-ին հանրաքվեով ընդունված **Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն**, փոփոխությունները կատարվել են 2015թ. դեկտեմբերի 6-ի հանրաքվեով:
2. 1948 թ. դեկտեմբերի 10-ի **Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր**: Մարդու իրավունքների վերաբերյալ ՀՀ մասնակցությամբ միջազգային պայմանագրերի փաստաթղթերի ժողովածու /պաշտոնական հայերեն թարգմանություն/ Երևան, 2001:
3. 1966 թ. դեկտեմբերի 16-ի **Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիր**: Մարդու իրավունքների վերաբերյալ ՀՀ մասնակցությամբ միջազգային պայմանագրերի փաստաթղթերի ժողովածու /պաշտոնական հայերեն թարգմանություն/ Երևան, 2001:
4. 1966 թ. դեկտեմբերի 16-ի **Քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիր**: Մարդու իրավունքների վերաբերյալ ՀՀ մասնակցությամբ միջազգային պայմանագրերի փաստաթղթերի ժողովածու /պաշտոնական հայերեն թարգմանություն/ Երևան, 2001:
5. **ՀՀ Քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրք**: Ընդունվել է 2018թ. փետրվարի 9-ին, ուժի մեջ է մինչև 2018թ. ապրիլի 9-ին:
6. 1998 հուլիսի 1-ի ՀՕ-248 **ՀՀ Քրեական դատավարության օրենսգիրք**:
7. 2013 թվականի դեկտեմբերի 5-ի ՀՕ-139-Ն **ՀՀ Վարչական դատավարության օրենսգիրք**:
8. 2015 թվականի մայիսի 18-ին ՀՕ-49-Ն **ՀՀ օրենքը Անձնական տվյալների պաշտպանության մասին օրենք**:
9. 2002 թվականի ապրիլի 3-ի ՀՕ-320 **ՀՀ օրենքը Իրավական ակտերի մասին**:
10. «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» 28 մարտի 2018 թվականի ՀՕ-180-Ն ՀՀ օրենքը // ՀՀ ՊՏ № 23 (1381) 28 մարտի 2018, հոդ. 373:

11. 2004 թվականի փետրվարի 18-ի **ՀՀ Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին օրենքը**:
12. ՄԱԿ-ի՝ 2012թ. սեպտեմբերի 24-ին ընդունած «Իրավունքի գերակայության մասին» բանաձևի դրույթներում <https://www.un.org/ruleoflaw /high-level-meeting-on-the-rule-of-law-2012/> Վենետիկի հանձնաժողովի 2011թ. ապրիլի 4-ի CDL-AD(2011)003rev. զեկույցում [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e)
12. Верховенство закона и правосудие на переходном этапе в обществах в состоянии конфликта и постконфликтных обществах. Доклад генерального секретаря, Doc. S/2004/616, 23 августа 2004 года.
13. Международные акты о правах человека. Сборник документов. Норма-Инфра. М., 2000, 272с.
14. Международный пакт о гражданских и политических правах человека. /от 19 декабря 1966г./ BBC СССР, 1976., М., 330с.

2. ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

2.1 Մենագրություններ, ուսումնական ձեռնարկներ, դասագրքեր

ա. հայերեն լեզվով

1. **Աղասյան Ա.**, Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2011, 416 էջ:
2. **Այվազյան Ն.Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության օրենսդիր իշխանության կազմակերպման և գործունեության սահմանադրական հիմունքներ, Երևան, ԵՊՀ, 2011, 288 էջ:
3. **Այվազյան Ն.Ա.**, Սահմանադրական իրավունք, Երևան, ԵՊՀ, 2008, էջ:
4. **Ապիյան Ն.Ա.**, Պետության Ա.Հ., Իրավական պետություն և օրինականություն, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2001, 288 էջ:
5. **Ապիյան Ն.Ա.**, Եսայան Ա.Կ., Իրավունքի տեսության հիմնահարցեր, Երևան, ԵՊՀ, 2003, 210 էջ:

6. Ապիյան Ն.Ա., Գ.Հ. Սաֆարյան, Զ.Հ. Հակոբյան, Պետության և իրավունքի տեսության հիմնահարցեր, Երևան, ԵՊՀ, 2001, 394 էջ:
7. Ասատրյան Ա.Լ., Իրավունքի աղբյուրներ, Երևան, Հայրապետ, 2016, 128 էջ:
8. Էլիսթեր Մորուբեյ, Գործեր և նյութեր. Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա: Երևան, «Բավիղ», հրատ., 2010, 1172 էջ:
9. Խրոպանյուկ Վ.Ն., Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, Գիտակ, 1997, 433 էջ:
10. Հարությունյան Գ.Գ., Դատական իշխանություն. Համակարգային գործակցության եվրոպական զարգացումների փորձից, Երևան, Նժար, 2002, 444 էջ:
11. Հարությունյան Գ.Գ., Սահմանադրական Արդարադատությունը Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, Նժար, 2000, 36 էջ:
12. Հարությունյան Գ.Գ., Սահմանադրական վերահսկողություն, Երևան, Իրավունք, 2008, 198 էջ:
13. Հայաստանի Հանրապետության քրեական իրավունք: Ընդհանուր մաս: Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2012, 544 էջ:
14. Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարություն: Ընդհանուր մաս: Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2006, 416 էջ:
15. Ներսեսյանց Վ.Ն., Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, Նարիր, 2001, 300 էջ:
16. Պետության և իրավունքի տեսություն: Գլխ. խմբ. Ա.Ղամբարյան, Մ. Մուրադյան, Երևան, Լուսաբաց, 2016, 628 էջ:
17. Սաֆարյան Գ.Հ., Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, Մխիթար Գոշ, 1996, 74 էջ:
18. Սաֆարյան Գ.Հ., Իրավաստեղծ գործունեության և օրենսդրության զարգացման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, ԱՌՏ, 2004, 256 էջ:
19. Սաֆարյան Գ.Հ., Եսայան Ա. Կ., Հոմեական իրավունք, Երևան, 2012, էջ 117:
20. Վաղարշյան Ա.Գ., Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, ԵՊՀ, 2011, 448 էջ:

բ) օտար լեզվով

1. **Алексеев С.С.**, Теория права., М., Бек, 1995, 320 с.
2. **Аристотель**, Метафизика, М., 2015, Эксмо, 448с.
3. **Аристотель**, Политика, Сочинения в 4-х томах, том 4, М., 1983, Мысль, 832 с.
4. **Ащеулов А.Т.**, Мухамедшин К.Д., Теория государства и права, Алма-ата, МВД КазССР, 1969, 132с.
5. **Бабаев К.В.**, Теория государства и права, М., Юрист, 2003, 592с.
6. **Байтин М.И.**, Вопросы общей теории государства и права, Саратов, СГАП 1-ое изд., 2006, 400с.
7. **Байтин М.И.**, Сущность права /Современное нормативное правопонимание на грани двух веков: М., 2005., Право и государство, 544с.
8. **Бержель Жан-Луи**, Общая теория права, М., Nota Bene, 2000, 576с.
9. **Борисов Г.А.**, Теория государства и права, Белгород, БелГУ, 2007, с.292
10. **Васильев А.В.**, Теория государства и права, М.,Флинта, 2008,440с.
11. **Витрук Н.В.**, Общая теория правового положения личности, М.,Норма, 2008, 448с.
12. **Волков Б.С.**, Мотивы преступлений. Уголовно-правовое и социально-психологическое исследование, Казань: Издательство Казанского университета, 1982., 121 с.
13. **Власенко Н.А.**, Разумность и определённость в правовом регулировании. М., «Инфра-М», 2015, 157с.
14. **Вопленко Н.Н.**, Сущность, принципы и функции права., Волгоград, 1998, 192с.
15. **Гегель Г.В.Ф.** Философия права, М., 1990, Мысль, 524 с.
16. **Головистков А.Н.**, Дмитриев Ю. А., Проблемы теории государства и права., М, Эксмо, 2005, с. 650
17. **Голунский С.А.**, Строгович М.С., Теория государства и права, М.: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1940, 304 с.
18. **Гражданское право**, Учебник, под.ред. Степанова С.А., М., Проспект, т.2, Институт частного права, 2014, 712с.

19. **Дайси А.В.**, Основы государственного права Англии (Introduction to the study of the law of the constitution)., пер. О. В. Полтороцкой, под ред. П. Г. Виноградова. изд. Л. Ф. Пантелеева., С.-Петербург, 1891, 423с.
20. **Демин А.В.**, Теория государства и права, М., Инфра-М, 2002, 184 с.
21. **Дмитрюк В.Н.**, Теория государства и права, Минск, Амалфея, 1998, 224с.
22. **Егиазарян Н.В.**, Теория государства и права, Ереван, ЕГУ, 2012, 116с.
23. **Зорькин В.Д.**, Позитивистская теория права в России, М., Московского университета, 1978, 270с.
24. **Казимирчук В.П.**, Кудрявцев В.Н., Современная социология права, М., Юристъ, 1995, 738 с.
25. **Карташов В. Н.**, Теория государства и права, Ярославль., ЯрГУ, 2012, 270с.
26. **Келина С.Г.**, Кудрявцев В.Н., Принципы советского уголовного права, М., Наука, 1988, 176 с.
27. **Керимов Д.А.**, Общая теория государства и права, М., Юридическая литература, 1977, 136 с.
28. **Комаров С.А.**, Общая теория государства и права: Учебник., М., Юрайт, 1998, 416с.
29. **Лашин А.Т.**, Развитие форм социалистического государства., М., МГУ, 1965, 342с.
30. **Лившиц Р.З.**, Теория государства и права, М., Бек, 1994, 272с.
31. **Лунев А.Е.**, Теоретические проблемы государственного управления, М., Наука, 1974, 247с.
32. **Любашиц В.Я.**, Мордовцев А.Ю., Мамычев А.Ю., Теория государства и права. Практикум: Учебное пособие, М., Инфра-М, 2015 с.242
33. **Маркс К. и Энгельс Ф.**, Сочинения, М., 1955, том 4, 638с.
34. **Малько А.В.**, Теория государства и права в вопросах и ответах: Учебно-методическое пособие, М., Юристъ, 2004, 300с.
35. **Марченко М.Н.**, Бабурин С.Н., Байтин М.И., Общая теория государства и права, Академический курс, т.2, М., 2012, Норма, 812с.

36. **Марченко М.Н.**, Дерябина Е.М., Теория государства и права: учебно-методическое пособие 2-е изд., М. Проспект, 2012, 712с.
37. **Матузов Н.И.**, Малько А.В., Теория государства и права, М., 2004, Юрист, 512 с.
38. **Морозова Л.А.**, Теория государства и права, М., Норма, 2015, 464с.
39. **Нерсисянц В.С.**, Общая теория права и государства, М., Норма, 2012, 560с.
40. **Общая теория права и государства.**, под ред. Лазарева В.В. 3-е изд., М., Юрист, 2001, 520 с.
41. **Попков В.Д.**, Гуманизм советского права. М., МГУ, 1972, 196с.
42. **Принципы права:** материалы всероссийской научно-теоретической конференции. СПб., 2007. 400 с.
43. **Рассказов Л. П.**, Теория государства и права. Углубленный курс: Учебник, М., ИЦ РИОР, 2015, 560 с.
44. **Ромашов Р.А.**, Теория государства и права, П. СПб, 2010, 304 с.
45. **Ромашов Р.А., Идык А.Г., Егоршина О.П.**, Теория государства и права, Санкт-Петербург, СПб, 2002, 304с.
46. **Сабо Имре**, Основы теории права, М., Прогресс, 1974, 271с.
47. **Саломатин А.Ю.**, Малько А.В., Основы правовой политики: Учебное пособие для магистров М., 2013, ИЦ РИОР, НИЦ Инфра-М, 640 с.
48. **Синюков В.Н.**, Российская правовая система. Введение в общую теорию., М., Норма, 2016, 672с.
49. **Скурко Е.В.**, **Принципы** права в современном нормативном правопонимании, М., Ось-89, 2018, 200с.
50. **Смоленский М.Б.**, Теория государства и права: Учебник, М., Инфра-М, 2013, 272с.
51. **Старков О.В.**, Упоров И.В., Теория государства и права. М., Дашков и К, 2017, 372с.
52. **Теория государства и права**, под. ред. проф. В.М. Корельского и проф. В.Д. Перевалова. М., Норма-инфра, 2000, 616с.
53. **Черданцев А.Ф.**, Теория государства и права, М., Юрайт, 2016, 432с.
54. **Явич Л.С.**, Теория государства и права, Ленинград, ЛГУ, 1975, 288с.

55. **Явич Л.С.**, Сущность права, Ленинград., ЛГУ, 1985, 207с.
56. **Явич Л.С.**, Право и общественные отношения. Основные аспекты содержания и формы советского права М., Юрид. лит., 1971, 152с.
57. **Цыбулевская О.И.**, Нравственные основания современного российского права. Саратов: СГАП, 2004, 218 с.
58. **Теория государства и права**, под. ред. Перевалов, Алексеев, М., СибАГС, 2009, 456с.
59. **Теория государства и права**, под ред.: Алексеев С.С., Дюрягин И.Я., Исаков В.Б., М., Юрид. лит, 1987, с. 450
60. **Теория государства и права.**, под. ред. Алексеев С.С., Архипов С.И. и др., М., 2015, Норма, 451с.
61. **Теория государства и права**, Учебник , А.В. Малько, В.В. Нырков, К.В. Шундигов. М., 2013, Норма 432 с.
62. **Теория государства и права**, под. ред. проф. В.М. Корельского и проф. В.Д. Перевалова. М., Норма-инфра, 2016, 616с.
63. **Теория государства и права**, под. ред. акад. В.С. Нерсисянца, М., 2016, 716 с.
64. **Теория государства и права**, под. ред. проф. М.Н. Марченко, М., Зерцало, 2016, 800с.
65. **Теория государства и права**, под. ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько, М., Юристъ, 2017, 768с.
66. **Buergental T.** International Systems for the Protection of Human rights/ Human rights in the International Law Journal. Legal and policy Issues. Oxford, 1984. Vol.2, 500p.
67. **Marie Jean-Bernard**, Human Rights Law Journal, Strasbourg, Arlington, 1966, 62p.

3. ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ և ՍԵՂՄԱԳՐԵՐ

1. **Ասատրյան Ա.Լ.**, Իրավունքի գերակայության սկզբունքը արդի իրավական համակարգի խորապատկերում, Ատենախոսություն ԺԲ. 00.01 «Պետության և իրավունքի տեսության և պատմության, պետական և իրավական ուսմունքների

պատմության» մասնագիտությամբ իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար, Երևան 2013, 155 էջ:

2. **Բալասանյան Խ.Ս.**, Իրավունքի գործառույթները ժողովրդավարական իրավական պետությունում տեսական-իրավական վերլուծություն, Ատենախոսություն ԺԲ. 00.01 «Պետության և իրավունքի տեսության և պատմության, պետական և իրավական ուսմունքների պատմության» մասնագիտությամբ իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար, Երևան 2017, 191 էջ:
3. **Խաչատրյան Ս. Ա.**, Իրավունքի արժեքաբանության (Աքսիոլոգիայի) հիմնահարցեր, Ատենախոսություն ԺԲ. 00.01 «Պետության և իրավունքի տեսության և պատմության, պետական և իրավական ուսմունքների պատմության» մասնագիտությամբ իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար, Երևան 2000, 154 էջ:
4. **Դավթյան Ն.Գ.**, Իրավունքի կենսագործման տեսագործնական հիմնախնդիրներ Ատենախոսություն ԺԲ. 00.01 «Պետության և իրավունքի տեսության և պատմության, պետական և իրավական ուսմունքների պատմության» մասնագիտությամբ իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար Երևան 2013, 172 էջ:
5. **Հակոբյան Ն.Ա.**, Բացերն իրավունքում և դրանց լրացման իրավաբանական եղանակները (միջոցները). Համեմատական վերլուծություն: Սեղմագիր իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության: Երևան 2017, 25 էջ:
6. **Օհանյան Վ.Ա.**, Իրավունքի աղբյուրների հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում (տեսագործնական վերլուծություն): Սեղմագիր իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության: Երևան, 2009, 30 էջ:
7. **Սադոյան Ա.Ռ.**, Ազգային իրավական համակարգը և դրա զարգացման հիմնախնդիրները գլոբալացման պայմաններում (պատմատեսական-իրավական վերլուծություն): Սեղմագիր իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության: Երևան 2016, 22 էջ:

8. Սահակյան Վ.Է., Իրավունքի էությունը և սոցիալական նշանակությունը. պատմական-տեսական վերլուծություն: Սեդմագիր իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության: Երևան 2016, 22 էջ:

բ) օտար լեզվով

- 1. Борисов Г.А.,** Общие принципы социалистического строя и советское право: Автореф. дисс... канд. юрид. наук., Харьков, 1977, 23с.
- 2. Василенко А.В.,** Сущность и принципы правоприменительной деятельности (теоретико-правовое исследование): Дисс... канд. юрид. наук., Саратовов, 1987, 168с.
- 3. Ведяхина К.В.** Основание нравственно-эпические и социально-политические принципы российского права: Автореф. дисс... канд. юрид. наук., Волгоград, 2001, 21с.
- 4. Ерашов С.С.** Система принципов современного отечественного уголовного процесса: теоретико-правовые аспекты и практика применения: Автореф. дисс... канд. юрид. наук., Н. Новгород, 2001, 22 с.
- 5. Дьячек, Т. И.,** Правовое учение Георга Фридриха Пухты: Догматический аспект: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01 Теория и история права и государства, Санкт-Петербург, 2009, 25 с.
- 6. Макрецова А.А.,** Принципы гражданского права переходного периода. Автореф. дисс. канд. юрид. наук. М., 1996, 33 с.
- 7. Фролов С. Е.** Принципы права (Вопросы теории и методологии): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук.Специальность 12.00.01 Теория и история права и государства, Новгород,

2001, 27с. Пяткина, С. А., Правоведение научно-практический журнал № 6, Школа Возрожденного естественного права в России , М., 1969, 136 с.

4. ԴԱՏԱԿԱՆ ՊՐԱԿՏԻԿԱՅԻ ՆՅՈՒԹԵՐ

ա) հայերեն լեզվով

1. **Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարանի** որոշումների գիտագործնական մեկնաբանություններ: Երևան, 2011, 408 էջ:
2. **Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարանի** որոշումների գիտագործնական մեկնաբանություններ: Երևան, 2013, 488 էջ:
3. **Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարանի** քաղաքացիական և վարչական գործերով միջանկյալ դատական ակտերի վերաբերյալ որոշումների ընտրանի 2010-2012թթ., Հատոր 1: Երևան, 2013, 264 էջ:
4. **Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարանի** քաղաքացիական և վարչական գործերով միջանկյալ դատական ակտերի վերաբերյալ որոշումների ընտրանի 2013-2014թթ., Հատոր 2: Երևան, 2015, 192 էջ:
5. **Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարան:** Քաղաքացիական և վարչական պալատ. տարեկան հաշվետվություն: 2013թ.: Երևան, 2014, 171 էջ:
6. **Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարան:** Քաղաքացիական և վարչական պալատ. տարեկան հաշվետվություն: 2014թ.: Երևան, 2014, 171 էջ:
7. **ՀՀ Սահամանդրական դատարանի** թիվ 1257 2016թ. մարտի 16 որոշումը:
8. **ՀՀ Սահամանդրական դատարանի** թիվ 1137 2014թ. փետրվար 4 որոշումը:
9. **ՀՀ Սահամանդրական դատարանի** թիվ 625 2006թ. հոկտեմբեր 18-ի որոշումը:
11. **ՀՀ Սահամանդրական դատարանի** թիվ 1249 2015թ. դեկտեմբեր 22-ի որոշումը:

բ) օտար լեզվով

12. **Европейский суд по правам человека.** Избранные решения. Пред. ред. колл. В. А. Туманов. 1 Том, М., Норма, 2000, 856 с.
13. **Европейский суд по правам человека.** Избранные решения. Пред. ред. колл. В. А. Туманов. 2 Том, М., Норма, 2000, 808 с.

14. Европейский суд по правам человека. Большая палата. Дело Стаффорд против Соединенного Королевства (Stafford v. UK). (Жалоба N 46295/99) постановление, Страсбург, 28 мая 2002 г.